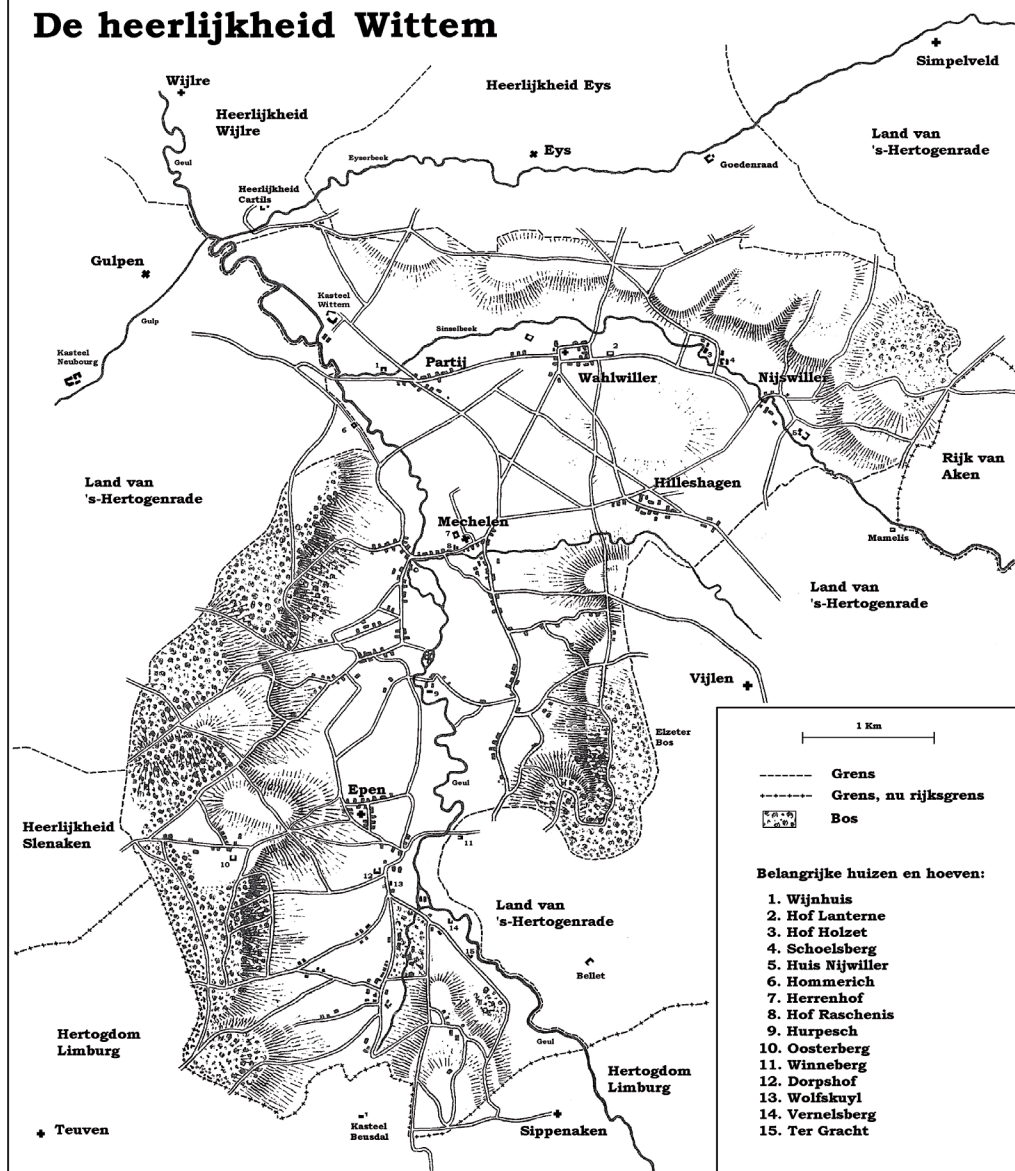

De heerlijkheid Wittem

De heerlijkheid Wittem: vrij en rijksonmiddellijk?

Harry Weinberg

In de achttiende eeuw was de positie van Wittem als zelfstandig territorium volkomen helder. Wittem vormde een onderdeel van het Heilige Roomse Rijk, tot 1732 als vrijheerlijkheid en daarna als graafschap tot het eind van het *Ancien Régime*. Wittem was een rijksstand¹ binnen het Duitse Rijk en was als zodanig lid van regionale organen, te weten de Nederrijns-Westfaalse Kreits en het *niederrheinisch-westfälische Reichsgrafenkollegium*. Via dit laatste college was Wittem vertegenwoordigd op de rijksdagen.² Wittem werd aangeslagen voor de rijksbelastingen. Van leenbanden met het hertogdom Brabant was geen sprake meer en de hoogste Brusselse gerechtshoven (Brabants leenhof en Raad van Brabant) hadden geen enkele bevoegdheid over dit rijksonmiddellijke territorium. Wittem had dus de status van zelfstandige staatkundige eenheid, een landsheerlijkheid binnen het Duitse Rijk.

Maar wat was de exacte status van Wittem vóór de achttiende eeuw? De heerlijkheid Wittem werd in het jaar 1520 door Karel V tot vrijheerlijkheid verheven en deze verheffing wordt vaak als beginpunt gezien voor de status van vrije rijksheerlijkheid en van rijksstand. 'Vrije rijksheerlijkheden zijn kleine landsheerlijkheden, die rijksonmiddellijk zijn in staatsrechtelijke zin. Dat wil zeggen: onafhankelijk van de landsheerlijkheid van derden. In de Duitse rechtshistorische literatuur worden ze aangeduid met *reichsunmittelbare Herrschaften*.' Aldus de definitie van Berkvens.³ Volgens deze auteur waren de kleine rijksonmiddellijke heerlijkheden in de Maasvallei echter vaak 'quasi-rijksstanden', die buiten de kreitsindeling vielen en niet voorkwamen op de rijksmatrikel of op de matrikel voor bijdragen aan het Rijkskamergerecht. Ondanks hun rijksonmiddellijke status, waren zij geen erkende rijksstanden. In de periode van 1520 tot 1689 (het jaar waarin er een einde kwam aan de eeuwenoude leenband met het hertogdom Brabant) was er geen sprake van een algemeen gedeelde opvatting over de positie van de vrijheerlijkheid Wittem. Zelfs de rijksonmiddellijke status blijkt lang omstreken te zijn geweest. De behoefte aan duidelijkheid hierover werd in de loop van de zestiende eeuw actueel, met toenemende rijkslasten, het actief worden van de Nederrijns-Westfaalse Kreits en de totstandkoming van de

(nieuwe) Bourgondische Kreits in 1548. Het was een periode waarin het voor veel territoria belangrijk werd hun precieze verhouding tot het Duitse Rijk te bepalen. Als leenheer van Wittem bleek de hertog van Brabant (in de persoon van de Spaanse koning) een geheel andere mening toegedaan over de positie van Wittem dan de keizer en de rijksorganen (in het bijzonder de Nederrijns-Westfaalse Kreits). In 'Brusselse' (Spaans-Habsburgse) ogen bleef Wittem een weliswaar geprivilegieerd, maar uiteindelijk aan het landsheerlijk gezag onderworpen territorium binnen de Brabantse invloedssfeer. De landvoogden in Brussel waren lange tijd militair in een positie om hun opvatting tot gelding te brengen, tegen de van de zijde van het Rijk gehuldigde opvattingen in. Het belang van de heerlijkheid was niet groot genoeg om een diplomatieke of juridische oplossing van deze kwestie ooit werkelijk urgent te maken voor andere betrokkenen dan de heer van Wittem zelf en de inwoners van de heerlijkheid. Dat de betrokkenen de juridische argumenten vooral instrumenteel gebruikten, als middel om een vooropgezet doel te bereiken, bevorderde het bereiken van duidelijkheid niet. De heren van Wittem zelf wisselden, afhankelijk van de politieke omstandigheden, van standpunt en probeerden ook op opportunistische wijze gebruik te maken van de bestaande onduidelijkheid.

Dit artikel probeert licht te werpen op de positie van Wittem in de zestiende en zeventiende eeuw, toen de Brabantse leenheer (tot 1689) niet genegen was om Wittem als rijks-onmiddellijk en als rijksstand te zien. Enerzijds zal worden onderzocht vanaf welk moment de keizer of de organen van het Rijk Wittem (eenzijdig) als rijksstand dan wel als rijks-onmiddellijk territorium beschouwden. Literatuur en bronnenmateriaal blijken verwarrend, zodat naast inventarisatie ook kritische schifting vereist is. Anderzijds zal een poging gedaan worden tot enige objectivering van relevante criteria, omdat over de criteria waarmee rijks-onmiddellijkheid en rijksstandschap getoetst kunnen worden nog weinig duidelijkheid bestaat. Zowel de formeel vastgelegde als de impliciet aanwezige criteria, en de ontwikkeling daarvan in de tijd, zullen verkennend worden onderzocht.

De opbouw van dit artikel is als volgt. Nadat als inleiding het ontstaan van de heerlijkheid kort is besproken, wordt de relevante literatuur onderzocht op mededelingen en feiten over Wittem als rijksstand, met name op het al dan niet vóórkomen van Wittem op de rijksmatrikels in de vijftiende en in de eerste helft van de zestiende eeuw. Ook de periode vóór 1520 verdient aandacht, omdat niet bij voorbaat valt uit te sluiten dat Wittem toen al als rijksstand beschouwd zou kunnen zijn (een stelling die in de zeventiende eeuw in elk geval blijkt te zijn ingenomen). Vervolgens wordt de verheffing tot vrijheerlijkheid in 1520 (ogenschijnlijk een doorslaggevend feit) kritisch bekeken en in haar context geplaatst. Het derde hoofdstuk onderzoekt de criteria die een rol speelden voor erkenning als rijksstand. Welke betekenis hadden leenbanden? Was de omvang van het territorium van belang? Speelde de status van de eigenaar een rol? Het volgende hoofdstuk richt zich op de Nederrijns-Westfaalse Kreits als rijksorgaan. De Kreits stond dicht bij zijn leden dan de rijksdag en kende geen indirect stemrecht. Hier moet

de interactie tussen rijksstand (tevens kreitsstand) en Duitse Rijk dus het meest zichtbaar worden. Daarna wordt een proces behandeld dat in de zestiende eeuw voor het Rijkskamergerecht werd gevoerd over de status van Wittem. Als wezenlijk aspect van soevereiniteit wordt vervolgens, na een inleidende beschrijving van de juridische structuur binnen de heerlijkheid, uitgebreid de onderworpenheid aan externe gerechtshoven onderzocht, te weten enerzijds de Akense schepenstoel en het Rijkskamergerecht, anderzijds de hoven van het hertogdom Limburg (Baelen en Limburgs leenhof) en de Brusselse hoven (Raad van Brabant en Brabants leenhof). Aan de historie van de heerlijkheid van 1568 tot 1639 wordt tot slot nog een afzonderlijk hoofdstuk besteed. De bijlagen bevatten een analyse van relevante literatuur, transcripties van drie belangrijke documenten, een lijst van appelprocedures vanuit Wittem in de eerste helft van de zeventiende eeuw en tot slot een lijst van de heren van Wittem.

De jaren van 1639 tot 1689, toen de status van de heerlijkheid heftig omstreden was, worden hier niet behandeld. Het jaar 1639 markeert een grens omdat Floris II, de laatste heer van Wittem uit het geslacht Van Palant, toen overleed en omdat dat jaar ook als het begin kan worden gezien van toenemende pogingen van Spaanse zijde om Wittem nauwer aan de Zuidelijke Nederlanden te binden. De Spaanse aanspraken botsten met weer sterker wordende aanspraken vanuit het Rijk, terwijl de nieuwe heren van Wittem (de graven van Waldeck) steeds consequenter het standpunt verdedigden dat Wittem rijksonmiddellijk en een rijksstand was. De betrokken partijen gebruikten alle juridische, diplomatieke en soms zelfs militaire middelen om hun standpunt tot gelding te brengen. Deze *Realpolitik* is interessant, maar aan de objectieve beoordeling van alle aspecten die een rol konden spelen met betrekking tot de status van Wittem, voegt deze periode geen nieuwe gegevens toe, zodat zij in het kader van dit artikel buiten beschouwing kan blijven.

Het ontstaan van de heerlijkheid

Dat de invloed van het oude hertogdom Limburg tot in het gebied van de latere heerlijkheid Wittem reikte, is al vroeg zichtbaar. In 1215 schonk hertog Hendrik III van Limburg zijn hoeve te Mechelen (*curiam nostram Mechele*) aan de Johanniterorde.⁴ Tot het einde van het *Ancien Régime* bleef dit bezit een eigen juridische status (met eigen schepenbank) houden binnen de pas vanaf 1289 vorm krieggende heerlijkheid Wittem.⁵ In 1289 schonk hertog Jan van Brabant en Limburg, de hof (hoeve) te Epen met alle daartoe behorende rechten (*curtim dictam de Epen cum omnibus suis iuribus et attinentiis*), echter zonder de leenmannen te Epen, aan Arnold II van Julémont, heer van Wittem. Dat dit gebeurde kort na de slag bij Woeringen (1288) zal geen toeval zijn, want Arnold was een trouw bondgenoot van de Brabantse hertog en zal beloond zijn na de gewonnen veldslag, die het hertogdom Limburg aan Brabant bracht. De oudste kern van de latere heerlijkheid werd zo gevormd door het

kasteel van Wittem (waarschijnlijk oorspronkelijk een allodiaal goed, dat echter naderhand in leen was opgedragen aan de Brabantse hertog) en (de jurisdictie over) het dorp Epen, in oorsprong een leen van de Limburgse hertog.

In 1344 kocht Jan I van Cosselaer, bastaardzoon van de Brabantse hertog Jan II, het huis Wittem met de rechten op Epen, waarna hij dit bezit verder uitbouwde. Janssen de Limpens beschrijft verdere verkrijgingen van de nieuwe heer van Wittem als volgt:

‘in 1354, als Monjoier onderleen van Limburg, de voordien aan de Heren van Valkenburg toebehorende helft van Mechelen en Wahlwiller; en tenslotte in 1356 de landsheerlijke helft dier dorpen alsmede de acht leenmannen van Epen’. In 1365 droeg de Brabantse hertog nog verdere rechten aan de heer van Wittem over: ‘vyf manschappen, negen vuursteden en 12 schillingen (...) jaarlijkse bedden te Hilleslagen met alle den rechten en heerlicheiden.’

Hoe en wanneer het huis (kasteel) van Nijswiller tot de heerlijkheid ging behoren, is niet bekend. Het territorium van de heerlijkheid was daarmee afgerond. In 1369 schonk de hertog van Gulik het aangrenzende Eijs als (onder)leen aan de heer van Wittem.

Janssen de Limpens spreekt van de helft van Mechelen en Wahlwiller als een ‘Monjoier onderleen’. De Brabantse Hertog Jan III had op 23 oktober 1334 Dirk IV, heer van Valkenburg, beleend met de zogenaamde ‘Limburgse lenen’, waartoe behalve de burcht Monjoie (Monschau) onder andere behoorde ‘die helfte van Mechelen bi Gulpen’. Bij de belening van de heer van Wittem in 1354 met deze helft was er daarom sprake van een onderleen. De andere helft van Mechelen (met Wahlwiller) bleef een rechtstreeks Limburgs/Brabants leen. Dat Mechelen/Wahlwiller in deze periode dus tot op zekere hoogte tweehurig was, zou in de zeventiende eeuw als argument worden aangevoerd om te betogen dat Wittem een status had, of had gehad, buiten de Limburgse en Brabantse invloedssfeer. Omdat Monjoie later een leen van Gulik was geworden, zou ook Wittem, of een belangrijk deel daarvan, buiten de Brabantse invloedssfeer zijn gekomen, alleen met Brabant verbonden door een formele leenband. Een brief uit 1624, geschreven namens Floris II als heer van Wittem, geeft deze stelling weer en concludeert dat ‘den heere van Wetthem was in alles vrijheere ende aen nijmanden kennende eenighe regalien off de macht van te maecken oever zijnen lande eenighe wetten ende statuten’.⁶ Dit waren boude stellingen over de onafhankelijkheid van Wittem, zonder enige nuancering en gebaseerd op een onjuiste weergave van de historie. De werkelijkheid met betrekking tot de status van Wittem was, zoals wij zullen zien, veel complexer, maar de stellingen geven wel de ambities van de heren van Wittem in de zeventiende eeuw weer.

Hoewel in oorsprong, in elk geval wat de voornaamste onderdelen betreft (met uitzondering van het huis Wittem zelf), bestaande uit Limburgse lenen, werd de heerlijkheid Wittem toch verheven voor het Brabantse leenhof in Brussel en niet in Limbourg. Ook de eerder genoemde onderlenen (de ‘Limburgse lenen’, waaronder ‘die helfte van Mechelen’) worden in de latere leenregisters van het hertogdom Limburg niet meer genoemd.⁷ Een

aanwijzing voor de oude banden met het hertogdom Limburg is echter dat de schepengerichten van Epen en Mechelen traditioneel hoofdvaart hadden op de schepenbank van Baelen, het hoedgerecht van het hertogdom Limburg (zoals hierna nog uitgebreid te bespreken).

De heren van Wittem bezaten de hoge justitie over de gehele heerlijkheid, een belangrijk element van soevereiniteit. Als twee verdere klassieke aspecten van soevereiniteit zijn hier nog te noemen het recht van muntslag, dat de heren van Wittem echter nooit hebben bezeten, en het niet hoeven bijdragen in de bede van de landsheer, wat voor Wittem gold. Dit laatste blijkt al uit een oorkonde uit het jaar 1359, waarin het Brabantse hertogspaar, Wenceslaus en Joanna, verklaarde dat Jan van Wittem zijn 'luiden' aan 'deze' (de Brusselse) en aan de andere zijde van de Maas aan hen had 'geleend' om die te beden en te schatten met de andere onderzaten van de hertog, om de schaden en onkosten te betalen die in de oorlog van Vlaanderen door de hertog waren geleden. Zij erkenden, dat dit gebeurd was 'van gratien ende neyt van recht' en verklaarden 'dat hy noch zyne luden en dorp verder geschadt ofte gebeden zullen worden, maar dat ze zullen blyven in al hun privilegien'.⁸ In de zeventiende eeuw zou nog een poging gedaan worden Wittem te doen contrubueren in de bede van de Landen van Overmaze.⁹ Het privilege van de heer van Wittem werd ook toen uiteindelijk weer gerespecteerd.¹⁰

Rijksstandschat

Onderzoek van de relevante literatuur

Een rijksstand was rijksonmiddellijk, had, direct of indirect, stemrecht in de rijksorganen en droeg rechtstreeks bij aan de rijksbelastingen. Of een persoon of territorium binnen het Duitse Rijk op enig moment de status van rijksstand had, is niet op eenvoudige wijze eenduidig vast te stellen. Er bestond geen vast register en de lijsten die werden opgesteld, de rijksmatrikels, geven eeuwenlang een wisselend beeld. De status was bovendien geen onveranderlijk gegeven. De keizer had de bevoegdheid door verheffing nieuwe rijksstanden te creëren, maar de status kon ook om verschillende redenen verloren gaan. Heldere juridische criteria van rijksstandschat ontwikkelden zich pas laat. Het karakter van het rijksstandschat en met name de ontwikkelingen daarin in de loop van de zestiende eeuw, zullen in een volgend hoofdstuk nog onderwerp van beschouwing zijn, mede aan de hand van voorbeelden uit de Nederrijns-Westfaalse Kreits.

De rijksdagen zouden de gelegenheid bij uitstek kunnen zijn om zich als rijksstand te manifesteren. Daar namen de standen van het Rijk besluiten, die werden vastgelegd in een *Abschied*, waarmee deze besluiten kracht van wet kregen. In een *Abschied* werden de aanwezige standen opgesomd (in persoon verschenen of gerepresenteerd door hun vertegenwoordigers). De lagere rijksstanden, zoals de graven en heren, hadden echter

geen, dan wel een collectief (indirect) stemrecht en verschenen vaak niet op de rijksdagen. De *Abschiede* geven ons daarom slechts een beperkt inzicht in de samenstelling van de rijksstanden. Als onderdeel van de besluitvorming op een rijksdag werd ook de *Reichsmatrikel* opgesteld, een lijst van de standen met de aanslagen voor bijdragen aan het Rijk. Oorspronkelijk betrof het alleen de bijdragen aan de oorlogen die het Rijk voerde. Vaak wordt vermelding in een *Reichsmatrikel* als doorslaggevende aanwijzing beschouwd voor rijksnonmiddellijkheid en rijksstandschap. De steeds wisselende samenstelling van de matrikels maakt het echter niet eenvoudig, vooral met betrekking tot de kleinere territoria, op basis hiervan de vraag naar de status te beantwoorden. Deze slechts onregelmatig gemaakte opstellingen wisten de ontwikkelingen niet bij te houden en administratief dreigde er steeds chaos, of met de woorden van een Duits auteur de ‘allgemeine Unordnung und Verwirrung die sich in den Reichsanschlüssen findet’.¹¹ Ondanks het belang van de matrikels, waren deze geen zorgvuldig juridisch onderbouwde documenten. Een matrikel was eerder een vastlegging van op dat moment aanwezig geachte of opgelegde financiële verplichtingen dan een weloverwogen juridische standpuntbepaling met betrekking tot de status van standen en territoria.¹² Een achttiende-eeuwse juridische definitie van het begrip rijksmatrikel geeft dit goed weer: ‘Reichs-Matricul, eine Verzeichnis der zu der Reichs-Anlage contribuierenden Stände, so wie man bey dessen Verfertigung selbige vor Reichs-Stände gehalten, ohne das dadurch ihre Reichs-Immedietät solte bewiesen oder entschieden seyn’.¹³ Rijksstandschap was overigens niet altijd een begeerde status. In de zestiende eeuw probeerden veel kleinere territoria en steden juist te ontkomen aan deze status vanwege de financiële lasten die deze met zich meebracht, terwijl van de zijde van de keizer de neiging bestond een zo breed mogelijke basis te creëren voor de op te leggen aanslagen voor rijkslasten. Beide houdingen waren niet bevorderlijk voor een objectieve benadering. In de zeventiende en achttiende eeuw zouden statusbewuste kleinere heren daarentegen juist hun uiterste best doen om als rijksstand te worden erkend (vaak tot verdriet van hun onderdanen, die de lasten moesten dragen), terwijl de ‘oude’ adel de kring van rijksstanden probeerde te beperken.

De rijksmatrikels geven dus aan wie op het moment van totstandkoming tot de rijksstanden gerekend werden en wat de aan het Rijk verschuldigde bijdragen waren. Naast de rijksmatrikels zijn ook de, later in detail te behandelen, kreitsmatrikels van belang. In de loop van de zestiende eeuw delegerde het Rijk de inning van de rijksbelastingen aan de kreitsen, die ook zelfstandig actief werden op diverse gebieden. Daardoor worden de kreitsmatrikels, als afgeleide van de rijksmatrikels, maar ook als zelfstandige matrikels voor de door de kreitsen opgelegde belastingen, een belangrijke bron van informatie voor het rijksstandschap. De vele beschikbare rijks- en kreitsmatrikels in originele documenten, bronnenpublicaties en overige literatuur vormen echter een wirwar van onderling afwijkende versies. De rijksmatrikel van het jaar 1521 is van bijzondere betekenis, omdat hierop in de eeuwen daarna vaak werd teruggegrepen. Ook de door diverse auteurs gepubliceerde ‘matrikel van

1521', of reconstructies daarvan, vertonen verschillen, zeker als het gaat om een klein, onbelangrijk en geografisch marginaal territorium als Wittem. Dat geldt voor de versies van achttiende-eeuwse auteurs even goed als voor die van twintigste-eeuwse. Een belangrijk werk over het rijksstandschap van territoria in de Nederlanden, waaronder ook Wittem, is *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden* van P.L. Nève.¹⁴ Hij neemt als uitgangspunt, dat wie op de rijksmatrikel voorkomt, gehouden kan worden voor een rijksstand, dus voor een landsheerlijk persoon dan wel territorium. Zijn bevindingen en conclusies zullen hierna nog herhaaldelijk aan de orde komen.

Wanneer gesproken wordt van de matrikel van 1521, betreft het eigenlijk de *Executionsordnung* van 10 februari 1522, waarin de samenstelling van de tien kreitsen tamelijk gedetailleerd werd vastgelegd (maar toch nog 'erstaunlich unpräzise').¹⁵ Zoals gezegd, zijn er zowel in de literatuur als in bronnen van na 1521 verschillende versies hiervan te vinden, waarbij vaak onduidelijk is van welke originele documenten zij afgeleid zijn. Naast het foutief overnemen van gegevens is er vaak sprake van aanvullingen of wijzigingen op grond van latere ontwikkelingen, die de originele stand van zaken niet juist weergeven, maar een interpretatie achteraf vormen, zonder dat dit wordt aangegeven. Om de authenticiteit van deze verschillende versies te kunnen afwegen, is een toets nodig. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van het feit dat de zestiende-eeuwse versies van de matrikels aanwijzingen bevatten voor de periode waarin zij zijn opgesteld, omdat de standen in veel gevallen nog als personen worden aangeduid en niet als territoria, waardoor zichtbaar wordt wie de regerende heer of graaf was, of kort daarvoor nog geweest was (regelmatig is er ook sprake van 'de erven van'). Om een indicatie te krijgen van de periode waarin een versie van de matrikel van 1521 moet worden geplaatst, is daarom speciale aandacht gegeven aan de vermelding van zes standen (rijksstanden, tevens kreitsstanden behorend tot de Nederrijns-Westfaalse Kreits), te weten de graven van Virneburg, van Moers en van Tecklenburg en de drie linies van de graven van Manderscheid. De erfopvolgingen en wisselingen van bezitter in de zestiende eeuw bieden bij deze standen voldoende aanwijzingen om een versie van de matrikel van 1521 in een bepaalde periode te plaatsen. Van belang zijn daarbij met name de volgende feiten:

- Het geslacht van de graven van Virneburg stierf in 1545 uit met de dood van graaf Kuno.¹⁶
- Het graafschap Moers kwam, na het uitsterven van het geslacht van de graven van Moers, in 1519 in handen van Wilhelm von Neuenahr, die in 1553 werd opgevolgd door zijn zoon Herman.
- Graaf Conrad von Tecklenburg, opvolger van zijn vader Otto, overleed in 1557.¹⁷
- Het geslacht van de graven van Manderscheid was in 1521 verdeeld in drie linies: Manderscheid-Schleiden, Manderscheid-Blankenheim en Manderscheid-Kail. Regerende graven van deze drie linies waren in 1521 respectievelijk Dietrich (IV), Johan en Jacob (zoon van Wilhelm). Johan overleed in 1524 en werd opgevolgd door (onder anderen) zijn zoons Gerhard en Arnold (Johan had acht zonen). Dietrich overleed in 1551.¹⁸

Van deze feiten is dus gebruik gemaakt bij de beoordeling op authenticiteit van de in relevante literatuur te vinden versies van 'de' matrikel van 1521. De gedetailleerde beoordeling is, vanwege de leesbaarheid van dit artikel, in een bijlage opgenomen (zie bijlage 1). De gepubliceerde versies van de matrikel van 1521 blijken een wisselend beeld te geven wat de positie van Wittem betreft. De conclusie is, dat juist in de versies van de matrikel die, op grond van de gekozen toetsingsmethode, van oudere datum lijken (eerste helft zestiende eeuw), Wittem niet als rijksstand voorkomt.

Een bijzondere vorm van matrikel vormen de lijsten van bijdragen verschuldigd aan het Rijkskamergerecht. Het Rijkskamergerecht is in 1495 opgericht als hoogste beroepsinstantie binnen het Rijk voor de hoven van rijksnonmiddellijke territoria. De kosten van het Rijkskamergerecht werden een halve eeuw lang niet structureel gefinancierd.¹⁹ Pas in 1548 werden ter dekking van deze kosten de *Kammerzieler* ingesteld als rijksbelasting.²⁰ Elke rijksstand diende deze belasting toen jaarlijks te voldoen en de lijsten van betalingsplichtigen waren een afgeleide van de rijksmatrikels. In de achttiende eeuw werd deze belasting ook opgelegd aan rijksnonmiddellijke territoria die geen rijks- of kreitsstand waren, maar een vermelding in de lijsten in de zestiende eeuw vormt nog een duidelijke indicatie van rijksstandschap. In de oudste lijst met de bijdragen die de standen binnen de Nederrijns-Westfaalse Kreits aan het Rijkskamergerecht verschuldigd waren, een stuk uit 1555, wordt Wittem niet vermeld.²¹ In de rijksmatrikel in de versie van Cortreus (zie bijlage 1), die in de tweede helft van de zestiende eeuw is te dateren, wordt Wittem evenmin vermeld met een aanslag voor de *Kammerzieler*. Fabricius geeft in zijn *Erläuterungen* een opstelling van het jaar 1567, waarin Wittem niet voorkomt.²² De heerlijkheid Wittem schijnt ook in de twee eeuwen daarna nooit enige bijdrage aan het Rijkskamergerecht betaald te hebben. Er is ook geen proces bij het Rijkskamergerecht van vóór 1700 bekend dat vanuit Wittem was opgekomen. Nadat Wittem in 1689 van de leenband met Brabant was bevrijd, kwam de keizerlijke advocaat-fiscaal bij het Rijkskamergerecht in 1696 in actie om duidelijkheid te krijgen over de positie van Wittem. In maart 1698 bevestigde het Rijkskamergerecht dat Wittem verplicht was de rijkslasten te dragen, dus ook de *Kammerzieler*. Diverse aan Wittem uitgebrachte dagvaardingen, waarvan de laatste in 1720, bleven zonder resultaat. De kwestie verzandde en Wittem heeft mogelijk nooit de *Kammerzieler* betaald.²³

De brochure getiteld 'Kurtzer Bericht'

Een bijzonder document is een 20 pagina's tellende brochure uit de zeventiende eeuw (circa 1666) getiteld 'Kurtzer Bericht die Reichs Immedietät der Baronie Wiethem betreff' en gedrukt in opdracht van de graaf van Waldeck, heer van Wittem, om de stelling te verdedigen dat Wittem tot het Rijk behoorde en sinds eeuwen een rijksstand was. De brochure is onder andere gepresenteerd op de kreitsdag van de Nederrijns-Westfaalse Kreits in 1667.²⁴ De brochure begint met de stelling dat Wittem al eeuwen als rijksstand zou zijn beschouwd:

‘Es ist Reichs- und weltkundig das die auff dem Heiligen Römischen Reichs Grundt und Boden im Westphälischen Crais gelegene und itzo Herrn Georg Friedrichen Graffen zu Waldeck Pirmont und Culenburg u[sw]. zuständige Freije immediat Herrschafft Wittem (dero Nahmen in denen alten Documenten unterschiedlich als Wittem, Wiethem, Wittum, Wittenheim, Wiesen, Weisen gelesen wirdt) von 200, 300 und mehr Jahren hero vor eine dem heil. Reich ohne Mittel zugethane Baronie und Herrschafft gehalten, auch mit der gesampten Reichs hoher und nieder Stände vor bewust, ohne jemandts contradiction und widersprechen unter andern unzweiffendlichen Ständen auff denen Reichs- und Craistagen erschienen, und folglich mit einem gewissen Anschlag deren Reichs Matriculn einverleibt worden.’ (‘Kurtzer Bericht’ pag. 1) De brochure draagt als bewijs een aantal (beweerde) vermeldingen in de rijksmatrikels aan, die zouden teruggaan tot de vijftiende eeuw:²⁵

‘In specie wirdt der Herr zu Wittem auff dem grossen Reichstage zu Nürnberg anno 1431 mit nachfolgenden Worten (...) mit einem Anschlag belegt: Dietrich von Wiesen - 5 gleffen. [Gleve = lans²⁶]

Und wiederumb auff dem Reichstag zu Nürnberg in Anschlag der Zwanzig Tausendt Mann wider den Türcken im Jahr 1467 bewilligt: Dieterich von Weis - 4 zu Pferdt - 8 zu Fuss

Auff dem Reichstag zu Regensburg im Jahr 1471 gehalten sindt Zehen Tausend Mann wieder den Türcken bewilligt worden, darunter: Wittem – 2 zu Pferdt - 4 zu Fuess

Auff dem Reichstag zu Nürnberg im Jahr 1480 ausgeschrieben ist der obige Regensburgische Anschlag mit dem drittentheil gemehret worden und stehet: Witthem - 3 zu Pferdt - 6 zu Fuess’ (pag. 3-4)

Deze brochure is naar alle waarschijnlijkheid ook de bron voor Christian Quix, wanneer hij in zijn *Beiträge* dezelfde jaren van vermelding in de rijksmatrikels geeft (zie bijlage 1). Maar hoe betrouwbaar is dit stuk?

Nève heeft van de genoemde aanslagen van 1467, 1471 en 1480 de weergave in de *Neue Sammlung* en van de aanslag van 1480 de weergave in de *Urkunden und Aktenstücke* onderzocht, en oordeelt dat Wittem daarin niet is aan te treffen. Zijn conclusie lijkt juist, ook al komen de in de brochure genoemde vermeldingen daadwerkelijk voor in de matrikels, zoals weergegeven in de *Neue Sammlung*:

1431	Dietrich von Wissen	5 gleven ²⁷
1467	Dietrich von Weiss	4 zu Ross, 8 zu Fuss ²⁸
1471	Witte	2 zu Pferde, 4 zu Fuss ²⁹
1480	Witte	3 zu Ross, 6 zu Fuss ³⁰

(In de aanslagen vanaf 1481 komt ‘Witte’ niet meer voor.)

Het wapen van Diederik van Wisch ('Derric van Wisch'), met bijzondere helmtooi, en daarnaast het oudere wapen van de heren van Wisch. Uit het wapenboek van de heraut van Gelre (circa 1400).

Het duiden van de vermelding van een 'Dietrich von Wissen/Weiss' als betrekking hebbend op Wittem, lijkt om verschillende redenen zeer twijfelachtig. Voor het jaar 1431 is dit duidelijk in strijd met de feiten, want Wittem was in 1431 nog in het bezit van Jan (III) van Cosselaer, heer van Wittem. Pas in 1466 kocht Diederik van Palant, heer te Wildenberg, de heerlijkheid Wittem van zijn neef Frederik van Cosselaer (Frederik van Wittem), de opvolger van Jan.³¹ Diederiks naam bleef ook daarna 'Van Palant' en werd niet 'Van Wittem'.³²

Is een andere identificatie van ‘Dietrich

van Wiesen' mogelijk? Hoewel het niet altijd gemakkelijk is de personen in de oude matrikels te identificeren, zijn er in dit geval twee belangrijke aanwijzingen. Ten eerste moet het gaan om een persoon en geslacht van importantie, dat echter in de loop van de vijftiende eeuw zijn belang verloor. Ten tweede vinden we 'Dietrich von Wissen' in de matrikel van 1431 vermeld in een groep van edelen uit dezelfde regio: de heren van Bentheim (10 gleven), Gemen (5 gleven), Wissen (5 gleven), Bronckhorst (5 gleven), Batenburg (5 gleven) en Culemborg (5 gleven). In dit rijtje past Wittem noch geografisch, noch qua belang, maar past wel Wisch (Wysch). De heren van Wisch behoorden in het begin van de vijftiende eeuw tot de belangrijkste geslachten van Gelre. Het waren bannerheren, evenals de heren van Bergh, Borculo, Bronckhorst en Batenburg.³³ Dirk van Wisch (overleden 1425)³⁴ was erfmaarschalk van Gelre en vanaf 1423 een van de vier 'bewaarders' van de minderjarige hertog Arnold na de dood van diens vader hertog Willem van Gelre. Dirk stierf echter zonder directe mannelijke nakomeling en zijn bezittingen werden verdeeld, waardoor het geslacht in de in de loop van de vijftiende eeuw geleidelijk aan belang inboette.³⁵ Naar alle waarschijnlijkheid betreft de vermelding van Wissen/Witte in de rijksmatrikels dus niet Wittem maar Wisch. De stelling in de brochure dat de heerlijkheid Wittem al in de vijftiende eeuw tot de rijksstanden gerekend werd en in de matrikels figureerde, moeten wij dus als zeventiende-eeuwse propaganda afdoen.

De brochure suggereert verder dat de heerlijkheid Wittem in 1521 en ook in het vervolg van de zestiende eeuw op de matrikel vermeld stond:

‘Zum andern gibt die Reichs Matricul de anno 1521 sampt denen darauff erfolgten erhöh- und verminderung mass und ziehl, das diese Herrligkeit Wittem jeder Zeit zu denen Reichs Anlagen ihro Contingent, wie ab nachfolgendem sub lit. B bei der Cantzleij zu Aachen befindlichem attestato mit mehrerem zu ersehen, herbeijgetragen.’ (pag. 4)

Een in de brochure opgenomen overzicht van aanslagen (beginnend met de jaren 1521, 1545 en 1551) vermeldt echter geen aanslagen voor 1521 en 1545. Over het belangrijke jaar 1521 stapt de brochure daarmee erg makkelijk heen, terwijl wij hiervóór al tot de voorlopige conclusie zijn gekomen dat Wittem in de oudere versies van de matrikel van 1521 niet voorkomt. Concreet wordt dit ‘Kurtzer Bericht’ pas weer met betrekking tot de tweede helft van de zestiende eeuw en wel met betrekking tot een vermelding in 1551:

‘Lit. B Des Kaiserl. Fiscalis Verzeichnis in aller Reichs Steuer wie sie zum Römer Zugk und des Kaiserlichen Cammergerichts Unterhaltung angeschlagen (...) Der Herr von Palandt, Freij Herr zu Wittem, ist allein dem Moderation³⁶ Register anno 1551 zu Wormbs gemacht in dieser Ordnung unter des Reichs Graffen und Herrn eingezeichnet und monathlich zum Römerzug angeschlagen zu Ross - 1 zu Fuss - 4.’ (pag. 4-5)³⁷

Vervolgens zou de ‘Freijherr von Palandt zu Wittem’, opgenomen onder de *Ritterschafft*, in het jaar 1557 weer voor ‘1 zu Ross und 4 zu Fuss’ zijn aangeslagen en in 1567 en 1571 voor ‘4 zu Fuess’ (1 ruiter stond toen gelijk aan 12 gulden per maand; 1 voetknecht aan 4 gulden). De aanslagen van 1557, 1567 en 1571 komen niet voor in de *Neue Sammlung*, zodat hier geen directe vergelijking kan worden gemaakt. Het genoemde ‘Moderation Register anno 1551’, de uitkomst van een herziening van de rijksmatrikel in dat jaar, is echter beschikbaar.³⁸ Daarin blijkt ‘Der von Polandt Freyherr zu Witten’ inderdaad opgenomen met ‘1 zu Ross und 4 zu Fuss’.

Het in de brochure aangehaalde stuk ‘Lit. B’ vervolgt:

‘Und helt Fiscalis dafür, das Herr Floris Graff zu Culenburg Freijherr zu Palandt Wittem und Werth Herr zu Linde und Lede u. so. unter den Niederländischen und Westphälischen Crais gesessen und demselben Crais zu denen Ritbergischen Kriegskosten contribuiet haben solte, wie er desen newlich in erfahrung kommen dieser herrschafft inhaber seij. Pro Extractu authentico, Gabriel Messen Secret.’ (pag. 5)

De ‘Ritbergische Kriegskosten’ speelden in 1557. De stellingen in ‘Lit. B’ met betrekking tot de tweede helft van de zestiende eeuw, die blijkbaar gebaseerd zijn op afschriften vervaardigd door de Akense stadssecretaris Messen van stukken in de archieven van de stad Aken, lijken meer waarheidsgehalte te hebben dan de beweringen over de periode daarvóór, zoals ook uit het vervolg nog zal blijken.

De verheffing van Wittem tot vrijheerlijkheid in 1520

Verheffingen in de Nederlanden

Nu wij vooralsnog geconstateerd hebben dat de verheffing van Wittem tot vrijheerlijkheid in 1520 blijkbaar niet direct resulteerde in zichtbare sporen van rijksstandschap, dient deze verheffing nader onder de loep te worden genomen.

De toekenning van adellijke rang was binnen het Duitse Rijk in principe het voorrecht van de keizer, in elk geval vanaf 1467 wat rijksadel betreft (keizerlijk mandaat van Frederik III). De keizer kon in de adelstand verheffen en adellijken een hogere titel verlenen, waarbij de adellijke rang niet noodzakelijkerwijs samen hoefde te gaan met het bezit van een territorium met overeenkomstige status. Dat alleen de keizer hiertoe bevoegd zou zijn is echter feitelijk een te eenvoudige voorstelling van zaken. De Duitse auteur Von Frölichsthal formuleert het als volgt: 'Wie gezeigt werden kann, wurden Recht und Verfassung gerade auf dem vorliegenden Gebiet [= Nobilitierungen im Heiligen Römischen Reich] sehr von Machtverhältnissen und von der normativen Kraft des Faktischen je nach Standpunkt des Betrachters beeinflusst oder gebrochen'.³⁹ Juist in de Nederlanden bleken de machtsverhoudingen en de 'normative Kraft des Faktischen' voor een geheel eigen ontwikkeling te zorgen. De Bourgondische hertogen beschouwden zich al als soevereinen en trokken de bevoegdheden van de Duitse keizer en de Franse koning op dit gebied naar zich toe. Karel de Stoute zette een belangrijke stap met zijn verheffing van de heerlijkheid Chimay tot graafschap in 1473. De Habsburgers continueerden deze lijn, wat ertoe leidde dat de keizerlijke bevoegdheden aan het eind van de zestiende eeuw in de Spaanse Nederlanden terzijde werden geschoven:

'De Bourgondiërs kunnen het toekennen van adelbrieven geleidelijk naar hun kanselarijen toehalen, terwijl verleningen van Franse signatuur gemarginaliseerd worden. De begunstigten verkiezen overigens deze verleningen door de hertogen te laten homologeren, alsof het diploma's van een buitenlandse soeverein waren. Voor wat de keizerlijke adelsgunsten betreft, ziet het er niet naar uit dat ze nog gangbaar waren in de Nederlanden ten tijde van de Bourgondiërs. Onder de regering van Maximiliaan van Oostenrijk en van Karel V heerst er een nogal begrijpelijke tolerantie. Vanaf het einde van de personele unie met het Keizerrijk wordt de rechtskracht van de keizerlijke diploma's echter betwist. (...) Hun homologatie vormt de laatste etappe vooraleer ze onder Filips II als buitenlandse patenten worden verworpen.'⁴⁰

Von Frölichsthal zegt over Filips II:

'Bezeichnend für das Selbstverständnis der spanischen Könige mag das Beispiel König Philipps II. sein: 1595 behielt er sich für die Niederlande nicht nur das Recht zur Nobilitierung seiner Untertanen vor, sondern verbot zusätzlich das Führen solcher Titel, die von ausländischen Fürsten verliehen worden waren. Ausdrücklich stellte er dabei klar, dass auch der Kaiser als ausländischer Fürst galt (sic!).'⁴¹

Dat Maximiliaan I en Karel V over de Nederlanden heersten en tevens de keizerlijke waardigheid verkregen, verhulde dus een ontwikkeling waarvan het resultaat onder Filips II ten volle zichtbaar werd.

Karel, geboren in 1500, werd in 1515 meerderjarig verklaard. Vanaf 1516 was hij koning van Spanje en hertog van Bourgondië. Karel continueerde de politiek van versterking van de Bourgondisch-Habsburgse positie in de Nederlanden en van toenemende centralisatie van het gezag. Hij heeft vele trouwe dienaren in de Nederlanden beloond met adellijke titels, waarmee hij dus een praktijk voortzette die zijn Habsburgse en Bourgondische voorgangers al hadden toegepast. Daarbij waren de Bourgondische en Habsburgse heersers over de Nederlanden duidelijk kwistiger met het verlenen van hogere adellijke titels.⁴² De titel van markgraaf (markies) kan als voorbeeld dienen. In de

rest van het Duitse Rijk bleef deze voorbehouden aan rijksvorsten en degenen die praktisch gelijkstonden aan rijksvorsten, in de Nederlanden verhief Karel V Aarschot (1518), Rinty (1533), Bergen op Zoom (1533) en Veere en Vlissingen (1555) tot markizaten. Karel werd op 28 juni 1519 tot Rooms Koning gekozen en op 25 oktober 1520 in Aken gekroond, maar hij had daarvoor al verschillende verheffingen verleend, waaronder het al genoemde Aarschot en de verheffing van de heerlijkheid Hoogstraten tot graafschap in 1518.⁴³ Hij achtte zich dus ook zonder de waardigheid van Rooms Koning bevoegd tot het verlenen van adellijke titels. Op te merken is dat de rijkskanselarij blijkbaar geen rol speelde in zijn verheffingen in de Nederlanden.

Een deel van de verheffingen in de (noordelijke) Nederlanden door Karel en zijn directe voorgangers verleend, zullen hierna de revue passeren. Om te beginnen een viertal voorbeelden van verheffingen door zijn voorgangers, waaruit blijkt dat dergelijke verheffingen niet automatisch tot rijksonmiddellijkheid leidden:

- *Egmond*: In 1486 werd Jan III van Egmond door (toen nog) Rooms koning Maximiliaan tot rijksgraaf verheven. Nève oordeelt als volgt: ‘Wij vinden hier een uitdrukkelijke verheffing tot rijksgraaf, een verheffing van het territoir van de graaf tot graafschap, en tot een rijksleen, onmiddellijk van de keizer afhankelijk. De rechten van de Hollandse

Kroning van Karel V tot Rooms Koning te Aken in 1520.

graaf, die ik voor de landsheer van Egmond voordien zou willen houden, zouden door de koning geschonden zijn, ware het niet, dat deze in 1486 ook kon optreden als voogd over, en regent namens zijn [= de graaf van Holland] kinderen.’⁴⁴ Al in 1518 werd de graaf echter door Karel *ausgezogen*, dus voor de rijkslasten begrepen in de aanslag van de landsheer. Nève vervolgt daarom: ‘De facto zal Egmond wel tot de invloedssfeer van de Brusselse regering behoord hebben, maar de jure lijkt mij de indeling bij de Nederlands-Westfaalse Kreits de enig juiste’. Op te merken is enerzijds de juridisch zuivere handelwijze, die zelfs de tweehonderd jaar later geldende toets van het (hierna nog te behandelen) Territorialprincipe zou hebben kunnen doorstaan, anderzijds de politieke realiteit van de afhankelijkheid van deze ‘rijksgraaf’ van de landsheer, de centrale Bourgondisch-Habsburgse macht.

- Bergh: Oswald van Bergh (’s-Heerenberg) werd in 1486 door keizer Frederik III tot graaf verheven maar hij plaatste zich al in 1504 onder het landsheerlijk gezag van de Bourgondische hertog Philips de Schone. Nève noemt de verheffing ‘meer een afscheidsgroet van het Rijk dan een erkenning van verworven rechten’. Hij wijst op het ‘door Schilfgaarde gesignaleerde feit dat, in tegenstelling met alle andere ons bekende diploma’s van Keizer Frederik en koning Maximiliaan, de verheffing van Oswalds landen tot een graafschap niet in de acte vermeld wordt’. In dit geval was de uitholling van de (staatsrechtelijke) betekenis van de graventitel al bij de aanvang zichtbaar. In de achttiende eeuw zou deze nieuwe graaf niet als rijksstand zijn erkend.
- Buren en Leerdam: Deze heerlijkheden werden in 1498 door keizer Maximiliaan tot graafschappen verheven. Buren en Leerdam waren toen bezittingen van Frederik van Egmond, die tevens heer van IJsselstein was. Frederik (overleden 1521), zijn zoon Floris en zijn kleinzoon Maximiliaan dienden de Habsburgse landsheren als militairen en bestuurders. In 1551 zou Karel V aan Maximiliaan van Egmond zelfs hebben aangeboden het graafschap Buren tot hertogdom te verheffen (waarvoor hij echter bedankte). Buren was een Gelders leen en Leerdam was als leen betwist tussen Gelre en Holland.
- Gronsveld: Dirk van Bronckhorst-Batenburg, heer van Gronsveld, werd in 1498 tot vrijheer verheven door keizer Maximiliaan en de kastelen Gronsveld en Rimburch werden tot ‘rechtgeadelte Herrschaft’ gemaakt. Nève meent dat er daarmee echter geen sprake was van een rijksleen of rijkslenen.⁴⁵ In 1586 volgde de verheffing van Gronsveld tot graafschap.⁴⁶ De status van het territorium Gronsveld bleef blijkaar onzeker genoeg om de onafhankelijkheid in het begin van de zeventiende eeuw door de aartshertogen Albert en Isabella te laten bevestigen en de rijksnonmiddellijkheid nogmaals door het Rijk in 1653.⁴⁷

Van de vele verheffingen door Karel V in de Nederlanden zijn de volgende nog speciaal te noemen:

- Bronckhorst: Bronckhorst was volgens Nève een allodiale heerlijkheid. Joost van Bronckhorst ging zich rond 1530 graaf noemen. Een gravendiploma is niet bekend. Er is

geopperd dat Karel V deze titel als persoonlijke verheffing aan Joost had verleend, zonder de status van de heerlijkheid te veranderen.

- *Walhain en Bergen op Zoom*: Walhain en Bergen op Zoom hadden dezelfde heer. De heerlijkheid Walhain werd in 1533 door Karel V tot graafschap verheven. Nève meent te mogen concluderen dat de heerlijkheid niet soeverein was en dat dit bleef gelden voor het graafschap. De heerlijkheid Bergen op Zoom werd in hetzelfde jaar tot markgraafschap verheven. Het diploma bevat echter de bepaling dat de nieuwe markies en zijn opvolgers ‘blijven sullen subject ende onderdanich ons (...)’, dus vazal van Karel V als hertog van Brabant.
- *Culemborg*: Culemborg werd in 1555 door Karel V tot graafschap verheven. Nève schrijft hierover:
 ‘Mijn indruk is dan ook, dat wij Culemborg meer in de categorie van Bergen op Zoom en Breda, dan in die van de “echte” landsheerlijkheden, als Batenburg, moeten indelen. De tekst van het gravendiploma (van 21 oktober 1555) bevestigt mijns inziens deze indruk. Karel V verheft, als Romeins keizer, “la dicte terre et seigneurie de Culemborg (...) tenues de nous a cause de nos dites duché de Gheldres, conté de Hollande et seigneurie d’Utrecht, en conté.” De graaf en zijn opvolgers zullen alle voorrechten etc. genieten, “qui a conte appertient (...) tout ainsi et par la forme et manière que font et ont accoutumé faire les autres contes de nos pays de pardeça”, (...) “bien entendu que par ceste nostre erection de la dite seigneurie de Culemborg en conté n’entendons donner aucune prerogative au prejudice de nos droiz, auctorités et haulteurs, dont nous et nos predecesseurs ont joy en la dite seigneurie, comme ducs de Gheldres, contes de Hollande et seigneurs d’Utrecht, laquelle leur demeura subjecte tant en relief, serement de fidelité et souveraineté, comme elle a esté jusques a present.” [Mijn cursivering] Noch leenrechtelijk, noch staatsrechtelijk, zou men zeggen, mag de positie van Culemborg stijgen door deze verheffing tot graafschap. Een rijksleen was Culemborg ongetwijfeld niet, (...).’⁴⁸

Karel lijkt met de formulering ‘tout ainsi et par la forme et manière que font et ont accoutumé faire les autres contes de nos pays de pardeça’ te verwijzen naar een bestaand gebruik, naar een speciale categorie van graven ‘onder bijzondere voorwaarden’, graven onderworpen aan het landsheerlijk gezag.

Uit de laatste twee voorbeelden blijkt dat de diploma’s van verheffingen door Karel V clausules bevatten die de al bij zijn voorgangers zichtbare praktijk expliciet maakten. Zowel vóór als na het verkrijgen van de titel Rooms Koning en van de keizerlijke waardigheid, verleende hij ‘rijksonmiddellijke’ titels zonder de gebruikelijke consequentie van soevereiniteit daaraan te willen verbinden en zonder een leenband uitsluitend met het Rijk te willen scheppen, omdat hij in zijn andere hoedanigheden, als landsheer (dus als hertog van Brabant et cetera) zijn bestaande rechten intact wilde laten. Leenrechtelijk noch staatsrechtelijk wilde Karel V blijkbaar iets wijzigen door de verlening van een hogere adellijke titel.

Hij handelde als een keizer der Nederlanden, die zijn vazallen grote gunsten verleende zonder hen te willen losmaken uit het Bourgondisch-Habsburgse verband. Dit spreekt ook eigenlijk vanzelf. Terwijl de Habsburgers hun greep op de Nederlanden verder verstevigden, kan het niet hun bedoeling zijn geweest die greep anderzijds te verzwakken door binnen de Nederlanden enclaves te scheppen van rijksonmiddellijke, in het geheel niet van de landsheer afhankelijke territoria. Karel schiep daarmee echter juridische gedochten, territoria die aan landsheerlijk gezag onderworpen waren, maar zich ook privileges van een rijksstand zouden mogen aanmeten. Zolang de rollen van keizer en landsheer der Nederlanden in één persoon verenigd waren, waren de daaruit voortvloeiende problemen beheersbaar. Met het verdrag van Augsburg probeerde Karel in 1548 nog enige duidelijkheid te scheppen in de verhouding tussen zijn Nederlandse gebieden en het Rijk. Als dit zorgvuldiger was gebeurd, zouden de latere problemen zijn voorkomen. Toen keizerschap en bezit van de Nederlanden na zijn abdicatie in 1556 niet meer in één persoon verenigd waren, konden keizer en Rijk enerzijds, en de Spaanse koning anderzijds, tegengestelde belangen hebben. De onduidelijkheid over de staatsrechtelijke positie van diverse territoria in de Nederlanden zou daarom tot geschillen leiden tussen het Duitse Rijk en de Spaanse kroon.

De verheffing van Wittem

Kijken wij nu naar de tekst van de verheffing van Wittem tot vrijheerlijkheid, de eerste verheffing nadat Karel in 1519 was verkozen tot Rooms Koning. Het origineel is verdwenen, maar de tekst is in de literatuur als volgt weergegeven:

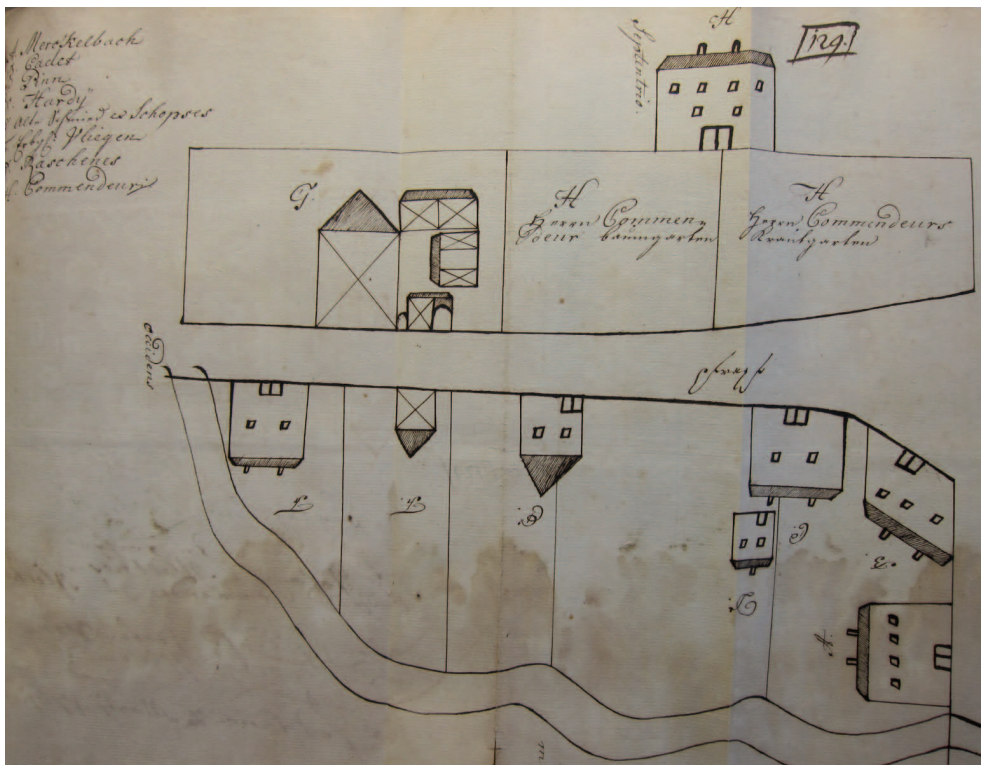
‘1520, October. Carel by de gratie Godts Roomsen Keyser (..) doen kond allen luyden (...) dat wij ontfanghen hebben die ootmoedige supplicatie van der edele ende lieve beminde joffr. Anna van Culemburg, inhoudende hoe dat wylen Johan in synen tyde vele en diverse getrouwe diensten met sware kosten van onderhoudinge van Ruytery en krygsvolk in der vete ende krijge des lands van Gelder ende andere met grote merkelikke quytsceldinge van syne gagien ende soldye gedaen heeft ende daerom hy vele van syne goede en renten heeft moeten verkopen ende versetten tot syne ende syne erven merkelikke schade en achterdeel. Ook so heeft wylen Dirk van Palant des voors. wijlen Johans vader in syntyde ook Drossaerd van Valkenburg, onsen huysse van Bourgoengien ende van Brabant in de Vrankrijke krijgen ende oorloge menigvuldige getrouwe diensten gedaen, als ook genoeg kundig is. Nu is ‘t so dat diselve wylen Johan van Palant eenen wettigen soon Erart (...) die syn successoor ende erfgenaem is ende syn sal (...) ende dat huys, land en heerlykheid van Witthem is gelegen tusschen ons land van Limburg ende van ‘s Hertogenrade ende heeft ook Hoge Gerechtigheid, Put ende Galge ende over de vyftig mannen van leene tot denselven huysse ende heerlykheid gehorende ende is een leen roerende ende gehouden van ons hertoge van Brabant; ende want dieselve suppliant den voors. Erart haren soon, die nog jonk van jaren is, geerne gevordert, geërt ende verheven sage opdat hij

ons ende onse nakomelingen in toekomende tyden te beter soude mogen dienen so syne vaderen gedaen hebben, so heeft ons dieselve suppliante ernstelyk doen bidden ende versoecken, dat ons gelive willen die voors. heerlikheden van Palant ende Witthem te erigeeren ende verheffen in Vryheerlikheden (...) So ist dat dese sake bij ons overgemerkt ende hier gehad 't advys van onse live getrouwe die Cancelier ende Luijden van onsen Rade ende rekeninge in Brabant, genegen wesende ter bede ende begeerte van voors. Joffr. Anna van Culemburg, hebben wy de voors. twee heerlykheden van Palant en Witthem ende elk van dien met haar toebehooren geërigeert, verheven ende gemaekt ende uyt onsen rechten wetenhijs, keiserlyke autoriteyt en princelyke macht erigerende verheffen ende maken tot vrijheerlykheden, octrooyerende Erard van Palant voor hem, syne erven ende nakomelingen, dat hij en sij van nu voortaan tot eeuwige dagen sullen mogen noemen, doen en laten noemen, schrijven en intituleren Vryheer van Palant ende van Witthem (...) Gegeven in onse keijserlikke stadt en Stoel van Aken in de maend October in 't jaer onses Heeren 1520.⁴⁹

In een zestiende-eeuwse inventaris van oorkonden bewaard op kasteel Wittem is deze oorkonde echter als volgt beschreven:

'Een brieff van Erectie in pargement, waer bij Carolus Roemsch Kaysser, uijt keijserlichen ende princelicken macht erigert ende verheven heeft die herlicheit van Witthem ende Pallandt in vrijherlicheijden, gevende ende consenterende dat hij ende zijnen naecomelingen heeren ende vrouwen van Palant enda van Witthem hem ten ewigen daegen moegen noemen, schrijven ende intituleren vrijheer van Palant ende Witthem. Ende clausulis uijt onser rechter wetenheit, autoriteit, keijserlicker ende princelicker macht, mits ontb.dende Cantzeler ende den Raeden van Brabant, voirts allen anderen Stadholderen ende officiren van allen des voirs. keisers landen, dat zij den voirs. heeren Erardt ende zijnen naecomelingen heere van Palant van Witthem laeten genieten, rustelick ende vredelick gebruijken die gratie van desen octroij ende erectie voirs. *Et habit ad finem hanc clausulam: Beholdelick uns, uns erven ende naecomelingen hertoch ende hertoginne van Brabant ende van Lymborch ende eenen ideren zijns rechts en ons hocheit ende gerechticheit. In data 1520 inden maent van octobri.* [Mijn cursvering] Ende is mijt eenen groeten segell uijthangende aen zijden cordekens van groenen was besegelt mijtten zegell van Brabant.⁵⁰

Ten eerste valt op dat het document in het Nederlands is gesteld en niet in de kanselarijtafen van het Rijk (Duits of Latijn), zoals de latere verheffing van Culemborg tot graafschap ook niet in het Duits is gesteld, maar in het Frans. Het zegel dat Karel gebruikte, is dat van Brabant. Er is geen sprake van verheffing tot vrije rijksheerlijkheid, maar tot vrijheerlijkheid. De tekst bevat volgens de Wittemse inventaris een bijzonder voorbehoud met betrekking tot de rechten van de leenheer, in de persoon van Karel als hertog van Brabant en Limburg. Ook al handelde Karel uit 'keiserlyke autoriteyt en princelyke macht', deze verheffing past in de eerder beschreven reeks van verheffingen door Karel en zijn voorganger

Schets van het centrum van Mechelen, midden 18de eeuw. De kerk ligt net buiten beeld, rechtsboven. De hoeve van de Commanderie (de 'Herrenhof'), met ervóór de boomgaard en tuin, is met een 'H.' aangeduid. Ernaast (G.) het huis 'Raschenis'. 'E.' is 't Schopses' of de oude smidse. 'F.' heette ook 'de Cardinaal'. (RHCL, RKG inv.nr. 102.)

Maximiliaan. Zijn positie als leenheer van de heerlijkheid gaf Karel niet op. De gecontinueerde leenverheffingen verschaffen hierover verdere zekerheid. Op 20 mei 1524 verhiel Erart van Palant de heerlijkheid Wittem voor het leenhof in Brussel. Hij wordt als vrijheer 'van Palant ende van Wetthem' aangeduid, maar het leen wordt omschreven als 'der voorsch. heerlicheiden vrijhuys van Witthem, ende den dorpen van Epen, Waelwilre ende van Mechelen' en er wordt verwezen naar de voorgaande verheffing van het leen in 1515.⁵¹ Uit niets blijkt dat er iets gewijzigd zou zijn door de verheffing tot vrijheerlijkheid in 1520, behalve de titel van de leenhouder. In de archieven van het leenhof in Brussel is zelfs geen afschrift van de verheffing van 1520 aan te treffen. De leenverheffingen zouden zonder onderbreking voortgezet worden, zolang de leenband met Brabant bleef bestaan.

In een brief aan de keizer betoogde Floris II in 1637 dat de verheffing in 1520 door Karel V niet 'in qualitate eines Römischen Kaijsers', maar als hertog van Brabant was geschied. De brief was bedoeld om aan betalingen aan het Rijk te ontkomen en Floris verdedigde als dat

zo uitkwam net zo makkelijk het tegenovergestelde, maar in dit geval kwam hij wat Wittem betreft dicht bij de waarheid.⁵² De beoordeling van de verheffing wordt echter verder gecompliceerd doordat ook Palant werd verheven, en met betrekking tot Palant had Karel geen rechten als Brabants hertog. Op de positie van Palant na deze verheffing zal hierna nog worden teruggekomen.

Wij mogen concluderen dat de weergave in de zestiende-eeuwse inventaris waarschijnlijk betrouwbaarder is dan het latere afschrift. De weggelaten passage was toen niet meer opportuun voor de ambities van de heren van Wittem.⁵³ Dat een uitdrukkelijk voorbehoud van Karel gebruikelijk was, zien wij ook in de hiervoor aangehaalde tekst van de latere verheffing van Culemborg tot graafschap. De conclusie die Nève op grond van het daarin opgenomen voorbehoud met betrekking tot Culemborg trekt, lijkt daarom ook op zijn plaats met betrekking tot Wittem, waarvan de oorkonde eveneens een voorbehoud zal hebben bevat: noch leenrechtelijk, noch staatsrechtelijk mocht de positie van de heerlijkheid stijgen door deze verheffing. Rijksonmiddellijkheid, vrij van de landsheer, werd niet beoogd. Niettemin stelt de oorkonde dat Karel uit 'keiserlyke autoriteyt' handelde.⁵⁴ Dat deze rechtshandeling daardoor juridische verwarring zou stichten en tot verschillende interpretaties van de rechtsgevolgen aanleiding zou geven, lijkt bijna onvermijdelijk.

Rijks- en kreitsstandschap

Nu Wittem in de eerste helft van de zestiende eeuw nog niet lijkt voor te komen in de rijksmatrikels en nu de verheffing in 1520 juridisch voor verschillende uitleg vatbaar is, moet de vraag gesteld worden of Wittem toen voor rijksstandschap in aanmerking zou hebben kunnen komen op grond van de geldende criteria. Wat waren deze criteria? Waren het veranderingen daarin die Wittem op enig moment wel tot rijksstand maakten en in de eerste helft van de zestiende eeuw nog niet? Als eerste verdient een principiële vraag aandacht: was een rijksstand een persoon of een territorium? Een volgende vraag is, hoe belangrijk het ontbreken van leenbanden was, anders dan die met het Rijk. Een derde aspect is het al dan niet vereist zijn van een minimale omvang van territorium of bezittingen. Daarna wordt de aandacht gericht op de Nederrijns-Westfaalse Kreits en de criteria voor toelating daartoe. Erkenning als rijksstand zou in de zestiende eeuw ook zijn weerslag hebben moeten vinden op het niveau van de Kreits. Gezien het lange tijd ontbreken van formeel vastgelegde criteria, zal een poging gedaan worden tot analyse van de formele, maar ook de impliciet aanwezige criteria die het (rijks- en) kreitsstandschap bepaalden, met name in de zestiende eeuw, op basis van relevante feiten over een aantal kreitsstanden. Daarbij moet rekening worden gehouden met eventuele ontwikkelingen met betrekking tot deze criteria in de loop der tijd.

Rijksstandschap en territorium

Rijksstanden bezaten een grote mate van soevereiniteit. Als belangrijke aspecten van soevereiniteit kunnen genoemd worden eigen rechtsmacht en eigen belastingheffing. In het feodale systeem impliceerde rijksstandschap in principe een directe leenband met het Rijk (gerepresenteerd door de keizer). Zelfs de hoogsten in rang, de keur- en rijksvorsten, huldigden de keizer als hun leenheer. Kleinere rijksonmiddellijke territoria konden echter ook allodiale goederen zijn, die geen leenheer kenden. De vrije rijkssteden werden geacht hun privileges van het Rijk te hebben ontvangen en brachten daarvoor hulde aan de keizer. In het leenstel past ook, dat de persoonlijke verhouding tussen leenheer en leenman centraal stond. Een rijksstand was daarom in oorsprong een persoon, een leenman van de keizer.

In de zeventiende en achttiende eeuw was echter het zogenaamde *Territorialprinzip* een belangrijk formeel uitgangspunt met betrekking tot rijksstandschap geworden, wat inhield dat de tot het rijksstandschap behorende rechten, zoals zetel en stem op rijksdagen, aan een territorium gekoppeld waren en niet aan een persoon. Dit uitgangspunt is pas in de loop van de zestiende eeuw tot ontwikkeling gekomen: ‘Erst allmählich setzte sich eine “Transpersonale Staatsvorstellung” gegen die Interessen erbberechtigter Dynasten durch. Die zunehmende Festlegung von Unteilbarkeit und Primogeniturerbfolge ausserhalb der Kurfürstentümer seit dem 16. Jh. kann als Indiz für den Beginn territorialer Staatlichkeit gewertet werden’.⁵⁵ Een eerste formele vastlegging van het *Territorialprinzip* had betrekking op de rijksvorsten. Op de rijksdag van 1582 in Augsburg werd besloten dat zetel en stem op de rijksdagen voor de rijksvorsten voortaan gekoppeld zouden zijn aan het bezit van een rijksonmiddellijk territorium met de status van vorstendom. Het bleek nodig dit principe nogmaals formeel te bekrachtigen, hetgeen gebeurde in het *Abschied* van de rijksdag van 1653/54 (Neurenberg). Acht door de keizer nieuw gecreëerde vorsten verkregen toen weliswaar als personen het *Beneficium Sessionis et Voti*, dus zitting en stem op de rijksdag, maar hun opvolgers en erfgenamen zouden dit recht verliezen, tenzij zij daadwerkelijk in het bezit zouden zijn van rijksvorstendommen:

‘§ 197 (...) und dieses Beneficium Sessionis et Voti auf dero Erben und Successoren nicht extendirt werden solle, [es sei denn] sie haben sich dann vorher mit ohnmittelbaren Fürstmässigen Reichs-Gütern versehen. Und solle forthin ohne vorgehende Real-Erfüllung aller nothwendiger und bestimmter Requisitionen, und insonderheit erstgemeldter Begüterung, und ohne der Churfürsten und Ständen Vorwissen und Consens, keiner zur Session und Stimm in Fürsten-Rath zugelassen werden.’⁵⁶

Dat het *Territorialprinzip* tot regel was geworden voor alle adellijke rangen, blijkt uit de *Wahlkapitulation* van de nieuwe keizer Leopold I in 1658:

‘Niemand aber von der neu Erhöheten Fürsten, Grafen und Herrn dem Fürstlichen Collegio, es sey gleich uff selbigen oder der Grafen Bäncken, ad sessionem & votum wider deroselben Willen auffdringen, [es sei den] sie haben sich dann darzu mit Fürstmessigen und Gräflichen Reichs-Gütern vorher genugsam qualificirt, und zu

einer Standswürdigen Steuer in einem gewissen Crayß eingelassen und verbunden, und über solches alles neben dem Chur-Fürstl. auch dasjenige Collegium oder Banck darinn sie auffgenommen werden sollen, vorhero gnugsam gehört worden.⁵⁷

Aan een nieuwe adellijke titel zonder het bezit van een overeenkomstig territorium konden dus in principe geen rechten als rijksstand worden ontleend.⁵⁸ Het verlenen van adellijke titels was een bevoegdheid van de keizer waarvan hij, in de ogen van de oudere adel, vaak al te vrijelijk gebruik maakte. Door het *Territorialprinzip* werden de effecten daarvan beperkt en wierp de oude adel een barrière op voor de ‘nieuwe’ adel, die de keizer naar believen kon creëren. Om deze beperkingen te ontgaan, werden soms weer oplossingen gezocht. Kerpen-Lommersum (hierna nog uitgebreider te behandelen) en Hallermund zijn voorbeelden van kleine territoria binnen de Nederrijns-Westfaalse Kreits die in de achttiende eeuw tot graafschap werden verheven om de eigenaren, aan wie de keizer de titel van graaf had verleend, tot volwaardige rijksgraven te maken.

De Duitse historicus Wilhelm Fabricius heeft deze ontwikkeling van persoonlijk naar territoriaal rijksstandschap beschreven, die onder invloed van diverse politieke factoren geleidelijk plaatsvond in de periode 1550-1625:

‘Dieses Stimmrecht [in den Beratungen der Reichstage] wurde im Mittelalter als persönliche Befugnis der einzelnen Reichsstände angesehen. Bei Erbteilungen konnten die Stimmen vermehrt werden, während bei Erwerbungen von Herrschaften die Stimme des früheren Besitzers fallen gelassen wurde, wenn der neue Herr schon mit einer Stimme ausgestattet war. Daher war die Anzahl der reichsständischen Territorien während des Mittelalters immer schwankend. Dagegen geht aus der Urkunde des Westphälischen Friedens von 1648 hervor, dass die Reichsstandschaft damals an den Territorien haftete. Man hat mit Unrecht die Einführung dieser Neuerung auf einem bestimmten Reichstage, dem des Jahres 1582, angenommen. Es ist vielmehr festgestellt (Domke, ‘Virilstimmen im Reichsfürstenrath’, in Gierkes *Breslauer Untersuchungen* 11, 1882),⁵⁹ dass sich die Territorialisierung der reichsständischen Rechte etwa von 1550-1625 ganz allmählich vollzogen hat, und dass sie vor J.J. Moser⁶⁰ von Niemand auf einen Reichstagsbeschluss (also auch nicht auf den von 1582) bezogen worden ist. Diese Entwicklung ist von den geistlichen Fürsten ausgegangen, die, wenn sie mehreren Stiftern vorstanden, ihre Stimmen für jedes derselben abzugeben pflegten, da sie mehr im Namen ihrer Kirchen als im eigenen Namen handelten. Bei den weltlichen Fürsten waren es besonders die durch die Reformation herangerufenen Säkularisationen geistlicher Territorien, sowie die Einführung einer Erbfolgeordnung, die (nach dem Muster der Kurfürstenthümer) die Erbteilungen ausschloss, wodurch die neue Anschauung immer mehr Boden gewann. Endlich haben auch die fiscalischen Interessen des damals erstarkten Reichsregiments (...), die Aufstellung fester Reichsmatrikeln und die straffere Organisation des Reiches in der Kreiseinteilung in derselben Richtung gewirkt.⁶¹

Deze conclusies van Fabricius over het *Territorialprinzip* als latere ontwikkeling waardoor het daaraan voorafgaande persoonsgebonden rijksstandschap verdween, zijn al meer dan een eeuw oud, maar nog geen gemeengoed geworden in de literatuur, waarin vaak nog uitsluitend de benadering vanuit territoria wordt gevonden en het jaar 1582 als jaar van codificering van dit principe wordt gezien. Een voorbeeld uit de vijftiende eeuw van het nog persoonlijke karakter van rijksstandschap hebben wij al gezien in heren van Wisch, die hun bezittingen in leen hielden van verschillende heren en geen rijksonmiddellijk territorium bezaten, maar door het geheel van hun bezittingen en de functies die zij vervulden (tijdelijk) een rijksstand waren. Dit eerdere karakter van het standschap vindt bijvoorbeeld ook zijn weerslag in oudere rijksmatrikels en in de oudere *Abschiede* van kreitsdagen, waarin wij de personen vermeld vinden, de specifieke graven et cetera en niet de territoria. Als personen oefenden zij toen ook hun stemrecht uit.

Wanneer wij de vraag willen stellen, of Wittem in de eerste helft van de zestiende eeuw aan de criteria voor rijksstandschap voldeed, moeten wij de vraag dus anders formuleren: voldeed de heer van Wittem toen aan de criteria voor rijksstandschap? Deze vraag wordt aan het eind van dit hoofdstuk beantwoord.

Leenbanden

Historisch gezien waren er weinig kleinere territoria die niet op enig moment in leen waren opgedragen aan machtigere heren, en die daarmee formeel hun soevereiniteit hadden opgegeven. Lange tijd hoefde het bestaan van een leenverhouding, anders dan met keizer en Rijk, de status van rijksstand echter niet in de weg te staan. Zo was de graaf van Moers in de vijftiende eeuw rijksstand, en Moers bleef rijksstand, ook na het uitsterven van het gravengeslacht, maar Moers had leenbanden met Kleef.⁶² Een ander voorbeeld is het graafschap Vianden, dat in de *Regimentsordnung* van 1500 als rijksstand werd ingedeeld bij de *fünfte kreis* (de latere Nederrijns-Westfaalse), maar een leen was van Luxemburg.⁶³ De rijksonmiddellijkheid van een persoon als rijksstand werd niet gehinderd door leenbanden van zijn bezittingen.⁶⁴

Men zou de betekenis van leenbanden kunnen bagatelliseren als een overblijfsel uit feodale tijden, slechts een formeel ritueel, waarbij de leenman zijn leen verhief van de leenheer, en waarbij de verplichtingen verder beperkt waren tot de betaling van een (beperkt) bedrag bij erfopvolging. Toch kon het leenrecht soms dramatische consequenties hebben. Het graafschap Virneburg was leenplichtig aan Trier, maar de graven waren onbetwist rijks- en kreitsstand. Toen het geslacht van de graven van Virneburg echter in 1546 uitstierf in de mannelijke lijn, verviel een groot deel van hun bezittingen als manlenen aan de leenheer, de bisschop van Trier. Alleen het kleine kerngebied, Virneburg zelf (84 km² groot) wist Dietrich von Manderscheid-Schleiden als erfgenaam te behouden, al was hij wel gedwongen het in leen op te dragen aan Trier. Het al eerder genoemde graafschap Moers kwam aan het begin van de zeventiende eeuw aan het huis Oranje-Nassau, maar na de dood van

Willem III in 1702 eiste koning Frederik I van Pruisen als hertog van Kleef het graafschap met succes als vervallen manleen op, in weerwil van de testamentaire beschikking van Willem III.

In de loop van de zestiende eeuw is er een ontwikkeling naar een formelere, meer juridische benadering, waarbij leenbanden meer gewicht krijgen bij de beoordeling van rijksonmiddellijkheid. Manderscheid en Stein, beide hierna nog te behandelen, zijn voorbeelden van de belemmering die leenbanden toen in principe konden vormen voor standschap. Het bestaan van leenbanden anders dan met keizer en Rijk werd regelmatig als argument gebruikt om zich aan het rijks- en kreitsstandschap en de daaruit voortvloeiende aanslagen te onttrekken, omdat de aanslag begrepen zou zijn in die van de leenheer, hetgeen als *eximiren* of *ausziehen* werd aangeduid. Een passage uit correspondentie tussen het keizerlijk hof en de hertog van Gulik uit 1568 raakt aan het onderwerp leenbanden:

‘Nachdem (...) etliche Stende, so durch andere eximirt werden, oder sich selbst von des Reichs Anschlege eximiren wollen, und fürgeben das sy nichts vom Reich zu Lehen haben und derwegen nicht schuldig seyen darein zu contribuiren, desgleichen auch etliche andere gefunden werden, deren Inhabende Herrschafften villeicht wol von anderen Stenden zu Lehen wueren, aber daneb die Regaliën, hohe und nydere Gericht aintweder frey aigens oder doch vom Reich zu Lehen, und von altershero ire Untertanen selbst gesteuert, und dann ins Reich contribuiert haben, welches innen die Lehenherren verrer nit gestatten, oder sy auch zum Teil selbst nichts mehr contribuiren und dessen in possessione libertatis sein wollen. (...)’⁶⁵

Hieruit blijkt dat toen van keizerlijke zijde het iets ‘vom Reich zu Lehen haben’ wel als juridisch uitgangspunt voor rijksstandschap (of in elk geval voor het opleggen van een aanslag) werd gezien. In een poging het *Eximiren* te beperken wordt hier gesteld dat in geval van onvolledige soevereiniteit elementen van soevereiniteit (rechtspraak, belastingheffing) aanwezig konden zijn die in oorsprong van het Rijk ontvangen waren, al dan niet als leengoed, en als argument voor het opleggen van rijksaanslagen konden dienen.

Toen het *Territorialprinzip* eenmaal algemene geldigheid had gekregen, moest voor het creëren van een volwaardige adellijke titel (dus met bijbehorend rijksonmiddellijk territorium en de status van rijksstand) aan strengere formele vereisten worden voldaan en werden leenbanden een belemmering. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Johan Frederik van Schaesberg, die zich verdienstelijk had gemaakt voor de keurvorst van Pfalz-Neuburg, werd in 1706 als beloning door de keizer tot graaf verheven. Hij was daarmee echter nog graaf zonder graafschap, zodat de titel hem geen van de aan de status van rijksstand gekoppelde rechten gaf, zoals zetel en stem in de Nederrijns-Westfaalse Kreits of lidmaatschap van het Nederrijns-Westfaalse gravencollege. Daarvoor werd echter een oplossing gevonden. De heerlijkheden Kerpen en Lommersum waren in 1704 door de keizer geconfisqueerd. In 1711 schonk de keizer deze aan de keurvorst van Pfalz-Neuburg, die ze in 1712 overdroeg aan Van Schaesberg. Daarna verhief de keizer deze heerlijkheden tot

reichsunmittelbare Grafschaft en verzocht de Nederrijns-Westfaalse Kreits om dit graafschap als lid op te nemen. In dit kader is belangrijk dat de vraag, of de keizerlijke bevoegdheid tot *Standeserhebung* bestaande rechten van een leenheer (landsheer) kon negeren, ontkenkend was beantwoord in de *Wahlkapitulation* van 1658.⁶⁶ Door de keizer verleende titels hieven bestaande rechten van een landsheer niet (meer) op. In dit geval hadden de betrokkenen over het hoofd gezien dat de tot graafschap verheven territoria Brabantse lenen waren. De inwoners bezaten sinds 1600 het privilege dat de belastingen het bedrag van 5.000 Brabantse guldens niet mochten overstijgen. Een in 1717 door Van Schaesberg uitgeschreven bedede die bedoeld was om de, voor de inwoners nieuwe, rijksbelastingen te betalen, overschreed deze grens van 5.000 gulden en de inwoners wendden zich tot de Raad van Brabant in Brussel om hun privilege te verdedigen. In 1718 bepaalde deze, dat de verheffing tot rijksgraafschap op onvoldoende kennis van zaken was gebaseerd en strijdig was met de oude privileges. Van Schaesberg zocht op zijn beurt steun bij de *Reichshofrat*, de competente instantie voor rijkslenen. Deze steun bleef echter bij woorden. *Reichshofrat*, Nederrijns-Westfaalse Kreits en Rijkskamergerecht probeerden eerder bemiddelend op te treden dan dat zij Schaesberg volledig steunden. Juridisch had men zich klem gezet. Het geschil tussen de graaf en zijn onderdanen werd gesust met een compromis in 1742, zonder dat de juridische kwestie was opgelost, wat zo zou blijven tot het eind van het *Ancien Régime*.⁶⁷

Een ander voorbeeld is de heerlijkheid Millendonk, een Gelders leen. Pogingen van de bezitter (de hertog van Croy) om de heerlijkheid los te maken van dit leenverband werden in 1655 en opnieuw in 1671 door de leenkamer in Roermond beantwoord met het zenden van Spaanse troepen. In 1699 werd de heerlijkheid verkocht aan de gravin Berlepsch. In 1700 verleende de Spaanse koning als leenheer haar het *dominium directum*, zodat de leenband ontbonden werd verklaard. Pas daarna, in 1701, werd Millendonk opgenomen in de Nederrijns-Westfaalse Kreits.⁶⁸

In de zeventiende en achttiende eeuw was het ontbreken of opheffen van leenbanden, anders dan die met het Rijk, dus een formeel vereiste om een rijksonmiddellijk territorium te creëren.⁶⁹ De keizer kon de rechten van de leenheer niet terzijde schuiven. Dit betekent dat de leenband met Brabant voor Wittem in de zeventiende eeuw formeel een hindernis vormde voor de rijksonmiddellijke status, terwijl het bestaan van een leenband in de eerste helft van de zestiende eeuw nog genegeerd kon worden.⁷⁰

Een 'standesgemässer Anschlag'

Toen Maximiliaan I in het jaar 1500 de kreitsen in het leven riep, werd de lijst van standen die tot de vijfde kreits, de latere Nederrijns-Westfaalse, werden gerekend, afgesloten met de zin 'und auch sunst alle andre grafen, herren, prelaten, frei- und reichsstete der ort gesessen oder gelegen'. Deze formulering lijkt geen beperking te bevatten met betrekking tot de grootte van een territorium of de bezittingen van een heer. De praktijk was echter anders. Verschillende onbetwist rijksonmiddellijke heerlijkheden werden nooit als leden van de

Kreits toegelaten. Zo verzocht Johan Arnold van Wachtendonk in de tweede helft van de zeventiende eeuw herhaaldelijk aan de kreitsvergadering om zijn heerlijkheid Wijlre als 'stand' op te nemen in de Kreits, maar zonder succes.⁷¹ Hij wist evenmin toegang te krijgen tot het *Grafenkollegium*. De heer van Wickrath deed eveneens herhaalde pogingen, zonder succes.⁷² De kleine heerlijkheid Dyck, met in 1670 circa 250 inwoners, was onbetwist rijksonmiddellijk en de toenmalige eigenaren, de graven zu Salm-Reifferscheid, werden lid van het *Grafenkollegium* vanaf de oprichting in 1653, maar Dyck werd nooit als kreitsstand toegelaten.⁷³ De heerlijkheid Saffenburg zou, als onderdeel van de bezittingen van de graven van Virneburg (tot 1545), als kreitsgebied beschouwd kunnen worden, maar de positie was daarna onder de graven van Manderscheid-Schleiden omstreden en de graven Von der Marck, vanaf 1593 eigenaar, wisten wel een stem in het *Grafenkollegium* te verkrijgen voor Saffenburg, maar geen plaats in de Kreits. Fabricius heeft in zijn *Erläuterungen* een uitgebreide lijst opgenomen van 'Nicht eingekreiste Territorien' in het gebied van de Nederrijns-Westfaalse Kreits, waaronder de abdij Burtscheid en de heerlijkheden Dyck, Saffenburg en Pirmont.⁷⁴ Het onderscheid tussen erkende standen en overige rijksonmiddellijke territoria blijkt ook uit de verschillende behandeling in 1803, toen op de rijksdag vergoedingen aan de voormalige adellijke eigenaren van territoria werden vastgesteld in verband met het verloren gaan aan Frankrijk. In wat tegenwoordig de provincie Limburg is, werden alleen voor Wittem, Eijs, Gronsveld en Slenaken vergoedingen gegeven, maar niet voor heerlijkheden als Wijlre, Rijckholt en Stein.⁷⁵

Een aanslag en het recht van zitting hebben in de kreitsvergadering gingen samen.⁷⁶ Alleen de *Kammerzieler* vormen een uitzondering, omdat deze ook aan rijksonmiddellijke territoria zonder de status van rijks- of kreitsstand werden opgelegd. In een kleine heerlijkheid, door het Rijk genegeerd, kon men gaan menen dat het ontbreken van aanslagen van Rijk of Kreits op een privilege berustte. De schepenen van Rijckholt zouden in 1469 al verklaard hebben dat Rijckholt 'mit keine schatzingen, Türkenstuir oder mit niemants tzu schaffen', zoals de schepenen in 1726 beweerden, met de toevoeging 'oock niet sorterende onder eenig creyts van het rooms rijck of andersints'.⁷⁷ Het voor alle leden gelijkwaardige stemrecht binnen de Kreits maakte het toelaten van dergelijke territoriale dwergen als lid van de Kreits voor de zittende leden bijzonder onaantrekkelijk, zeker ook toen in de zestiende en zeventiende eeuw zorgvuldig gewaakt werd over de bestaande verhouding tussen protestantse en katholieke leden.

De *Wahlkapitulation* van 1658 bevatte het vereiste, dat een nieuwe stand moest zijn 'zu einer Standeswürdigen Steuer in einem gewissen Crayss eingelassen und verbunden'. Ook de termen *standesgemässer Anschlag* en *standeswürdiger Anschlag* komen voor, zonder dat dit begrip ergens nader wordt ingevuld.⁷⁸ Het feit dat de bijdrage aan het rijksleger oorspronkelijk in de vorm van soldaten of 'gleven' werd geleverd en niet in geld, impliceert al een ondergrens.⁷⁹ In 1471 was als uitgangspunt geformuleerd dat voor elke 1.000 gulden aan inkomsten uit vermogen één ruiter moest worden bijgedragen tot het rijksleger, een belas-

ting van 10 procent.⁸⁰ In de rijksmatrikel van 1521 was de kleinste aanslag ‘einen zu Ross’ (wat toen gelijkstond aan twaalf gulden per maand). Dit was blijkbaar de feitelijke ondergrens. Wie dit niet kon opbrengen, oorspronkelijk als persoon en later als territorium, kon geen *standesgemässer Anschlag* dragen.

Lidmaatschap van de Kreits

Een reeks besluiten van rijksdagen delegeerde in de zestiende eeuw in toenemende mate taken aan de kreitsen, waaronder het innen van de rijksaanslagen. In oorsprong waren de kreitsen niets anders dan een nadere indeling van de rijksstanden en rijks- en kreitsstandschap vielen dus samen, maar de kreitsen hadden daarna hun eigen beslissingsbevoegdheid bij het toelaten van leden. De criteria op grond waarvan een persoon of territorium tot een kreits behoorde, werden echter nooit eenduidig geformuleerd. Geleidelijk ontstonden zelfs verschillen tussen de lijsten van erkende rijksstanden en die van kreitsstanden.⁸¹ De Nederrijns-Westfaalse Kreits zou pas in het midden van de zeventiende eeuw zijn definitieve contouren krijgen, welke daarna tot het einde van het *Ancien Régime* met slechts kleinere wijzigingen bleven bestaan. In de zestiende eeuw was het lidmaatschap van de Kreits in een groot aantal gevallen nog onzeker en omstreden.

De *Niederländisch-Westphälische Kreis*, zoals de Nederrijns-Westfaalse Kreits aanvankelijk werd genoemd, had geen duidelijke geografische grenzen. De rivieren Weser, Moezel en Maas kunnen slechts als grove indicaties van oost-, zuid- en westgrens dienen. Binnen deze globale grenzen behoorden grote gebieden echter tot de *Kur-Rheinische Kreis*. De kreitsen werden formeel ingesteld door de *Regimentsordnung* van keizer Maximiliaan I uit het jaar 1500. Paragraaf 10 daarvan luidt:

‘Der fünfte kreis begreift die bistumb, füstentumb, lande und gebiete der bischof von Baderborn, Luttich, Utrecht, Münster, Osnabrück, der hertzen von Jülich, Berg, Cleve, Geldern, der Grafen von Nassau, Vianden, Vierenberg, Nieder-Eisenberg⁸² und die Nederland, biss hinab an die Maass, sonst alle andre Prelaten, Grafen, Herren, Frey- und Reich-Städt der Ort gesessen oder gelegen.’⁸³

Deze formulering lijkt enig geografisch houvast te geven wat de westgrens van de Kreits betreft, met alleen Luik ten westen van de Maas, maar de praktijk was anders. De bisschop van Kamerijk (Cambrai) en de stad Kamerijk werden in de zestiende eeuw door de Kreits steeds als leden beschouwd. Hetzelfde gold voor de heerlijkheid Sombreffe (tussen Namen en Brussel). Ook Horn en Rekem, die op enig moment tot de Kreits gerekend zouden worden, liggen ten westen van de Maas. Verder kwam ‘Nassau Breda’ een tijd in de matrikels van de Kreits voor. In het oosten zouden de in 1500 niet vermelde bisdommen Minden en Verden voor de Nederrijns-Westfaalse Kreits kiezen, hoewel in 1521 nog ingedeeld bij de *Niedersächsische Kreis*.⁸⁴ Arenberg (in de Eifel) komt enige tijd in de matrikels van de Kreits voor, maar ging tot de *Kur-Rheinische Kreis* behoren.⁸⁵ In het zuidwesten werd de heerlijkheid Rodemachern, gelegen ten zuiden van Luxemburg (en nu in Frankrijk), in de zestiende

eeuw steeds tot de Nederrijns-Westfaalse Kreits gerekend. De kreitsstand Winnenburg-Beilstein omvatte twee heerlijkheden ten zuiden van de Moezel, en de Kreits wilde, zoals wij hierna zullen zien, ook andere gebieden ten zuiden van de Moezel als kreitsgebied beschouwen. Het grootste probleem in de zestiende eeuw was echter de vanaf 1548 heersende verwarring over de afbakening met de nieuwe Bourgondische Kreits.

Veel standen die de Nederrijns-Westfaalse Kreits zelf in de zestiende eeuw als lid wilde aanmerken, verzetten zich hiertegen, vooral omdat de toenemende financiële lasten die rijks- en kreitsstanden moesten dragen, het lidmaatschap voor hen onaantrekkelijk maakten. De belasting die de strijd op de Balkan tegen het Osmaanse Rijk moest financieren, de *Türkensteuer*, steeg sterk. Er is berekend dat de totale opgelegde *Türkensteuer* tijdens de regering van Karel V (1519-1556) minder dan één vijfde was van het totaal van deze belasting in de rest van de zestiende eeuw.⁸⁶ Maar ook de belastingen die de Kreits zelf oplegde, met name ten behoeve van het bewaren van de landvrede, stegen in het midden van de zestiende eeuw explosief. Het ontbreken van heldere criteria voor rijks- en kreitsstandschap opende de deur voor allerlei gelegenheidsargumenten in de disputen over lidmaatschap en voor willekeurig gebruik van oudere vastleggingen om vóór of tegen het bestaan van standschap te pleiten. Rijk en Kreits voerden in de zestiende eeuw talrijke processen voor het Rijkskamergerecht tegen onwillige standen die de financiële lasten van Rijk en Kreits niet mede wilden dragen. Ook de politieke omstandigheden beïnvloedden de houding van de Kreits en van potentiële leden. Zo zou de opstand in de Nederlanden een aantal voorheen onwillige kandidaten aan de westgrenzen van de Kreits in de armen van de Kreits drijven, in de hoop op steun tegen het Spaanse gezag. Al deze factoren droegen eerder bij aan een vertroebeling van het beeld dan dat zij de criteria van kreitsstandschap en de afbakening van de Kreits hielpen verhelderen. De verwarring werd nog versterkt door de ook op het niveau van de Kreits gebrekkige administratieve vastleggingen. Het zou daarom onjuist zijn de stabiele situatie die ontstond in de tweede helft van de zeventiende eeuw, met de toen beter uitgekristalliseerde criteria van lidmaatschap en de nieuwe politieke en staatkundige werkelijkheid, als leidraad te nemen bij de beoordeling van de samenstelling van de Kreits in de zestiende eeuw.

Een aantal standen van de Nederrijns-Westfaalse Kreits zal hierna de revue passeren, om aan de kenmerken van rijks- en kreitsstandschap en de in de zestiende eeuw geldende criteria meer invulling te geven.

Markgraaf Bernhard van Baden

Markgraaf Bernhard III van Baden (1474-1536)⁸⁷ wordt evenals zijn broers, de markgraven Ernst en Philipp, als rijksstand vermeld in de matrikel van 1521 (in de editie van Lünig). Alleen Bernhard werd tot de Nederrijns-Westfaalse Kreits gerekend, maar niet op basis van rijksonmiddellijk territorium. Van zijn vader erfde hij weliswaar de rijksonmiddellijke heerlijkheid Rodemachern (waarvan het bezit geruime tijd omstreden bleef), maar

Rodemachern wordt in de matrikels van de Kreits nog lang, steeds samen met Moers, als afzonderlijke stand vermeld.⁸⁸ In 1532 bedroeg zijn basisaanslag (één *Römermonat*) '8 zu Ross und 23 zu Fuss' (188 gulden, Rodemachern dus niet inbegrepen). Dit was een van de grotere aanslagen in de Kreits, die blijkbaar betrekking had op het aandeel van Baden in het graafschap Sponheim, dat verder tot de *Oberrheinische Kreis* werd gerekend.⁸⁹ Sponheim, een lappendeken van bezittingen, strekte zich naar het noorden uit tot aan de Moezel. Bernhards kleinzoon Philibert en Christof werden in 1551 in de rijksmatrikel vermeld 'von wegen der Herschaft Sponheim und Rodenach' en in 1562 nog voor het Rijkskamergerecht gedaagd wegens het niet betalen van de aanslagen.⁹⁰

De markgraven van Baden zijn een voorbeeld van het meervoudige (in dit geval drievoudige) persoonlijke rijksstandschap dat door erfdelingen kon ontstaan, zonder dat er een verband werd gelegd met specifieke rijksnonmiddellijke territoria. Verder kan geconcludeerd worden dat de aanslag zich richtte op een persoon met zijn gehele bezit, binnen en buiten de globale geografische grenzen van de Kreits, en zich niet beperkte tot een territorium. Alleen zo is de hoogte van de aanslag voor markgraaf Bernhard te verklaren.

De graven van Nassau

Het geslacht van de graven van Nassau droeg de graventitel in zijn verschillende linies. Eén daarvan, Nassau-Dillenburg, viel binnen de Nederrijns-Westfaalse Kreits en wordt in 1532 vermeld in de rijksmatrikel als 'Wilhelm von Nassau in Dillenburg' met een basisaanslag van '1 zu Ross und 45 zu Fuss' (192 gulden). Willem, bijgenaamd 'de Rijke', overleed in 1559 en zijn bezittingen werden verdeeld. Vanuit Dillenburg bereikten na zijn dood herhaaldelijk verzoeken de Nederrijns-Westfaalse Kreits om de aanslag te verminderen. Kort na 1560 staat in een matrikel van de Kreits vermeld: 'Nassau Breda, der beschehener Protestation nach so Nassau Dillenburg thuet, soll geben zwei Dreitheill des gantzen Anschlags'.⁹¹ (Betalen deed 'Nassau Breda' toen overigens niet.) Met 'Nassau Breda' werden blijkbaar de bezittingen van Nassau-Dillenburg in de Nederlanden aangeduid, die al in 1504 naar Willems oudere broer Heinrich waren gegaan, terwijl Willem later de Duitse bezittingen verkreeg van zijn vader Johan. In de matrikel van 1521 staan de vader en zijn oudste zoon echter nog gezamenlijk vermeld als 'Der Graf von Nassaw zu Predaw [Breda] und Graf Johan von Nassau Dillenburg' (editie Zeumer). Na de dood van Heinrichs zoon in 1544 gingen diens bezittingen naar Willem van Oranje, zoon van Willem van Nassau-Dillenburg. Als bezittingen die men op grond van deze erfdelingen tot 'Nassau Breda' zou moeten rekenen, zijn te noemen het graafschap Vianden (expliciet als onderdeel van de Kreits vermeld in de *Regimentsordnung* van 1500) en de baronie van Breda. Beide territoria hadden overigens leenbanden: Vianden met Luxemburg en Breda met Brabant.

De erfdeling deed na de dood van graaf Johan twee afzonderlijke standen ontstaan, waarbij het bestaan van leenbanden voor de in de Nederlanden gelegen delen van de erfenis van graaf Johan blijkbaar geen rol speelde. Verder is de constatering opnieuw, dat de aanslag be-

trekking had op het totaal van de bezittingen van een stand (een persoon) binnen het Rijk en niet aan een territorium was gerelateerd.

De graaf van Bergh

De heerlijkheid, vanaf 1486 het graafschap Bergh ('s-Heerenberg) was bescheiden van omvang. Toch werd de graaf in de matrikel van 1521 vermeld met een basisaanslag van '4 zu Ross und 20 zu Fuss' (128 gulden). De graven van Bergh hadden dan ook talrijke bezittingen. Nève noemt verspreide bezittingen in Gelderland (een achttal Gelderse lenen en allodiale goederen op de Veluwe), de Keulse lenen Etten en Gendringen, de Kleefse lenen Bylandt en Millingen en het Luikse leen Spalbeek.⁹² In 1532 werd de graaf gerangschikt onder de Bourgondische Kreits. Toen in 1544 op een *Moderationstag* te Worms een herziening van de aanslagen plaatsvond, werd de aanslag van de graaf van Bergh zelfs nog verdubbeld.⁹³ Deze aanslagen waren hoog. Als wij de kreitsmatrikel van 1567 nemen, dan werden van de graven in de Nederrijns-Westfaalse Kreits alleen de graven van Nassau-Dillenburg (inclusief Breda), van Oldenburg en van Schaumburg hoger aangeslagen. De formulering 'sein jezig gelegenheit und vermögen' in het besluit van 1544 duidt duidelijk op zijn totale financiële draagkracht. De graaf beschouwde zich overigens vanaf 1548 als lid van de Bourgondische Kreits en betaalde niet aan de Nederrijns-Westfaalse Kreits.

Abdij Kornelimünster

De basisaanslag voor de abt van Kornelimünster bedroeg in 1532 '4 zu Ross und 45 zu Fuss' (228 gulden). Ter vergelijking: dit was 60 procent van de aanslag van de stad Aken! Het eigen territorium van de abdij Kornelimünster was zeer bescheiden, maar de abdij bezat vele, wijd verspreide, bezittingen. De oorspronkelijke aanslag moet dus naar draagkracht zijn opgelegd en niet gekoppeld zijn geweest aan alleen het territorium zelf. Dat blijkt ook uit de argumentatie die gebruikt werd toen de abdij in 1544 probeerde een verlaging van de aanslag te bewerkstelligen: er werd aangevoerd dat veel goederen van de abdij niet binnen de Kreits, en deels zelfs niet binnen het Rijk gelegen waren.⁹⁴ Toen de abt in de loop van de zestiende eeuw probeerde om de rijkslasten op zijn onderdanen te verhalen, leidde dit tot grote weerstand. De aanslagen gingen de economische draagkracht van het territorium feitelijk te boven.⁹⁵ Het voorbeeld laat zien hoe het oudere uitgangspunt (draagkracht van een stand, los van het territorium) in de loop van de zestiende eeuw ter discussie werd gesteld.

Spiegelberg en het graafschap Pyrmont

Het kleine graafschap Pyrmont,⁹⁶ circa 50 kilometer ten zuidwesten van Hannover gelegen (en niet te verwarren met de hierna te behandelen gelijknamige heerlijkheid) komt lange tijd niet voor in de matrikels van de Nederrijns-Westfaalse Kreits. In 1494 waren de graven van Spiegelberg in het bezit gekomen van Pyrmont (al bleef de erfenis tot 1525 omstreden). Geografisch behoorden Spiegelberg en Pyrmont tot de Kreits. De graven van

Spiegelberg konden echter geen dubbel stemrecht uitoefenen in de kreitsvergaderingen, en de matrikels van de Nederrijns-Westfaalse Kreits vermelden in de zestiende eeuw alleen Spiegelberg (en de hierna te behandelen heerlijkheid Pirmont in de Eifel). Nadat Pymont in 1625 door huwelijk aan een tak van de graven van Waldeck was gekomen, werden dezen in de loop van de zeventiende eeuw als lid van de Kreits toegelaten en verscheen het graafschap Pymont voor het eerst in de matrikels van de Kreits. In dit geval deed de personele unie waarin twee graafschappen verenigd werden, een stand verdwijnen, zodat Pymont de hele zestiende eeuw buiten beeld blijft. De territoriale benadering van de zeventiende eeuw bood de graven van Waldeck de mogelijkheid met succes een extra zetel in de Kreits op te eisen, toen zij Pymont geërfd hadden.

Heerlijkheid Pirmont

De heerlijkheid Pirmont (ook: Pymont) in de Eifel werd in de zestiende eeuw onbetwist als rijks- en kreitsstand beschouwd, ondanks het bestaan van leenbanden. In de rijksmatrikel van 1521 (editie Zeumer) staat vermeld: 'Her Heinrich von Pirmonts Söne 1 zu Ross und 4 zu Fuss' (28 gulden). Nadat deze zoons beide overleden waren (1526), vinden wij als aanduiding 'Inhaber Pirmont Gueter'.⁹⁷ In 1798 is de heerlijkheid Pirmont beschreven. Zij omvatte toen niet meer dan het gelijknamige kasteel, 11 boerderijen, twee molens en 80 woonhuizen.⁹⁸ De heerlijkheid was maar 325 hectaren groot.⁹⁹ Dit mini-staatje Pirmont kon de genoemde aanslag zelfstandig niet dragen. De heren van het geslacht Von Pirmont hadden dan ook talrijke andere bezittingen.¹⁰⁰ Toen de heerlijkheid Pirmont zelf na de dood van de laatste mannelijke Von Pirmont geërfd werd door het geslacht Von Eltz, verzetten de nieuwe eigenaren zich tegen de hoogte van de aanslag, omdat zij slechts een deel van de oorspronkelijke bezittingen geërfd hadden.¹⁰¹ Pirmont, in de eerste helft van de zestiende eeuw rijks- en kreitsstand, verloor daarna deze status, misschien doordat de erfdeling het totale bezit te gering maakte om nog een passende aanslag op te leggen. Poging in de zeventiende en achttiende eeuw van de opvolgers van de familie Von Eltz, de vrijheren van Waldbott-Bassenheim, om in het *Grafenkollegium* opgenomen te worden, waren niet volledig succesvol. De positie van Pirmont bleef omstreden, mogelijk wegens te geringe omvang.

Winnenberg

De heren van Winnenberg (bij Cochem, ten zuiden van de Moezel), tevens eigenaren van de burcht Beilstein, werden als rijks- en kreitsstand beschouwd, hoewel Winnenberg en Beilstein herhaaldelijk als leengoederen waren opgedragen (aan de aartsbisschoppen van Trier en van Keulen). Onduidelijk is vanaf wanneer zij zich vrijheer mochten noemen (de eerste vermelding is in 1551). Het geslacht had in de zestiende eeuw duidelijk een hoge status, ondanks heel beperkte bezittingen, en leden ervan vervulden belangrijke functies in het bisdom Trier en in het Rijk. Philipp I von Winnenberg (geboren na 1509, overleden 1583) trad in 1537 in het huwelijk met Ursula, dochter van graaf Otto van Rietberg en van

Anna, gravin van Sayn. Twee van hun zoons huwden gravendochters, twee andere waren *Domherren* in Keulen, Mainz en Straatsburg.¹⁰² Konrad van Winnenburg-Beilstein huwde rond het midden van de zestiende eeuw een dochter van Graaf Friedrich I von Löwenstein-Scharfeneck. Twee latere vertegenwoordigers van dit geslacht huwden dochters uit het geslacht van de graven Von Sayn. In de tweede helft van de zestiende eeuw kwamen een president van het Rijkskamergerecht en een *Reichshofratspräsident* voort uit dit geslacht. Met '1 zu Ross' (12 gulden) was hun aanslag de laagste in de Kreits (slechts 0,07 procent van het totaal van de kreitsmatrikel).¹⁰³ De familie bezat niettemin blijkbaar voldoende *Standesqualität* om in grafelijke kringen volledig geaccepteerd te zijn.

*Het geslacht Van Bronckhorst*¹⁰⁴

In de rijksmatrikel van 1521 werd 'Der Her von Promkorst' (editie Zeumer) aangeslagen voor zes man te paard en 27 te voet (180 gulden). Slechts vier van de graven in de Nederrijns-Westfaalse Kreits werden hoger aangeslagen. Wie was deze heer van Bronckhorst? Het geslacht Van Bronckhorst was in het begin van de zestiende eeuw opgedeeld in twee hoofdlinies: Borculo en Batenburg. De laatste linie was verder onderverdeeld in Batenburg-Anholt, Gronsveld, Stein en Angeraen. In tegenstelling tot (grafelijke) geslachten zoals Nassau en Manderscheid werd er in die periode slechts één Van Bronckhorst als lid van de Nederrijns-Westfaalse Kreits beschouwd: Joost van Bronckhorst, heer van Bronckhorst en Borculo (1503-1553), die zich vanaf 1533 graaf mocht noemen. De heerlijkheid Bronckhorst was een allodiaal goed, maar behoorde wat belastingheffing betreft tot het graafschap Zutphen. Borculo was echter niet rijksonmiddellijk.¹⁰⁵ Wij vinden Joost van Bronckhorst terug in de door keizer Karel V in 1532 aan de hertog van Gulik gezonden lijst van kreitsstanden ('Herr Jobst zu Brunckhorst') en bijvoorbeeld in de lijst van genodigden voor de kreitsvergadering van december 1541 ('Graff Joest zu Brunckhorst').¹⁰⁶ In een lijst uit 1548, een 'Reichsanschlag für die Unterhaltung des Reichkammergerichts', staat vermeld dat keizer Karel V bij het Rijkskamergerecht was opgekomen voor de standen die hij tot de nieuwe Bourgondische Kreits rekende, waaronder de 'Graf zu Brunckhorst'.¹⁰⁷ Graaf Joost beschouwde zich vanaf 1548 dan ook als behorend tot de Bourgondische Kreits en niet langer tot de Nederrijns-Westfaalse. Hij werd weliswaar weer uitgenodigd voor de kreitsdag van de Nederrijns-Westfaalse Kreits in februari 1549, maar verscheen er niet, en bij zijn naam staat aangetekend: 'Sagt das er under diese Kreis Stende nit gehörig'.¹⁰⁸ Ook na de dood van Joost in 1553 bleef de 'graaf van Bronckhorst' (een persoon en een titel die na het overlijden van graaf Joost niet meer bestonden) nog geruime tijd voorkomen in de lijsten van *Ungewisse Stende* en standen die niets betaald hadden op de aanslagen. In 1562 was 'Brunckhorst' nog een van de standen waar de keizerlijke fiscaal¹⁰⁹ tegen procedeerde voor het Rijkskamergerecht wegens het niet voldoen van de aanslagen.¹¹⁰ In een lijst met de aanslagen van 1564 en 1566 staat hij vermeld met 'Ros 6, Fues 20, Anlage [aanslag] 152 gulden, erlegt 0; Eximirt Burgund'.¹¹¹ Borculo als territorium was geen rijks- of

Portret van Joost van Bronckhorst, circa 1520, door Jan Mostaert. (Petit Palais, Parijs)

kreitsstand en het bezit ervan maakte de rechtsoptolgers van graaf Joost niet tot lid van de Kreits.

De kleine heerlijkheid Anholt (bij Emmerik)¹¹² was vanaf 1402 tot 1641 in het bezit van het geslacht Van Bronckhorst. In 1431 kreeg de heerlijkheid de rijksonmiddellijke status.¹¹³ Na het overlijden van Gijsbert van Bronckhorst-Batenburg in 1525 werd Anholt geërfd door zijn neef Dirk van Bronckhorst-Batenburg, heer van Angeraen.¹¹⁴ Van een afzonderlijk lidmaatschap van de Nederrijns-Westfaalse Kreits van de linies Bronckhorst-Anholt of Bronckhorst-Angeraen is in de zestiende eeuw geen spoor te vinden. Dirk van Bronckhorst-Batenburg (overleden 1549) en diens zoon Dirk (overleden 1586) werden niet uitgenodigd voor de vergaderingen van de Kreits. Gezien de toch rijksonmiddellijke status van de heerlijkheid, moet de reden hiervoor gezocht worden in de blijkbaar te geringe omvang van hun bezittingen.

Wilhelm van Bronckhorst, vrijheer van Batenburg en Stein, verscheen in januari 1568 persoonlijk voor de gedelegeerde vertegenwoordigers (*Deputirte*) van de Kreits met het verzoek 'für einen Standt und Mitgelidt dieses Kreis auff- und angenommen [zu] werden'.¹¹⁵ Wilhelm had een direct belang om steun te zoeken bij Kreits en Rijk, omdat Batenburg door Alva geconfisqueerd was. De gedeputeerden lieten de formele beslissing over aan de volgende algemene vergadering van de Kreits, maar bepaalden de bijdrage die Willem bij toelating zou moeten gaan betalen op 8 *Reichsthaler* of 'einen zu Ross', de laagste categorie van aanslag. In april bleek de kreitsdag bereid om Wilhelm van Bronckhorst inderdaad als lid toe te laten, maar alleen voor het territorium Batenburg, niet voor Stein. De bisschop van Luik maakte tegen dat laatste blijkbaar bezwaar en bestreed impliciet de rijksonmiddellijkheid (het verslag stelt slechts dat Luik had aangegeven 'Interesse dabey' te hebben, waarschijnlijk omdat Stein een leen was van het graafschap Loon).¹¹⁶ Nadat Wilhelm van Bronckhorst deze voorwaarde geaccepteerd had, werd hij in mei 1568 als nieuw lid van de Kreits opgenomen, blijkbaar zonder dat de hoogte van de aanslag werd verlaagd.¹¹⁷ Het principe van de stand als territorium, niet slechts de persoon met het geheel van zijn bezittingen, en het vereiste van vrijheid van leenbanden lijken hier al een rol te spelen.

Tot slot is nog Gronsveld te behandelen, sinds het midden van de vijftiende eeuw in het bezit van een Van Bronckhorst, en 1498 tot vrijheerlijkheid verheven door keizer Maximiliaan. Jan van Bronckhorst, heer van Gronsveld (overleden na 1549) en zijn zoon Willem van Bronckhorst, heer van Gronsveld (overleden 1563) werden niet opgeroepen voor de vergaderingen van de Nederrijns-Westfaalse Kreits. Zonder graventitel of bezittingen van grotere omvang hadden zij blijkbaar onvoldoende *Standesqualität*. Pas de verheffing van Gronsveld tot graafschap in 1586 leidde tot de opname van de bezitters van Gronsveld in de Nederrijns-Westfaalse Kreits.¹¹⁸ De aanslag bedroeg ‘1 zu Ross’ (12 gulden).¹¹⁹

Manderscheid

Het geslacht Von Manderscheid was in 1457 in de gravenstand verheven, maar bezat bijna een eeuw lang geen territorium dat een graafschap of zelfs maar rijksonmiddellijk gebied was. Hun talrijke bezittingen in de Eifel kwamen na een erfdeling in de tweede helft van de vijftiende eeuw in handen van verschillende linies, die alle de graventitel mochten voeren. De familie had lange tijd een dominante positie in de Eifel en gedurende een groot deel van de zestiende eeuw kwamen ook de abten van de kloosters Prüm en Stablo-Malmedy uit dit geslacht. In de zestiende eeuw werden de drie hoofdlinies Manderscheid-Schleiden, Manderscheid-Blankenheim en Manderscheid-Kail door de Kreits elk als kreitsstand beschouwd en als zodanig aangeslagen. Pas rond 1545, toen het graafschap Virneburg in het bezit kwam van de tak Manderscheid-Schleiden, was er echter sprake van een territorium dat (onomstreden) een rijksonmiddellijke status had. (Zelfs Virneburg, hoewel rijksstand, had overigens leenbanden gekend en wel met Trier.) De graven hebben zich in de zestiende eeuw regelmatig verzet tegen de hun opgelegde rijksaanslagen, verwijzend naar de leenbanden van hun bezittingen met diverse heren zoals Gulik, Trier, en Luxemburg. Zij worden al vermeld in een lijst van wanbetalers uit 1522, en al vroeg werd door de keizerlijke fiscaal een proces aangespannen voor het Rijkskamergerecht. Dietrich (III) van Manderscheid-Schleiden verzocht de keizer in 1532 om ‘uffhaltung der fiscalischen processen’. Dietrich stelde dat hij geen rijkslenen hield. De keizer antwoordde hem persoonlijk op 7 mei 1532 en deed Dietrich het aanbod dat, indien hij zou erkennen dat zijn bezittingen Luxemburgse lenen waren, de keizer aan de fiscaal opdracht zou kunnen geven de processen te staken. In 1543 werd door Rooms koning Ferdinand opdracht gegeven de processen stil te leggen ‘bis eine Entscheidung gefallen sei’ inzake een supplicatie van graaf Dietrich. In de herfst van 1546 werd in Brussel een verdrag gesloten tussen de graaf en Karel V. De goederen van de graaf werden ‘für alle Zukunft als exemt erklärt’. Dietrichs opvolgers zouden later proberen ook de nieuw verworven bezittingen Virneburg en Saffenburg onder de werking van dit verdrag te brengen, maar slaagden daarin niet.¹²⁰ De Kreits heeft zich nooit neergelegd bij het genoemde verdrag, waarin de Kreits geen partij was, en bleef pogen aan Manderscheid-Schleiden aanslagen op te leggen.

De criteria toegepast op Wittem

Bovenstaande voorbeelden bevestigen de eerder beschreven formele en impliciete criteria voor kreitsstandschap in de eerste helft van de zestiende eeuw. Het begrip 'stand' (rijksstand en kreitsstand) kan in de eerste helft van de zestiende eeuw niet primair gerelateerd worden aan een specifiek rijksonmiddellijk territorium, omdat het rijksstandschap van de adel nog sterk persoons- of geslachtsgebonden was en minder territoriumgebonden. Dit persoonsgebonden principe is ook terug te vinden in de grondslag (en dus de hoogte) van de aanslagen, die werd bepaald op basis van het totaal van de bezittingen van een stand, en niet alleen op basis van rijksonmiddellijke bezittingen. In de matrikels is regelmatig sprake van iemands *Gueter*, een term die blijkbaar het geheel van zijn bezittingen omvat. Wanneer de erfdeling niet was voltooid, komen vage omschrijvingen voor van een geheel van bezittingen, zoals 'Weilant der von Pymont Gueter' en 'Inhaber Herr Eberhardt von der Mark Gueter in der Eifel im Stifte Trier'.

Er waren allerlei rijksonmiddellijke territoria die rijks- noch kreitsstand waren. Adellijke titels waren in deze periode niet altijd gekoppeld aan een territorium met overeenkomstige status. Er waren bijvoorbeeld graven zonder graafschap (Manderscheid, Bronckhorst), zonder dat dit hun positie als rijksstand beïnvloedde. Het gravendiploma blijkt in de zestiende eeuw een paspoort voor kreits- en rijksstandschap, ongeacht de omvang van de bezittingen of de rijksonmiddellijke status van de bezittingen. (Vrij)heren werden daarentegen slechts in uitzonderingsgevallen als stand beschouwd. Dit vereiste een status die praktisch aan die van graaf gelijkstond. De omvang van de bezittingen was zeker van belang, al droegen ook andere aspecten, zoals functies en huwelijksbanden, bij tot de status die voor het standschap vereist was.

Het bestaan van een (historische) leenverhouding van territoria hoefde de status van rijks- en kreitsstand van de eigenaren oorspronkelijk niet in de weg te staan en speelde geen rol wanneer de graventitel de doorslag gaf (Nassau-Breda, Moers, Manderscheid, Bronckhorst). In de tweede helft van de zestiende eeuw, met het belangrijker worden van de status van het territorium zelf, vormden leenbanden wel een belemmering (Stein).

Bij erfdelingen konden de verschillende linies van een geslacht met de rang van graaf of hoger alle de status van rijksstand behouden. Zo werden de twee (tijdelijk drie) linies van de markgraven van Baden, de vier linies van de graven van Nassau en de drie linies van de graven van Manderscheid als afzonderlijke standen beschouwd, zonder dat getoetst werd of elke linie over enig rijksonmiddellijk territorium beschikte. Omgekeerd betekende het bezit van meerdere rijksonmiddellijke territoria geen meervoudig standschap. Meerdere territoria gaven slechts één zetel en één stem (Spiegelberg met Pymont).

Wanneer wij deze criteria voor rijks- en kreitsstandschap toepassen op Wittem, dan moeten wij ons wat de eerste helft van de zestiende eeuw betreft dus niet zozeer richten op het territorium Wittem, maar op de status van de heren van Wittem, het geslacht Van Palant, tot het moment dat de graventitel van 1555 alle beoordeling van *Standesqualität* overbodig

maakt. In het laatste deel van de zestiende eeuw, in de overgangsfase naar groter belang van leenbanden en het *Territorialprinzip*, is de beoordeling moeilijk, maar is wel aan te geven wat deze ontwikkelingen, waardoor de status van het territorium zelf centraal kwam te staan, voor Wittem zouden hebben moeten betekenen.

De Van Palants waren een aanzienlijk geslacht, maar behoorden niet tot de meest voor-
aanstaande adellijke families van de Bourgondische gebieden.¹²¹ Zij brachten het bijvoor-
beeld niet tot de status van Vliesridder. Anna van Culemborg, de moeder van Erard van
Palant (circa 1502 -1540), stamde echter in de vrouwelijke lijn af van de hertogen van
Bourgondië.¹²² Tot 1524, het jaar waarin Erard Wittem releveerde, stond hij nog onder voog-
dij. Hij werd toen tevens heer van Palant en van nog vele andere heerlijkheden. Hij ver-
vulde de functies van drost van Valkenburg, drost van Duurstede en Wijk, en maarschalk
van het Overkwartier van Utrecht. In 1527 trad hij in het huwelijk met Margaretha, gravin
van Lalaing.¹²³ Haar tante Elisabeth, gravin van Lalaing, schonk hem in 1532 Culemborg
en in 1534 twee verdere heerlijkheden. Erards zoon Floris I werd geboren in 1537.¹²⁴ Erard
overleed jong in 1540. Voor zijn vier dochters werden de volgende huwelijken gearran-
geerd:

- Maria met Karel, baron van Trazegnies, vliesridder (huwelijk in 1549);
- Anna (in 1556) met Philip van Stavele, baron van Chaumont, graaf van Herlies, heer van
Glayon, etc., vliesridder, generaal van de artillerie, lid van de Raad van State;
- Margaretha: eerste huwelijk met graaf Jan Frans van Rennenberg (overleden 1562) en
tweede (in 1563) met Jan van Merode, graaf van Olen, heer van Petersheim;
- Elisabeth met Joost, graaf van Schauenburg, heer tot Ghemen.¹²⁵

Erards zoon Floris I was in 1540 de erfgenaam van twee vrijheerlijkheden (Wittem en
Palant), de heerlijkheid Culemborg en bijna dertig andere (veelal kleine) heerlijkheden.¹²⁶

Bezien wij nu de status van het geslacht vóór 1555, het jaar waarin Culemborg tot graaf-
schap werd verheven, dan kunnen wij concluderen dat de bezittingen van deze heren van
Wittem omvangrijk waren en dat deze in 1532 nog uitgebreid werden. Zij waren huwelijks-
kandidaten voor grafelijke geslachten. Erard van Palant vervulde belangrijke bestuurlijke
functies. Ook zonder grafelijke titel lijken deze heren over voldoende *Standesqualität* te be-
schikken om in aanmerking te komen als kandidaten voor het lidmaatschap van de Kreits.
Weliswaar bestonden er duidelijke (niet betwiste) leenbanden van Wittem met Brabant,
maar dat hoefde in de eerste helft van de zestiende eeuw nog geen belemmering te vormen.
Van een precedent, iets waaraan juridisch zeer grote waarde werd gehecht, was echter geen
sprake omdat de heer van Wittem in de vijftiende eeuw nooit was opgenomen in de rijks-
matrikels.

Kijken wij naar het territorium Wittem als potentiële kreitsstand, conform de benade-
ring die in de tweede helft van de zestiende eeuw opkwam. dan lijkt de omvang voldoende
groot. De basisaanslag voor Wittem uit 1551 behoorde met '1 zu Ross und 4 zu Fuss' (28 gul-
den) niet tot de laagste categorie. Hij bleef ook in de zeventiende eeuw lange tijd ongewij-

zigd.¹²⁷ De heer van Wittem werd daarmee in dezelfde categorie aangeslagen als de heer van Pirmont, waarvan de aanslag echter zeker nog op het totaal van de bezittingen gestoeld was. Of de aanslag ook voor Wittem nog zo bepaald was, is onduidelijk. De heerlijkheid Wittem had circa drie maal zoveel inwoners als de heerlijkheid Pirmont.¹²⁸ Twee andere Maaslandse heerlijkheden die in de zeventiende eeuw tot de Kreits behoorden, Gronsveld en Rekem, en het stift Thorn werden elk slechts aangeslagen voor '1 zu Ross' (12 gulden). De in 1551 voor Wittem vastgestelde aanslag lijkt laag gezien de totale bezittingen van Floris I maar hoog voor het territorium Wittem.¹²⁹

De leenband met Brabant, die alleen door een eenzijdige uitleg van de verheffing als vervallen zou kunnen worden beschouwd en die in elk geval de facto bleef bestaan, zou in de zeventiende eeuw als een juridisch obstakel moeten zijn beschouwd voor rijksonmiddellijkheid en rijks- en kreitsstandschap en werd in elk geval van Spaanse zijde als zodanig gezien.

Kreitsstandschap en kreitsmatrikels

Tot nu toe zijn de vermelding van Wittem op de rijksmatrikels tot en met 1521 en het karakter van het rijks- en kreitsstandschap onderzocht. Geconstateerd is dat er geen betrouwbare vermeldingen zijn van de heren van Wittem in rijksmatrikels in de eerste helft van de zestiende eeuw, maar dat de positie van de heren van Wittem toen geen echte belemmeringen inhield om als rijks- en kreitsstand erkend te kunnen worden. Het onderzoek zal zich nu richten op de vraag wanneer Wittem als lid van de Nederrijns-Westfaalse Kreits werd opgenomen, waarbij de historie van de Kreits in de zestiende eeuw aan de literatuur wordt ontleend, maar verder het archief van de Nederrijns-Westfaalse Kreits als bronnenmateriaal fungeert (*Niederrheinisch-Westfälische Kreisarchiv*, hierna: NWKA), zoals dat bewaard wordt in het Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Rheinland (vooreen: Hauptstaatsarchiv Düsseldorf), aangevuld met onderzoek van de relevante literatuur. Het NWKA bestaat voornamelijk uit de akten van de kanselarij van het hertogdom Gulik (Jülich), een van de *kreisausschreibende Fürsten* van deze kreits. De ambtenaren van Gulik waren lange tijd (en in de zestiende eeuw nog als enige) administratief verantwoordelijk voor de aangelegenheden van de Kreits.

De geschiedenis van de Kreits in de zestiende eeuw

De Nederrijns-Westfaalse Kreits als een collectief kwam pas tot leven in 1532.¹³⁰ In de dertig jaren daarvoor waren de weinige taken die op de Kreits toekwamen, uitgevoerd door de hertog van Gulik, zonder een kreitsdag bijeen te roepen. Op de rijksdag van 1532 te Regensburg werd echter besloten tot het houden van kreitsdagen in verband met de Ottomaanse dreiging op de Balkan. Keizer Karel V zond een brief aan de Kreits, waarin hij

deze aanspoorde tot het benoemen van een *Obersten Veldthauptmann*, conform de op de rijksdag genomen besluiten, en op 15 juli 1532 kwam de Nederrijns-Westfaalse Kreits voor het eerst in vergadering bijeen.

Bij de brief van keizer Karel was een lijst gevoegd van de standen die tot de Kreits werden gerekend, het oudste in het NWKA bewaard gebleven overzicht van dit soort.¹³¹ Deze lijst (zie bijlage 2) vermeldt 54 standen, waaronder 8 bisschoppen, 5 abten, 2 abdissen en 13 steden en lijkt grotendeels identiek aan de rijksmatrikel van 1521.¹³² Wittem ontbreekt. Een gedrukte versie van de rijksmatrikel van het jaar 1532 stemt volledig overeen met de in deze brief opgenomen lijst van de standen van de Kreits.¹³³ Het NWKA bevat nog enkele andere overzichten uit de jaren daarna, die echter de lijn volgen van de bijlage bij de brief van keizer Karel.

De bijeenkomst van 1532 bleek geen opmaat voor grote activiteit van de Kreits. Hoewel de Wederdopers in Münster een probleem vormden in 1534-1535, wist de Kreits in de aanpak geen rol van grote betekenis te spelen. Na een kreitsdag over nieuwe *Türckenhilfe* in het voorjaar van 1537, vonden geen kreitsdagen meer plaats tot december 1541. Er was weer een besluit van de rijksdag nodig (Regensburg, 1541), om de Kreits kort tot activiteit aan te zetten, opnieuw ten behoeve van de *Türckensteuer*. Tot 1550 vertoonde de Kreits alleen activiteit wanneer besluiten van rijksdagen daartoe aanleiding gaven. Van geregelde kreitsdagen was pas sprake in de tweede helft van de zestiende eeuw. Vanaf 1550 werd er minstens twee maal per jaar vergaderd, maar de kreitsdagen werden slecht bezocht: vaak verscheen slechts één derde van de uitgenodigde leden. Naast de kreitsdagen waren er allerlei vormen van overleg in andere samenstelling met gedelegeerde specifieke taken en bevoegdheden: *Probationstage*, *Zugeordnetentage*, *Direktorialkonferenzen*, *Kreisdeputationstage*.

De Kreits legde naast de *Türckensteuer*, een rijksbelasting, haar eigen aanslagen op voor *allgemeine Kreishilfe*, met name ten behoeve van het bewaren van de landvrede. In 1556/1557 werd tot dergelijke aanslagen besloten in verband met de bijdrage van de Kreits in het optreden tegen de graaf van Rietberg.¹³⁴ De soldij voor 150 ruiters en 1.400 voetknechten ten behoeve van deze *Rietbergische Execution* bedroeg 14.000 gulden per maand, maar het incasseren van de opgelegde aanslagen ging uitermate moeizaam. In 1567 moesten vier kreitsen, waaronder ook de Nederrijns-Westfaalse, bijdragen aan een nieuwe actie, de *Gothaische Execution*,¹³⁵ waarvan de totale kosten meer dan 1 miljoen gulden bedroegen. Dergelijke kosten, die bovenop de aanslagen voor de *Türckensteuer* kwamen, bleken de draagkracht van de Kreits (dan wel de bereidheid om bij te dragen) tot het uiterste te belasten. Het midden van de zestiende eeuw werd in verband daarmee een periode van voortdurende strijd over de hoogte van de aanslagen, het lidmaatschap van de Kreits en het betalingsgedrag van de kreitsleden. De *Moderation*, de herziening van de aanslagen, was herhaaldelijk onderwerp van rijks- en kreitsdagen en speciale *Moderationstage*, maar ondanks diverse aanpassingen op onderdelen bleek een structurele herziening niet mogelijk.

Een groot probleem voor de Kreits bleek de afbakening met de nieuwe Bourgondische

Titelblad van de gedrukte versie van de 'Matrikel' van 1532. (Bron: Hungarian Electronic Library)

Kreits. Toen in 1500 de eerste kreitsen werden ingesteld met de *Regimentsordnung* van Maximiliaan I, werd er geen Bourgondische Kreits genoemd. Pas het *Abschied* van de rijksdag van Trier en Keulen d.d. 26 augustus 1512 vermeldt de schepping van de (oude) Bourgondische Kreits met de woorden: '(...) und Burgundi mit seinen landen auch ainen zirkel haben (...)'. De afbakening tussen deze kreits en de Nederrijns-Westfaalse werd niet nader ingevuld. De rijksmatrikel van 1532 noemde slechts de volgende zes standen als behorend tot deze Bourgondische Kreits: Bourgondië, Nassau Breda, Horn, Egmond en IJsselstein, Bergen en Walhain, Bergh. (Wat onder 'Bourgondië' te begrijpen was, werd niet nader ingevuld.) Deze oude Bourgondische Kreits werd echter nooit actief en was 'nie in keine wirkung kommen', zoals het verdrag van Augsburg het formuleert. In datzelfde verdrag stelt Karel V zelfs: '(...) das nit dargetan noch bewie-

sen werden mög, das von wegen gedachter unser niederburgundischen erblande je einiche contribution oder anschläg zu dem reich entricht worden, sonder das es deren [contribution oder anschläg], darzu des reichs satzungen und ordnungen, jurisdiction und processen je und alwegen frei gewesen (...)''.¹³⁶ Dit was een stelling of mening die de Nederrijns-Westfaalse Kreits niet zou blijken te delen.

Het verdrag van Augsburg van 26 juni 1548 riep een nieuwe Bourgondische Kreits in het leven, die alleen formeel nog onderdeel van het Duitse Rijk bleef. De *Nieder-Erblande* van Karel V zouden deze kreits vormen. De onduidelijkheid die had bestaan over de vraag welke gebieden tot de oude Bourgondische Kreits behoorden, werd met betrekking tot de nieuwe Bourgondische Kreits gecontinueerd. Een kreitsdag heeft nooit plaatsgevonden. Er hoefden geen financiële bijdragen aan de nieuwe kreits betaald te worden en dus ook geen kreitsmatrikels te worden opgesteld, daar Karel V als landsheer de financiële bijdrage aan het Rijk zou betalen. Het verdrag geeft de volgende opsommingen van de *Nieder-Erblande*:

‘(...) denselbigen nachbenannten unsern Niedererblanden, nemlich die herzogtumb Lottrich, Brabant, Limpurg, Lutzenburg, Geldern, die graftschaft Flandern, Arthoys, Burgund, Henigaw, Holandt, Seelandt, Namur, Zutpfen, die marggrafschaft des heili-

gen reichs [=Antwerpen], die herschaft Friesslandt, Utricht, Ober-Ysel, Grönningen, Falckenberg, Dalheim, Salin, Mecheln und Mastricht, mit allen deren mediate vel immediate zugehörigen und eingeleibten geistlichen und weltlichen furstentumben, prelaturen, digniteten, grafschaften, frei- und herrschaften und derselben zugehörigen vasallen, undertanen und verwandten (...)¹³⁷

Manderscheid, door het eerder beschreven verdrag van 1546 met Luxemburg verbonden, wordt hier niet vermeld. Deze opsomming heeft de Nederrijns-Westfaalse Kreits echter niet als leidraad genomen, want de Kreits gaf een zeer restrictieve uitleg aan het verdrag en greep in de praktijk steeds terug op de oude matrikels, en in eerste instantie met name op de matrikel van 1532. Alle rijksstanden of potentiële rijksstanden in het noordwesten van het Rijk die daarin niet vermeld waren als behorend tot de oude Bourgondische Kreits, probeerde de Kreits als standen van de Nederrijns-Westfaalse Kreits te beschouwen. In de matrikels van de Kreits verschijnen daarom na 1548 onder andere Kamerijk (stad), Kamerijk (bisschop), Utrecht (met Zwolle en Deventer), Friesland, Nassau-Breda, Bronckhorst, Bergh, Echternach, Manderscheid en Horn.

De enorme problemen die de troebelen in de Nederlanden met zich meebrachten in de laatste vier decennia van de zestiende eeuw, bleek de Kreits, die nog met de financiële nasleep van de voorbije activiteiten worstelde, niet aan te kunnen. Militair kon de Kreits geen vuist maken, politiek was de Kreits tot niet veel meer in staat dan machteloze protesten tegen de oorlogvoerende partijen. In 1582 moest de Kreits erkennen dat men de financiële middelen niet wist op te brengen voor een strijdmacht van enige betekenis om daarmee te kunnen optreden in de grensgebieden met de Nederlanden, ter verdediging van het eigen territorium. Vanaf dat moment was definitief duidelijk dat men de rol van *Landfriedenskreits* niet kon vervullen. De Kreits bleef daarna weliswaar samenkomen, maar de activiteit aan het eind van de zestiende eeuw beperkte zich voornamelijk tot het formeel instandhouden van de Kreits.

Aanslagen en matrikels

De rijksmatrikels waren de formele vastlegging, als besluit van de rijksdag, van de doorstanden van het Rijk verschuldigde rijksbelasting (*Römermonat, Türckensteuer*). De oudste matrikel dateert van 1422.¹³⁸ De matrikels ondergingen wel verandering in de loop der tijd, maar waren in de zestiende eeuw toch uitermate star. De opeenvolgende matrikels steunden sterk op eerdere versies en waren niet in staat de ontwikkelingen tijdig te reflecteren, zoals de adellijke erfdelingen en het uitsterven van geslachten. Het gezag dat later aan de matrikel van 1521 werd toegekend, was in feite een noodgreep, omdat een principiële grondige revisie niet haalbaar bleek. Een poging de rijksbelasting op een andere grondslag te stelen (de *Gemeine Pfennig*) liep spaak.

Over de vraag hoe de standen hun bijdrage aan het Rijk, zoals vastgelegd in de matrikel, konden financieren, was aanvankelijk niets vastgelegd. Op de rijksdag van 1471 werden

de standen echter gemachtigd hiervoor afzonderlijke belastingen op te leggen aan hun onderdanen. Een rijksstand die geen soldaten leverde, moest een overeenkomstige financiële bijdrage geven.¹³⁹ In de *Abschiede* van 1471 en 1474 werd ook vastgelegd hoe de hoogte van de aanslag in geld bepaald moest worden. Uitgangspunt was om alle bezittingen van alle onderdanen binnen het Rijk direct of indirect gelijk te belasten en eenieder naar draagkracht aan te slaan. Nadat de vorsten apart behandeld waren, volgden de overige standen en hun onderdanen ('alle Prelaten, Graven, Herren, Ritter, Knecht, Burgermeister, Rethen, Stett, Commun und ander obgemelt Underthanen, in was Stands oder Wesen die sein'). Men ging uit van een belasting van 10 procent op alle inkomsten uit vermogen gedurende een jaar.¹⁴⁰ Hoewel de standen nu gemachtigd waren tot het opleggen van een aparte belasting om de aanslag die zij moesten dragen te financieren, stond het hun nog steeds vrij hun eigen keuze te maken (zoals betaling uit hun reguliere inkomsten), zodat onduidelijk bleef of en hoe de onderdanen feitelijk belast werden.

Hoewel draagkracht ook in de zestiende eeuw het uitgangspunt bleef, zorgde de starheid van de matrikels voor scheefgroeiende verhoudingen. Revisie bleek uitermate moeilijk. Op de rijksdag in Speyer (januari 1542) werd besloten dat de dringend noodzakelijke verdere *Türckenhilfe* nog op basis van de *Wormser Matrikel* van 1521 zou worden geïncasseerd, maar dat voor de toekomst een systeem van belastingheffing op basis van de *Gemeine Pfennig* zou worden ingevoerd. De kwestie van de *Moderation*, de herziening van de individuele aanslagen op grond van vele klachten van de standen over de hoogte ervan, schoof de vergadering voor zich uit. Op de rijksdag in Neurenberg in januari 1543 bleek over de *Gemeine Pfennig* als belastinggrondslag toch geen overeenstemming mogelijk.¹⁴¹ Op de rijksdag in Speyer in februari 1544 werd besloten om later dat jaar een *Moderationstag* te houden. Voorafgaand dienden de kreitsen vergaderingen te houden, waar een uitgewerkt voorstel voor de nieuwe verdeling van de aanslagen over de kreitsstanden moest worden vastgesteld, waarna deze voorstellen in Speyer op rijksniveau zouden kunnen worden goedgekeurd. Op de *Moderationstag* in Worms (1544/45) werd met name het probleem van de *Eximirung* behandeld, met als uitkomst van het beraad een voorstel om de totale matrikels van de kreitsen in verband daarmee te verminderen.¹⁴² Voor de Nederrijns-Westfaalse Kreits betekende het voorstel, dat de basisaanslag (één *Römermonat*) voor de Kreits als geheel verminderd zou worden van 17.148 gulden tot 12.476 gulden. De kwestie was zeer omstreken en een besluit hierover werd weer uitgesteld door de rijksdag die in januari 1546 in Regensburg gehouden werd. Een aantal standen uit de Kreits verkreeg echter een verlaging van de eigen aanslag in de rijks- en kreitsmatrikels.

Op de rijksdag van 1548 in Augsburg werd besloten dat de standen formeel bezwaar konden maken tegen hun aanslag en werd een procedure vastgesteld voor de behandeling daarvan, vastgelegd in de *Moderationsordnung*. Het bezwaar tegen een aanslag moest binnen vier maanden worden ingediend bij de *Kreisausschreibende Fürsten* van de kreitsen, waarna een door de kreitsdag aangewezen groep vertegenwoordigers (commissarissen) de ingekomen

bezwaren moest beoordelen. De uitkomst van die beoordeling werd voorgelegd aan twee *Inquisitoren*, één uit de geestelijke en één uit de wereldlijke standen van de kreits. Deze deelden hun besluit mee aan *Kreismoderatoren*, die met het aldus tot stand gekomen voorstel als vertegenwoordigers van elke kreits naar de rijksdag zouden gaan voor de definitieve goedkeuring. De complexe procedure vormt een indicatie voor de gevoeligheid van het onderwerp. Een *Moderationstag* te Worms in de jaren 1551-1552 bereikte enige resultaten in het herschikken van de rijksmatrikel, maar kwam niet tot een grondige revisie van het stelsel, evenmin als *Moderationstage* in 1557, 1567, 1571 en 1577.

Het NWKA bevat een groot aantal overzichten van kreitsstanden uit de zestiende eeuw, opgesteld voor verschillende doeleinden. Er zijn lijsten van genodigde standen voor specifieke kreitsvergaderingen, lijsten van de op vergaderingen aanwezige leden opgenomen in de *Abschiede*, ledenlijsten die gebaseerd lijken op realiteitszin en ledenlijsten die de maximale positie lijken weer te geven, lijsten van *eximirts* en lijsten van *ungehorsame* (niet betalende) standen, lijsten met en zonder aanslagen, lijsten van kreitsaanslagen en van aanslagen voor *Türckensteuer* en *Kammerzieler*. De talrijke lijsten met te betalen, betaalde en achterstallige bedragen vertonen onverklaarbare verschillen wat de vermelde standen (en soms ook de bedragen) betreft. Daarnaast komen in andere stukken en correspondentie nog namen voor van potentiële standen en blijkbaar opgelegde aanslagen die niet terug te vinden zijn in de overzichtslijsten.

Een voorbeeld van het chaotische beeld dat hieruit naar voren komt, vormt het Stift Thorn. Thorn lijkt voor het eerst te zijn uitgenodigd voor de kreitsdag van 25 februari 1549.¹⁴³ In de lijst van ‘Stende so uff den 25 Febr. 1549 ghen Collen beschrieven’ is de naam ‘Abtissin zu Thorn’ er echter klein tussen geschreven en lijkt een toevoeging in tweede instantie. De abdis verscheen niet op de kreitsdag,¹⁴⁴ maar protesteerde in een namens haar geschreven brief. Er wordt in verwezen naar de ‘jüngst gehaltenen Augspurgischen Abscheitz’ (dus blijkbaar de daar besloten *Moderationsordnung*). De abdis betoogde dat aan Thorn nog nooit een rijksaanslag was opgelegd, dat het stift Thorn geen goederen bezat in het gebied van de Kreits of het Rijk, en ‘dem Haus von Burgundien und sonst das Stift Lüttich underworffen’ was.¹⁴⁵ In de jaren daarna is het beeld wisselend. In de rijksmatrikel opgesteld op *Moderationstag* van 1551 komt Thorn niet voor.¹⁴⁶ In de In de lijst van genodigden (*Beschreibung*) voor de vergadering van de Kreits op 1 april 1551 te Essen wordt Thorn niet vermeld. In een lijst van kreitsaanslagen uit het jaar 1551 komt Thorn evenmin voor, zelfs niet in de toegevoegde lijst getiteld ‘Nachgeschreven seyn angeschlagen, aber man vermutet nit das ehtwas von innen erlecht werden sall’.¹⁴⁷ In een *Beschreibung* voor de vergadering van 11 januari 1552 in Essen¹⁴⁸ staat Thorn weer vermeld; in een lijst ‘Stende so (...) Febr. 1552 ghen Essen beschrieven’¹⁴⁹ staat Thorn vermeld maar is de naam doorgehaald. De uitnodiging in 1549 en de brief van de abdis zouden slechts de eerste stappen zijn in een langdurig geschil, want de abdis bleef zich ertegen verzetten dat Thorn werd aangeslagen door de Kreits. Het curieuze feit doet zich echter voor dat Thorn, hoewel blijkbaar in

het vizier van de Kreits als potentieel lid, ook in de jaren daarna niet voorkomt in een van de vele matrikels of lijsten van achterstallige betalingen, 'eximirte Stände', 'ungehorsame Stände', et cetera.

Toch is deze warwinkel van lijsten een belangrijke bron van informatie over de tot de Kreits gerekende standen, alleen al omdat een groot aantal andere stukken niet bewaard is gebleven. En Wittem komt op een gegeven moment wél in de genoemde lijsten voor. Uit de administratieve chaos blijkt hoe onzeker de juridische grondslagen waren. De lijsten vormen dan ook meer een indicatie van de intenties en denkrichting van de Kreits dan een vastlegging van de juridische feiten.

Een lijst (waarschijnlijk uit 1542) getiteld 'Ausbleibende und ungehorsame dieses Niederlendischen Kreis' maakt duidelijk hoeveel problemen de Kreits al had met onwillige leden. Hij bevat de volgende namen: 'Utrecht, Camerich Bischof, Camerich Stadt, Marggraf Bernhardt Erben zu Lutzenburg, Frieslandt zom Deil, Abt Echternach, Die Lande von Übermase, Manderscheidt Diederich, Arnburgsch Herrn, Virnenberg, Winneburg, Inhaber Pirmont Gueter'.¹⁵⁰ Nieuw als (beoogde) stand ten opzichte van de lijst van 1532 is Friesland. Aangezien op de rijksdag in Speyer (januari 1542) was besloten dat de dringend noodzakelijke verdere *Türckenhilfe* nog op basis van de *Wormser Matrikel* van 1521 zou worden geïncasseerd (waarin Friesland wel voorkwam), hoeft deze toevoeging niet te verbazen. Nieuw zijn echter ook 'Die Lande von Übermase'. De term is hier cryptisch. Wilde men teruggrijpen op de Maas als (west)grens van de Kreits, en dus op de formulering in de *Regimentsordnung* uit het jaar 1500? En welke territoria of personen dacht men hiermee als lid van de Kreits te kunnen beschouwen? Behoorden daartoe ook Thorn en Wittem?

In 1551 vond te Worms weer een *Moderationstag* plaats, waar Wittem, zoals bij de behandeling van de brochure 'Kurtzer Bericht' vermeld, in de rijksmatrikel werd opgenomen: 'Der von Polandt Freyherr zu Witten'. Deze vermelding is de op twee na laatste onder de 'Graven und Herren'. Wat had de *Moderatoren* bewogen tot het opnemen van Wittem? De aanzet daartoe zal waarschijnlijk uit de Nederrijns-Westfaalse Kreits zijn gekomen, maar de bewaard gebleven stukken in het NWKA verschaffen ons daarover geen informatie. Maar gegevens uit het NWKA bevestigen dat Wittem nu als rijksstand werd gezien. Een 'Verzeichnis der Stende des Niederl. Bezirks' gedateerd 3 februari 1552 volgt in hoofdlijnen nog steeds de lijst uit 1532, maar weer met enkele nieuwkomers. Naast de in 1542 al toegevoegde 'Grafen und Herren in Frieslandt' zijn dit Horn (dat ook in de door de *Moderationstag* vastgestelde matrikel is opgenomen) en 'der von Palant, Freyherr zu Withem' ('Die Lande von Übermase' staan niet in deze lijst).¹⁵¹ Dit is de eerste vermelding in het NWKA van Wittem. Het duurt echter nog enige jaren voor Wittem regelmatig in registers en lijsten van aanslagen en achterstallige betalingen voorkomt. De positie van Wittem was nog geenszins helder en Wittem werd blijkbaar nog niet consequent als kreits- dan wel rijksstand beschouwd. In een 'Verzeichnis der Stende' van 4 februari 1555 (kreitsdag te Essen) komt Wittem niet voor.¹⁵² Toen de hertog van Gulik en de bis-

schop van Münster zich begin 1555 tot de keizerlijke fiscaal Jacob Hückell wendden, omdat zij voor het Rijkskamergerecht juridische stappen wilden ondernemen tegen wanbetalers binnen de Kreits, antwoordde deze in een brief d.d. 21 maart 1555 en voegde een lijst bij met de bijdragen die de standen binnen de Nederrijns-Westfaalse Kreits volgens hem aan het Rijkskamergerecht verschuldigd waren.¹⁵³ Deze lijst vermeldt de geestelijke standen (6 bisschoppen, 5 abten, 2 abdissen), Gulik en Kleef, 30 graven en 8 steden. De lijst bevat weinig bijzonderheden ten opzichte van de toen door de Kreits gehanteerde lijsten van standen. Wittem staat hierin echter niet vermeld, evenmin als Thorn. De bijdrage van Nassau is gesplitst ('Wilhelm von Nassau zu Dyllenberg Rth. 79 [Reichsthaler], Wilhelm von Nassau zu Bredauwe Rth. 223). Horn staat vermeld met 31 Rth. en 'Alle Graven und Herren in Frieslandt' met 197 Rth. Winnenberg, slechts voor 'einen zu Ross' aangeslagen, diende jaarlijks 3 Rth. te betalen, zodat een aanslag voor Wittem 7 Rth. had moeten bedragen. Volgens de registers van de fiscaal in Speyer behoorde Wittem dus in 1555 niet tot de rijksstanden (dan wel achtte hij de Gouden Brabantse Bul van toepassing, waardoor het Rijkskamergerecht niet competent zou zijn voor Wittem).

De eerste vermeldingen in het NWKA van een daadwerkelijke aanslag opgelegd aan de heer van Wittem, hebben betrekking op de in maart-april 1558 op de kreitsdag in Keulen vastgestelde aanslag van dertien *Römermonate* ten behoeve van de *Rietbergische Execution* (wat voor Wittem 364 gulden zou moeten betekenen). 'Palandt zu Witthem' wordt onder andere vermeld in een lijst van openstaande aanslagen getiteld 'Restanten 1558', die uit 1563 dateert en de namen bevat van 41 standen, waarvan er 18 hun aanslag gedeeltelijk hadden betaald en waarvan de overigen nog niets betaald hadden.¹⁵⁴ 'Palandt zu Witthem' had volgens deze lijst inderdaad 364 gulden betalingsachterstand. (Thorn wordt niet vermeld.)

Uit soortgelijke opstellingen uit deze jaren komt echter nog steeds geen helder beeld naar voren wat de positie van Wittem betreft, zelfs niet met betrekking tot de hoogte van de aanslag:

- 'Restanten 1559: Summarisches Verzeichnis was noch (...) von den Anschlägen zu der Ritbergischen Expedition (...), in April 1558 zu Collen eingeraumbt, (...) hinderstandt ist. Signatum in Octobrij Anno 1559. Die 2 Monat Oct. 1559 gewilliget.' 155 (In oktober 1559 was tot een nieuwe aanslag van twee *Römermonate* besloten.) Deze lijst bevat 26 standen, waarvan de helft gedeeltelijk betaald heeft, de helft niets. Wittem wordt hierin niet vermeld.
- 'Restanten: Summarischer Bericht (...) von den Monaten so April 1558 zu Collen eingeraumbt. Signatum Oct. 1559.' 156 Wittem wordt vermeld in het onderdeel 'Ungewisse Stende'.
- 'Verzeichnis der Stende so in Erlegung (...) nachlässig. Extract aus dem Kreysabschied vom 6 Oct. 1559 (...)' 157 Wittem wordt vermeld als 'Der Palant Freiherr zu Wittem' met een schuld van 308 gulden (slechts 11 *Römermonate*?).

- ‘Restanten 1560: Stende so Anno 1560 nit mehr dan ir Gebür auf 2 Monat (...) zu erlegen schuldig.’ Deze lijst van standen die op de meest recente aanslag na alles betaald hadden, bevat slechts 13 standen. Wittem wordt hierin uiteraard niet vermeld.
- ‘Ungewisse Stände’ (Lijst zonder datum): 158 ‘Utrecht, Camerich (Bisschof), Marggraf zu Baden,
- Abt [zu] Prüm, Brunckhorst, Inhaber der Herschafft Lingen, Palandt zu Wittem, Die Graven und Herrn in Frieslandt, Stadt Camerich, Rietberg’. Wittem staat hier weer vermeld met een schuld van 308 gulden.
- ‘Restanten 1563: Verzeichnis (...) XIII Monat nichts erlegen lasen. Bezeichnet den 21 März 1563’ (...) Der von Palandt, Freiher zu Witten III C LXIII gulden’.¹⁵⁹ Wittem staat hier dus weer vermeld met een schuld van 363 gulden.
- ‘Verzeichnis etlicher Kreis Stende so für gehorsam und gewis gehalten, auch in allen dieses Krais Matriculen mit Iren Anschlag erfunden worden, aber doch in Erlegung Irer Anschlege seumig und noch gar nichts (...) erlegt haben’ (z.d.).¹⁶⁰ De lijst vermeldt een totaalbedrag van 13.852 gulden, waarvan 8.656 gulden van ‘Gehorsame Stende, der man gewis’, 2.816 gulden ‘Für gewis gehalten, doch nichts erlegt’ en 2.380 gulden ‘Ungewis’. Wittem staat hier vermeld in de categorie ‘Für gewis gehalten, doch nichts erlegt’ als ‘Palandt zu Witthem: 1 zu Ros, 4 zu Fuss, 1 Monat 28 fl.’ Als *Ungewisse Stende* worden nu alleen Utrecht en de ‘Graven und Herren von Frieslandt’ vermeld.

In 1565 vond een troepenschouw plaats in de Kreits. Op grond van een in 1564 in Worms genomen besluit, moest de Kreits 500 ruiters op de been kunnen brengen. Wittem (‘Palant zu Witten’) was opgeroepen hier met één ruiter te verschijnen, maar behoorde tot de afwezigen.¹⁶¹

Deze lijsten maken duidelijk dat aan de heer van Wittem in 1558 een aanslag was opgelegd, maar dat men geen zekerheid had over de positie van Wittem. Hoewel Wittem al vanaf 1551 bij de Kreits in beeld blijkt, zal het gravendiploma voor de heer van Culemborg van 21 oktober 1555 de aandacht van de Kreits versterkt hebben. Wittem lijkt trouwens in financiële zin nauwelijks van betekenis. In een berekening uit 1563¹⁶² staat Wittem opgenomen met een basisbijdrage van 28 gulden (één *Römermonat*) op een totaal voor de Kreits van 13.852 gulden, dat wil zeggen 0,2 procent van het totaal. Vier heren werden volgens de *Auszug* van 1567 voor minder aangeslagen dan Wittem, en twee zouden evenveel moeten betalen.¹⁶³

Tot slot verdient de positie van de heerlijkheid Palant aandacht. Hoewel de heren van Wittem zich sinds 1520 vrijheren van Palant en van Wittem mochten noemen, is er in de stukken van het NWKA nooit sprake van dat Palant (in feite de heerlijkheid Weisweiler met het huis Palant) als kreitsstand beschouwd zou zijn (zelfstandig of samen met Wittem). Toen het *Territorialprinzip* gold, zou de geringe omvang van deze heerlijkheid daaraan debet kunnen zijn, maar dat in alle vastleggingen in het NWKA zorgvuldig vermeden wordt om te spreken van de vrijheer van Palant, duidt op een andere oorzaak. Dat Floris van Palant

als kreitsstand steeds wordt aangeduid als ‘van Palant, vrijheer van Wittem’ is verklaarbaar op grond van leenbanden van Weisweiler met het hertogdom Gulik.¹⁶⁴ In elk geval stonden de aanspraken van de hertog van Gulik als leenheer tegenover de pretenties van de heren van Palant als vrijheren. Een juridisch adviseur van de graaf van Waldeck zag zich rond 1640 gedwongen als volgt te berichten: ‘Alsoo ick tot noch toe geene suffisante fundamente ende redenen hebbe vinden kunnen waerdoor men soude konnen justificeren dat de baronie van Pallant, ende principalicke het dorp Wiswyler, immediate onder het Ryck ende niet onder het vorstendom Gulick is resortierende (...)’.¹⁶⁵ Niettemin streefden de vrijheren van Palant in de zeventiende eeuw naar bevestiging van de door hen begeerde rijksonmiddellijke status, onder andere door het appel van de schepenbank van Weisweiler naar het Rijkskamergerecht te doen gaan en niet naar de Gulikse hoven.

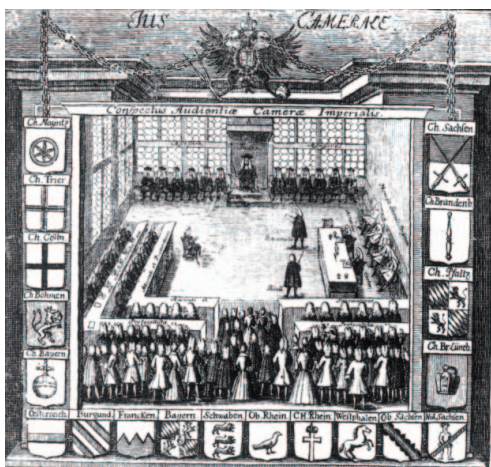
Kan men met betrekking tot Wittem nog redeneren dat Karel V bij de verheffing tot vrijheerlijkheid in 1520 als hertog van Brabant handelde en een expliciet voorbehoud maakte voor zijn rechten als hertog, met betrekking tot Palant kon Karel niet anders dan als gekozen Rooms Koning optreden. Niettemin wenste de hertog van Gulik hieraan geen consequenties te verbinden, nu het zijn eigen positie schaadde. Hij beschouwde de leenband niet als verbroken door de verheffing. Zijn dominante positie binnen de Kreits en het feit dat zijn eigen ambtenaren de zaken van de Kreits beheerden, maakten het gemakkelijk om zijn standpunt door te zetten. Maar de Kreits lijkt ook in het algemeen de belangen van de zittende leden gerespecteerd te hebben. Voorbeelden zijn de positie van de eerder genoemde abdij van Burtscheid in verhouding tot de stad Aken en het niet toegelaten worden van Stein in 1568 op grond van Luikse aanspraken.

Hoewel Weisweiler/Palant en Wittem dus vergelijkbaar zijn en in één rechtshandeling door Karel V tot vrijheerlijkheden waren verheven, koos de Kreits er in de tweede helft van de zestiende eeuw voor om de leenband van Wittem met Brabant te negeren, terwijl de leenband van Weisweiler/Palant met Gulik steeds als een belemmering voor kreitsstandschap en rijksonmiddellijkheid werd gezien.

Proces voor het Rijkskamergerecht

Het RKG-proces: eerste fase

Rijk en Kreits gebruikten het Rijkskamergerecht (hierna: RKG) om onwillige standen aan te pakken en tot betaling van de aanslagen te dwingen. De weigering was meestal gebaseerd op de stelling dat een territorium al begrepen was in de aanslag van een ander (leenheer of landsheer), dan wel op bijzondere privileges. In 1529 rapporteerde de advocaat-fiscaal al aan de rijksdag over onwillige standen. Wat het noordwesten van het Rijk betreft meldde hij toen, dat Kamerijk en Utrecht beweerden dat zij altijd vrijgesteld zouden zijn geweest van aanslagen.¹⁶⁶ De graven van Manderscheid werden rond 1530 door

Plechttige zitting van het Rijkskamergerecht.

de fiscaal aangeklaagd wegens het niet betalen van de rijksbijdragen. Op de rijksdag te Neurenberg in 1542 werd besloten 'mit Acht und Exekution' tegen de 'säumigen und ungehorsamen Stände' op te treden. Deze onwillige standen moesten in kaart worden gebracht en de lijst moest aan de fiscaal overgedragen worden ter vervolging.¹⁶⁷ Op 23 maart 1542 schreef de landvoogdes van de Nederlanden aan Karel V over dit besluit en verzocht hem om instructies, omdat Luxemburg en Utrecht hierdoor getroffen zouden kunnen worden.¹⁶⁸ Een notitie hierover uit hetzelfde jaar maakt duidelijk dat men in Brussel ook niet goed raad wist met de afbakening

van de kreitsen en de vraag of de Maas als grens van de (oude) Bourgondische Kreits moest worden gezien.¹⁶⁹ Op 8 mei berichtte de landvoogdes aan Karel, dat Utrecht en Overijssel stelden dat zij nooit zelf bijdragen hadden betaald aan het Rijk, omdat de bisschop van Utrecht de aanslag betaalde.¹⁷⁰ Zij schreef vervolgens een verweerschrift aan de fiscaal.¹⁷¹ Rond 1548 liep een aantal processen voor het RKG. In de Nederrijns-Westfaalse Kreits betrof dit Bergh, en de steden Herford en Lemgo. Ook over de afdracht van de in 1548 ingestelde *Kammerzieler* werd al snel geprocedeerd, en Karel V kwam bij het RKG ten behoeve van een aantal territoria in actie tegen deze aanslagen. Hij stelde dat deze territoria 'nit dem Reich, sonder Irer Mayestät zu contribuiren schuldig sein sollen'.¹⁷² De bijgevoegde lijst van standen waarvoor Karel opkwam bevat de volgende namen: 'Abt zu Echternach, Graf zu Brunckhorst, Grave Oswaldis von Bergen seliger Sohn und Erben, Inhaber der Herrschaft Sombrefte, Graf Dietrich von Manderscheid, Inhaber der Herrschaft Predau (ist der Prinz von Oranien), Grave von Egmundt und Eysselstein, Herrn von Bergen und Walen, Inhaber der Herrschaft Virnberg, Der Graf zu Reifferscheidt'.

Ook de Nederrijns-Westfaalse Kreits zette stappen om het RKG in te schakelen. In 1554 werd op de *Kreistag* besloten om zelf een beambte aan te stellen die als *Prokurator* bij het RKG de wanbetalers diende aan te pakken. Een lijst van 'Ausstände an der 1557 zu Augsburg bewilligten Türckenhilfe' noemt dezelfde tien standen als Karel met de mededelingen: 'Nachfolgende Reichsstände pflegen auch nichts zu erlegen (...) Und steet derhalben der kais. Fiscal mit Irer Kön. W[ürde] [= de koning van Spanje] in Rechten'.¹⁷³ Voor de fiscaal was er blijkbaar al snel te veel werk. In een brief van de fiscaal Jacob Hückell aan de hertog van Gulik d.d. 21 maart 1555¹⁷⁴ geeft hij aan al volledig belast te zijn met de rijksaanslagen en geen zaken met betrekking tot betalingsachterstanden van kreitsstanden te

kunnen oppakken. In het *Kreisabschied* van 17 maart 1557 werd wanbetalers niettemin gedreigd met een klacht bij het RKG. Op de kreitsdag van mei 1565 in Keulen werd besloten dat aan wanbetalers de straf *sub poena dupli* (dus een aanslag met 100 procent boete) kon worden opgelegd en dat wanbetalers door de naburige leden van de Kreits met 'Arrest von leuten und Gut' onder druk gezet konden worden.¹⁷⁵ Wittem was lange tijd buiten schot gebleven, maar na 1560 werd het instrument van een RKG-proces ook in stelling gebracht tegen Floris van Palant.

Eind augustus 1561 vertrok een gerechtsbode uit Speyer om 16 keizerlijke maanbrieven of *Monitorialbrieffe* te bezorgen aan 'ungehorsambe Ständt' van de Nederrijns-Westfaalse Kreits. Eén daarvan was bestemd voor de heer van Wittem, zoals de bode later rapporteerde: 'Demnach zu Kintzweiler in dem Schloss und in Abwesen des wolgeb. Freyherren von Pallandt und Witten ein Kaij. Monitorial verkündet (...)'¹⁷⁶ Dit gebeurde op 23 september 1561. Aan Floris werd nog een termijn van twee maanden gegeven om de openstaande aanslag van 308 gulden te betalen,¹⁷⁷ die was opgelegd ter financiering van de *Rietbergische Expedition*. Het proces richtte zich dus op de door de Kreits opgelegde aanslag, niet een aanslag voor de *Türckenhilfe*. Er is ook geen sprake van openstaande aanslagen voor de *Kammerzieler*. Behalve de dreiging van het proces voor het RKG, was er ook de directe dreiging van executiemaatregelen tegen bezittingen van Floris in Guliks gebied. Daarop liet Floris op 21 november 1561 het bedrag van 308 gulden onder protest te Keulen betalen.

De overige 15 standen die in 1561 een dergelijke brief ontvingen, waren: Manderscheid-Kail, Manderscheid-Schleiden, Drimborn, Winnenberg, Sayn, Moers (graaf van Neuenahr), Luik, Utrecht, Echternach (de beide laatste in Brussel afgegeven), Kamerijk (bisschop), Kamerijk (stad), Breda, Arenberg, Lingen en Horn. Het proces in Speyer begon op 10 januari 1562.¹⁷⁸ Er zouden in 1562 nog zeven zittingsdagen volgen. Het protocol spreekt van het 'Proces so durch den Kaij. Fiscaln an dem Kaij. Cammergericht gegen den seumigen Reichs Stenden, so irer hinderstendiger Gebürung halb zu der Rietburgischen Kriegs Expedition durch ermelten Kaij. Fiscaln monirt worden, geübt wurd'.¹⁷⁹

In Brussel waren, zoals gezegd, *Monitorialbrieffe* afgegeven met betrekking tot Echternach en Utrecht, maar Brussel kon zich ook in zijn belangen geraakt voelen met betrekking tot Breda, Bronckhorst, Wittem en Manderscheid-Schleiden. Op 13 juni 1562 wordt in het protocol voor het eerst betrokkenheid van een advocaat namens de Spaanse koning vermeld, die optreedt met betrekking tot Bronckhorst: 'Erschienen der königlichen Würden zue Hispanien Anwaldt (...) Exceptionis, sonderlich des Augspurgischen Vertrags Anno 1548'. Een week later trad hij op met betrekking tot Echternach en verwees opnieuw naar het verdrag van Augsburg.¹⁸⁰ Floris van Palant moest echter blijkbaar zijn eigen verdediging voeren en liet zich in Speyer vertegenwoordigen door advocaat Philip Seyblin, die op 13 juni een verweerschrift overlegde. Seyblin nam als uitgangspunt dat Wittem tot de Bourgondische Kreits behoorde, zonder deze stelling verder te motiveren dan met de bestaande leenband met Brabant. Wittem was volgens Seyblin 'des Hertzogthumb von

Brabant Lehen und dem Niederländisch Burgundischen Craijs gehörig'. Seyblin betoogde verder dat het Rijkskamergerecht niet competent was. Zijn verschijnen mocht niet als een erkenning van de bevoegdheid worden uitgelegd, die volgens Seyblin niet bestond, omdat door het verdrag van Augsburg de 'Burgundische und Nieder- und Erblande befreijet und privilegirt sein, das sie des Heijligen Reichs Jurisdiction (...) gefreijet und eximirt und deshalb unbeschwehret und unangefochten sein undt pleiben sollen'. Dat betekende, dat als iemand een vordering meende te hebben tegen 'des Burgundischen Craijs Verwandten und Underthanen, [er] solches für des Beklagten ordentlichen Obrigkeit oder Gericht (...) ausführen soll'. Alleen de Bourgondische Kreits als geheel kon volgens Seyblin dus, op basis van het verdrag van Augsburg, als collectieve rijksstand voor het Rijkskamergerecht gedaagd worden wanneer de collectieve bijdrage aan het Rijk niet werd betaald.¹⁸¹ In een brief aan de hertog van Gulik van 10 november 1563 stelde Floris, dat zijn afgezanten op de laatste kreitsdag te Keulen zowel mondeling als schriftelijk geprotesteerd hadden tegen de aanslagen, met als onderbouwing dat Wittem tot de Bourgondische Kreits behoorde. Hij vroeg de hertog om verdere aanslagen achterwege te laten tot het RKG beslist had.¹⁸² Het proces lijkt vervolgens, na de voortvarende start, een aantal jaren van stilstand te hebben gekend.

Van belang voor de juridische uitgangspunten is een brief van Peter Obernburger, 'kaiserlicher Rat', aan de hertog van Gulik d.d. 19 mei 1568 over het *eximiren*. Ook uit deze brief blijkt dat leenbanden toen werden aangevoerd om zich aan het betalen van aanslagen te onttrekken. Volgens Obernburger moest ieder die soevereine rechten had zoals rechtspraak ('hohe und nydere Gericht (...) frey aigens') of eigen belastingheffing met afdrachten aan het Rijk ('von altershero ire Untertanen selbst gesteuert (...) und dann ins Reich contribuirt haben'), of dit nu als leen van het Rijk was of niet, aangeslagen worden voor de rijksbelastingen.¹⁸³ De genoemde criteria met betrekking tot het bezit van hoge en lage justitie, en de eigen belastingheffing, waren op (de heer van) Wittem van toepassing, maar van contributies aan het Rijk lijkt nooit sprake te zijn geweest. Obernburger verzocht aan de *Kreisausschreibende Fürsten* om gegevens te verzamelen uit oude registers met betrekking tot rijksaanslagen die aanwezig waren in hun kanselarijen, en deze aan de fiscaal te leveren ten behoeve van processen 'gegen den eximirenden Stenden'. Aan het slot van zijn brief volgt een lijst getiteld 'Liste der angemasten exempten Stende' (in het Rijk als geheel).¹⁸⁴ Genoemd worden: 6 bisdommen, 11 abdijen, 1 proosdij, 9 graafschappen (o.a. Reifferscheidt, Virnberg, Hautain, Manderscheidt Blankenheim/Gerhardtstein, Manderscheidt Schleiden, Manderscheidt Kail), 9 heerlijkheden (o.a. 'Piermondt' en 'Herr von Palland, Freyherr zu Wittem'), 10 steden (o.a. Verden, Brackel, Niederwesel, Duysberge). Wittem was dus in 1568 ook op rijksniveau in beeld als onwillige stand.

Protesten tegen Alva en tweede fase van het RKG-proces

De opstand in de Nederlanden zette de Kreits al snel onder zware druk. De Kreits bleek niet in staat iets te ondernemen tegen de doortocht van het leger van Willem van Oranje

in 1568 en het ongedisciplineerde optreden van zijn troepen. Diverse standen, en vooral Aken, deden later in 1568 jegens de Kreits hun beklag over de overlast veroorzaakt door nog rondzwervende ‘herrenlose Truppen’ uit het voormalige leger van de Prins van Oranje, die gedeeltelijk ook probeerden zich via Gulik een weg te banen naar de watergeuzen in Oost-Friesland. De Kreits wist ook hier niet tegen op te treden. De grensgebieden met de Nederlanden zouden in de jaren daarna veel last ondervinden van krijgshandelingen, doortochten en troepenwervingen door de oorlogvoerende partijen, die zich weinig of niets gelegen lieten liggen aan de klachten van de militair machteloze Kreits.

Ook het harde optreden van Alva tegen verschillende adellijke personen die de opstand hadden gesteund, was aanleiding voor klachten bij de Kreits. De confiscatie van Wittem door de Spaanse kroon was reden voor Floris om in 1568 afgevaardigden naar de *Probationstag* van de Kreits in Keulen te zenden om over zijn behandeling door de hertog van Alva te klagen, waarop de Kreits zich met een brief tot Alva wendde, die daar ook op antwoordde.¹⁸⁵ Floris had in zijn klacht gesteld, dat hij als heer van Wittem een rijks- en kreitsstand was, die aan het Rijk contribueerde. De Brabantse hertog zou daarom geen enkele zeggenschap over de heerlijkheid hebben, en de confiscatie zou elke juridische grondslag missen. In zijn brief van 26 april 1568 antwoordde Alva aan de Kreits, dat Wittem zonder enige twijfel een Brabants leen was en ‘dem fürstendumb [sic] Brabandt underworffen’. Toen de Kreits in juli 1568 weer samenkwam in Keulen, stonden opnieuw allerlei klachten op de agenda, waaronder ook herhaalde klachten van Floris.¹⁸⁶ Dit keer zond de kreitsdag een brief aan de keizer over Wittem, met een kopie van het antwoord van Alva, omdat de kwestie ‘E. Kaij. Maij. und dass gantze Reich betreffen thuet’.¹⁸⁷ Daarnaast wendde Floris zich ook tot de *Reichshofrat*, de hoogste rechterlijke instantie voor rijkslenen.¹⁸⁸ Van keizerlijke zijde werd daarop besloten om gezanten naar Alva te sturen teneinde deze en vele andere klachten te bespreken. In 1571 reisden deze keizerlijke gezanten naar Brussel. Hun instructie verwijst ook naar Wittem en de klacht van Floris: ‘(...) das ime seine gueter, sonderlich die so in Geldern gelegen und von dem heil. Reich afterlehen seind, furnemblich aber die freiherrschaft Witthemb, wöliche on [ohne] alles mittel under das Reich gehörig und jederzeit von derselbigen wegen contribuiert hab, (...) eingezogen und noch bis auf dise stund vorenthalten werde’.¹⁸⁹ Alva reageerde met een aan de gezanten overgegeven repliek van 15 juni 1571 en, na de reactie van de gezanten, een dupliek van 6 juli 1571.¹⁹⁰ Deze mis-sie van keizerlijke gezanten sorteerde evenmin effect als de eerdere protesten van de Kreits.

De confiscatie van Wittem deed Floris I van houding veranderen in het proces voor het RKG. Wat Wittem betreft werd dit proces in 1569 hervat, maar veel voortgang werd er in de jaren daarna niet geboekt.¹⁹¹ De fiscaal diende op 6 september 1572 een stuk in getiteld ‘Replie et in eventum conclusiones’. Hij stelde daarin dat Wittem sinds lange tijd een baronie van het Rijk was en tot de Nederrijns-Westfaalse Kreits behoorde. Verrassender is, dat hij ook stelde dat Wittem een rijksleen zou zijn, een stelling waarvoor hij geen onderbouwing gaf. Wat de matrikel betreft, erkende de fiscaal impliciet dat Wittem in het verleden

niet was aangeslagen door Rijk of Kreits (hij verwijst naar de pas door de *Reichsverordneten Moderatoren* vastgestelde aanslag), maar hij wilde daaruit niet concluderen dat Wittem formeel zou zijn vrijgesteld. Hij bestreed expliciet dat Wittem door Karel V zou zijn *eximirt* en stelde dat dit niet met schriftelijke bewijzen kon worden aangetoond. De fiscaal noemt de bezetting van Wittem door Alva, maar deze kwestie zou Floris aan de *gemeinen Reichsstenden* moeten voorleggen, en als hij de opgelegde aanslagen zou betalen, zou dat de rijksstanden gunstiger stemmen.¹⁹² Hoewel uit deze argumentatie van de fiscaal niet direct af te leiden, is het proces na de hervatting mogelijk eerder tegen de Spaanse kroon dan tegen Floris gericht geweest. In de radicaal gewijzigde omstandigheden wilde Floris sinds 1568 graag als rijksstand aangemerkt worden ('selbst gestendig ist, das Wittem ein Reichs Lehenn und Baronatus seij', zegt de fiscaal). De aanslagen waaraan hij vóór 1568 wilde ontkomen, waren nu het kleinere euvel, alleen het Rijk bood kans op steun om de confiscatie ongedaan te maken.

Op 4 september 1574 presenteerde de fiscaal nog een *Schlusschrift*, die geen nieuwe argumenten bevat: 'So repetirt Keij. Fiscalis nochmals seine rechtmessige 6. Sept. Anno '72 und 26 Septembris jüngst fürbrachte Replicke und Conclusionschriften'.¹⁹³ De zaak sleepte zich blijkbaar voort. In 1590 trad nog een advocaat voor het RKG op namens de Spaans koning. Hij stelde dat Wittem altijd *eximirt* was geweest.¹⁹⁴ Het RKG heeft echter geen vonnis geveld in deze zaak, die blijkbaar in de archieven verdween. Een lijst uit 1602 vermeldt het volgende: 'Berg, Bilandt, Bergen und Wahlen, Egmondts Ysselstein. Diese graftschaften eximieren Hispanien, wird in causa exemptionis nicht procediert, bis fiscus dessen austrucklichen bevelch empfängt'.¹⁹⁵ Waarschijnlijk is 'Bilandt' een verbastering van Palant (ook 'Broncost' en 'Nassaw-Bredaw' worden vermeld), zodat de fiscaal de moed lijkt te hebben opgegeven.¹⁹⁶ Curieus genoeg zou het proces driekwart eeuw later weer hervat worden voor een derde fase, toen dat opportuun bleek, in eendrachtige samenwerking tussen de keizer en de heer van Wittem. Deze derde fase (die evenmin tot een vonnis leidde) zal hier niet behandeld worden.

De Kreits vergaderde in deze jaren frequent. Op de lijst van genodigden komt de heer van Wittem steeds voor, maar op de lijsten van aanwezige standen, voor zover bewaard gebleven, praktisch nooit. Op de kreitsdag van januari 1583 was Floris vertegenwoordigd door Dr. Johan Steffen, zoals blijkt uit een machtigingsbrief en uit het *Abschied*.¹⁹⁷ Ook in de *Kreisabschiede* van 29 juni 1585 en december 1585 (beide kreitsdagen in Keulen) wordt de heer van Wittem vermeld. Op deze kreitsdagen was niet meer dan een twintigtal standen vertegenwoordigd, wat aangeeft dat er weinig belang aan de activiteiten van de Kreits werd gehecht. Floris verloor daarna blijkbaar ook zijn belangstelling voor Kreits en Rijk, die hem tegen het Spaans gezag geen hulp bleken te kunnen bieden. In een *Kreisabschied* van 14 november 1598 (Dortmund) wordt de heer van Wittem niet meer vermeld.¹⁹⁸ Floris I ontving in elk geval nog een uitnodiging voor de kreitsdag op 20 november 1603 en zijn zoon Floris II voor die van 6 december 1606, beide door de hertog van Gulik gericht aan 'Floris von

Palandt, Graven zu Culenburgh, Freiherrn zu Wittem und herren zu Werdt'.¹⁹⁹ Maar van het sturen van een afgevaardigde naar deze bijeenkomsten was blijkbaar geen sprake meer.

Het zou tot de tweede helft van de zeventiende eeuw duren voor de heren van Wittem, op grond van een politieke keuze, weer het lidmaatschap van de Kreits ambiëerden en vrijwillig bijdragen aan het Rijk gingen betalen in de vorm van *Türckenhilfe* en kreitsbijdragen.

Rechtspraak en externe rechtbanken

De bevoegdheid van externe hoven vormt een beperking van de soevereiniteit en is een belangrijke aanwijzing voor de staatsrechtelijke positie. De feitelijke competentie van externe gerechtshoven met betrekking tot Wittem in de periode tot en met de eerste helft van de zeventiende eeuw, zal hierna worden onderzocht, na een beschrijving van de juridische structuur binnen de heerlijkheid en de juridische relatie met de heerlijkheid Eijs. In tweede helft van de zeventiende eeuw zouden door de heren van Wittem, als onderdeel van hun strategie om Wittem onbetwist rijksonmiddellijk te maken, stappen worden gezet die de tot dan toe bestaande tradities doorbraken. Deze periode wordt hier niet behandeld.

De juridische bevoegdheden binnen de heerlijkheid Wittem

De hoge justitie in de heerlijkheid Wittem was onbetwist in handen van de heer van Wittem.²⁰⁰ Dat de heer van Wittem de hoge justitie kon uitoefenen in Epen, wordt al bevestigd door een verklaring van de schepenen van Epen in het midden van de veertiende eeuw, waarin vermeld wordt dat hij had 'die hoege herlicheit over dieghene, die des lyffs hadden verbuert, als te delven, te richten myt vuer ende myt flamme'.²⁰¹ Deze bijzondere positie moest toen nog verdedigd worden tegen de ambtenaren van de hertog, die hun bevoegdheden in de omringende Landen van Overmaze tot de heerlijkheid Wittem wilden uitbreiden.²⁰² Voorbeelden van de uitoefening van de strafrechtelijke bevoegdheid zijn echter schaars in de bewaard gebleven stukken. De rekening van de rentmeester van Wittem over 1569-1570 bevat de kosten voor een proces wegens doodslag tegen 'Tun. Bernartz', die schuldig was bevonden en met het zwaard was geëxecuteerd.²⁰³ De rekening over 1590-1591 bevat de kosten van de executie van een 'delinquent' door een scherplichter uit Maastricht op 20 juni 1591.²⁰⁴ In 1664 speelde de zaak tegen Agnes Smets. Deze had in Epen *op de Scheuer* met twee messteken Peter Schijns vermoord, gewezen schepenen van Epen en neef van haar echtgenoot. Bij het vonnis d.d. 23 juni 1664 van de schepenen van Mechelen werd zij veroordeeld tot onthoofding ('om deur het sweerd gericht te worden'), waarna het lijk op een rad moest worden tentoongesteld. De executie vond plaats op 28 juni 1664 en werd uitgevoerd door de beul van de stad Aken. Schout Veucht liet zijn bewondering blijken voor de houding van de veroordeelde: 'Is die gecondemneerde gestorven glijck eene Romaine oft Amazone'.²⁰⁵

Schepenzegel van Epen. Afgebeeld is de heilige Paulus met zijn vaste attributen, bijbelboek en zwaard. Hij is de patroonheilige van de kerk van Epen. (Papierzegel, diameter 36 mm., aan een document uit 1664, RHCL Wittem inv.nr. 1166)

Leenrechtelijk had de heer van Wittem zijn leenhof, waaronder ooit een vijftigtal lenen zou hebben geressorteed.²⁰⁶ De rechten van andere leenheren binnen de heerlijkheid waren zeer beperkt van omvang. Bij Epen lagen enkele keurkeulse lenen, waarvoor de keurkeulse mankamer in Heerlen leenrechtelijk competent was. Verder was er sprake van een tiental laathoven, al hadden deze laatste in de zeventiende eeuw hun belang grotendeels verloren.²⁰⁷ Kerkelijk ressorteerde Wittem onder het bisdom Luik.

De interne juridische structuur van de heerlijkheid was verder uitermate complex. Er waren binnen de heerlijkheid drie schepenbanken (die van Mechelen, Epen en de Commandeursbank). Tussen de schepenbanken van Mechelen en Epen liep een duidelijke grens, maar de percelen waarvoor de Commandeursbank competent was, vormden een lappendeken binnen met name het gebied van de schepen-

bank Mechelen. Een telling in het midden van de zeventiende eeuw kwam uit op circa 170 percelen binnen de bank van Mechelen die onder de Commandeursbank zouden vallen (op basis van de verklaringen van de eigenaren).²⁰⁸ Hoewel Nijswiller onder de schepenbank van Mechelen viel, kende het tenminste één eigen rechtsgebruik dat afweek van de rest van de heerlijkheid (hetgeen wijst op een ver teruggaande separate status).²⁰⁹

De schepenbank van Mechelen werd aangeduid als 'hoofdbank', maar dit betekende tot en met de zeventiende eeuw niet dat zij als instantie van hoofdvaart of appel voor de schepenbank van Epen fungeerde.²¹⁰ De schepenbank van Mechelen was wel hoofdbank voor de schepenbank van Eijs, dat een (onder)leen van Wittem was, en tot op zekere hoogte voor de Commandeursbank, een fel omstreden kwestie. Verder spraken de schepenen van Mechelen recht in alle strafzaken ('der Heer mach rigten over hals en buijck na wijsdom der schepenen', volgens de costumen), ook als het Epen betrof (zie het hierboven aangehaalde voorbeeld).

De heerlijkheid Eijs had sinds 1365 een leenband met Wittem. In dat jaar schonk de hertog van Gulik Eijs als onder- of achterleen aan de heer van Wittem. In een oorkonde uit 1369 werden de positie van de heer van Wittem en die van de schepenbank van Mechelen bevestigd:

‘Een pargementz brieff myt acht groenen segelen daer in Aert voet [voogd] van Eys bekennt dat hij comen zij voer mannen ende schepen der herlicheit van Witthem, van Ephē ende Mechelen ende aldaer gekent hadt dat die heer van Witthem alwege hebben sullen die overste herlichiet van Eys bij Witthem gelegen (...) Item dat die schepen ende mannen van Eys huer hooft ende wysdomme hoelen sullen aen des heeren van Witthems mannen ende schepen van Mechelen bij Witthem gelegen. In data 1369 op Sinte Martens Dach’.²¹¹

Ondanks deze vermelding van Mechelen als gerecht van hoofdvaart voor Eijs, komt Eijs vier maal voor in een register dat betrekking heeft op hoofdvaarten op de schepenstoel van Aken voor de periode 1401-1461.²¹² Dit sluit aan bij de neiging die de heren van Eijs bij herhaling vertoonden om zich aan de leenband met Wittem te willen onttrekken, zodat er bijvoorbeeld in 1451 scheidsmannen aan te pas komen moesten komen, die bevestigden dat Eijs leenroerig was aan Wittem.²¹³ Het gezag van de schepenbank van Mechelen werd in de zeventiende eeuw nog krachtig verdedigd. Op 9 mei 1612 rukte drost Van Belven van Wittem met een vijftigtal gewapende mannen de heerlijkheid Eijs binnen, waar op dat moment een ‘voochtgedinge’ werd gehouden. Peter Schillincx, schout van Eijs, ‘die roede inder hand om justitie t’administreren’, werd als gevangene naar Wittem afgevoerd. Aanleiding waren twee niet betaalde ‘taxaeten van costen’ van 20 augustus en 20 november 1611, opgelegd door de schepenen van Mechelen in een appelzaak van een vonnis in Eijs.²¹⁴ De heren van Eijs begonnen na de inval een procedure voor de Raad van Brabant in Brussel, maar hun schout werd pas op 5 juni vrijgelaten, nadat garanties waren gegeven voor de betaling van de kosten.

Evenals de schepenbank van Mechelen bestond de Commandeursbank uit een schout en zeven schepenen. Een reeks processen in de zeventiende en achttiende eeuw bracht geen volledige duidelijkheid over de verhouding tussen de Commandeursbank en de bank van Mechelen. Aan het begin van de zeventiende eeuw probeerde de eerder genoemde drost Van Belven om appellen van de Commandeursbank naar de schepenbank van Mechelen te leiden.²¹⁵ Volgens de Commandeur wekte deze eis zelfs verbazing bij de schepenen van Mechelen zelf, omdat ‘gheene voorafgaende oude acten ofte exempelen dat oyt vann de Commanderye Bancke aen de Bancke des Drossaerts ende schepenen soude syn geappelleert (...) wel naer Brussel ende Baelen’.²¹⁶ Na meer dan twintig jaar van slepende processen voor de Raad van Brabant in Brussel in het begin van de zeventiende eeuw over diverse plichten en rechten van de Commandeur, wees deze Raad in 1635 een vonnis in de kwestie van de verdeling van de juridische bevoegdheden.²¹⁷ Dit summiere vonnis is niet bijzonder helder geformuleerd, maar lijkt het volgende in te houden: rechtshandelingen (‘actien’) met betrekking tot grond die onder de Commandeursbank ressorteerde (in realibus) als ook civiele, dienden voor de Commandeursbank plaats te vinden, maar de schepenbank van Mechelen had recht op informatie hierover en voor deze schepenbank kon over deze zaken geprocedeerd worden ‘bij affbodt ende ingebodt’. ‘Ingebod’ was het recht iemand

voor het gerecht te dagen.²¹⁸ ‘Afgebod’ betekent ‘van iemand een schuld invorderen langs wettige weg’.²¹⁹ Nadat de strubbelingen ondanks dit vonnis ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw waren blijven voortduren, werd in 1705 een compromis gesloten met de Commandeur, inhoudende dat de hoeve die als ‘Herrenhof’ werd betiteld, met de direct daartoe behorende landerijen, zou worden beschouwd als de oorspronkelijke donatio van de hertog van Limburg in 1215, de curiam nostram Mechele uit de oorkonde. Deze hoeve zou volledig onttrokken zijn aan de jurisdictie van de schepenbank van Mechelen en de heer van Wittem en zou zijn een ‘frey, exemptes, von der zeitlichen herrschafft zu Wettem independentes Guth’, behalve in strafzaken. Van een vonnis van de Commandeursbank met betrekking tot dit kleine territorium en zijn bewoners zou in appel kunnen worden gegaan op de ‘richterlichen Johanniter Obrist-Meistern’. Voor alle andere, over de heerlijkheid verspreid liggende, percelen die onder de Commandeursbank ressorteerden, zou appel mogelijk zijn op de appelcommissarissen van de heer van Wittem, een beroepsinstantie die enkele tientallen jaren daarvoor in het leven was geroepen door de graaf van Waldeck. Met betrekking tot deze percelen was de Commandeursbank dus vanaf toen gelijkwaardig aan de schepenbank van Mechelen, waaraan elke rol met betrekking tot deze gronden ontzegd werd, behalve de door de heer gedelegeerde rol in strafzaken.

De Schepenstoel van Aken en het Rijkskamergerecht

De Akense schepenstoel fungeerde als instantie van hoofdvaart en later van beroep²²⁰ voor een groot aantal (rijks)territoria in de wijde omgeving. De aan Wittem grenzende heerlijkheid Wijlre beschouwde de Akense schepenstoel traditioneel als hogere rechtsinstantie, en ook van Eijs zijn, zoals al vermeld, voorbeelden van rechtsgang op Aken bekend. Indien men vanuit Mechelen en/of Epen op enig moment voor hoofdvaart en/of appel naar Aken ging, zou dat op de rijksonmiddellijke status van de heerlijkheid kunnen wijzen, al dan niet vanaf 1520.

Schwabe, die een studie heeft gewijd aan de *Aachener Oberhof*,²²¹ neemt Wittem op in zijn lijst van *Untergerichte* van Aken (onder ‘freie Reichsherrlichkeiten oder solche die diese Stellung beanspruchten’) en stelt dat men vanuit Wittem (hij maakt geen onderscheid tussen Epen en Mechelen) tot het begin van de achttiende eeuw voor appel naar Aken ging. Enig concreet voorbeeld van een appelprocedure opgekomen vanuit Wittem kan hij echter niet geven. Schwabe steunt onder andere op de (negentiende-eeuwse) lijst van Loersch.²²² In de versie daarvan zoals gepubliceerd door Franquinet, is Wittem opgenomen, zonder dat duidelijk wordt waar dit precies op gestoeld is.

De voornaamste bronnen voor Schwabe zijn enkele opstellingen van *Untergerichte* uit de zeventiende en achttiende eeuw, waarvan de belangrijkste gebaseerd zijn op een (nu verdwenen) register waarin Niclas Kemp in de periode 1401-1461 de ontvangsten van de schepenstoel heeft vastgelegd. In een hierop gebaseerde lijst, gepubliceerd door Meulleners, komen Wittem, Mechelen of Epen echter niet voor.²²³ Wijlre daarentegen 35 keer, Eijs 4 keer.

Schwabe baseert zich voor de stelling dat Wittem Aken als *Oberhof* beschouwde met name op een vastlegging uit het begin van de achttiende eeuw in de *Missivalia*, de concepten van brieven van de schepenstoel. Ook wil hij, evenals Mosmans,²²⁴ belang toekennen aan de benoeming van een *procurator* in Aken in 1557 door Floris I.²²⁵ Er is echter geen reden om hierin meer te zien dan de benoeming van een gemachtigde ten behoeve van de persoonlijke aangelegenheden van Floris, zoals al blijkt uit de in de benoeming opgenomen eerste opdracht voor de *procurator*. Dat Floris de Akense schepenstoel als hogere instantie voor de schepenbanken van Wittem zou willen beschouwen, is des te onwaarschijnlijker omdat de kersverse graaf daarmee lijnrecht zou zijn ingegaan tegen de Habsburgse centralisatiepolitiek. Karel V had in 1550 een edict uitgevaardigd waarmee hij 'scepenen en wet-houderen van den subalterne Bancken ons Lants van Limbourg' (maar met name die van Lonzen) verbood in appel te gaan anders dan in Baelen/Limbourg, 'huere Wettigh en immediat Hoof'. Toen hoofdvaart (rechtsadvies) zich ontwikkelde naar hoger beroep (dwingende vonnissen), trokken machtige heren zoals Karel, maar ook de hertog van Gulik, de bevoegdheden naar hun eigen gerechtshoven toe, zodat de schepenstoel van Aken zijn positie als appelinstantie in de zestiende en zeventiende eeuw gestaag zag afbrokkelen. Een lijst van *Untergerichte* uit de jaren zeventig van de zeventiende eeuw, opgesteld door Tilman Schröder, syndicus en secretaris van de Akense schepenbank, komt niet verder meer dan 5 steden en 16 'freij- ende heerligheiten'. Als Limburgse heerlijkheden worden hierin slechts vermeld Gronsveld, Kessenich, Stein, Elsloo, Wijlre, Mesch en Obbicht.²²⁶

Van een vonnis na hoofdvaart op Aken of (later) een vonnis na appel in Aken, kon men in hoger beroep gaan bij het in 1495 in het leven geroepen Rijkskamergerecht. Eerder hebben wij al gezien dat Wittem geen bijdragen aan het RKG betaalde in de zestiende en zeventiende eeuw. Er is ook geen enkel voorbeeld te vinden uit deze eeuwen van een proces voor het RKG dat in eerste instantie voor een van de schepenbanken van Wittem was behandeld. Mosmans voert één proces voor het RKG als argument aan voor directe banden van Wittem met het Rijk op het gebied van rechtsgang. In 1517 diende te Speyer een appelprocedure van 'Prior und Convent der beiden Klöster Prediger-Orden und Canonici regulares' te Aken tegen Appollonia von der Mark, woonachtig in de heerlijkheid Wittem,²²⁷ inzake het vruchtgebruik van goederen gelegen in de heerlijkheid Wittem, die waren nagelaten door Dirk van Palant, de overleden echtgenoot van Appollonia.²²⁸ Het geschil was echter door de schepenstoel in Aken zelf in eerste instantie behandeld. Van een voorafgaande rechtsgang voor een van de schepenbanken van de heerlijkheid Wittem schijnt geen sprake te zijn geweest, en dus ook niet van een appel bij de schepenstoel van Aken.²²⁹

De conclusie is daarom, dat de schepenstoel van Aken met betrekking tot de schepenbanken van de heerlijkheid Wittem nooit enige rol heeft gespeeld, terwijl wij een proces vanuit Wittem bij het Rijkskamergerecht pas in de achttiende eeuw vinden.²³⁰ Wat hogere rechtsinstanties betreft, was de heerlijkheid Wittem dus traditioneel niet georiënteerd op de instituties van het Duitse Rijk, ook niet na de verheffing in 1520.

De rol van de hoven van het hertogdom Limburg

In Baelen was het hoofdgerecht van het hertogdom Limburg gevestigd. Gezien de zeer verteruggaande banden van (in elk geval delen van) de heerlijkheid Wittem met het hertogdom, is het niet verwonderlijk dat Baelen hoofdgerecht was voor de schepenbanken van Mechelen en Epen. De schepenen gingen, wanneer zij zelf niet tot een oordeel konden komen, ter 'hoofdvaart' naar Baelen, waar zij de zaak voorlegden aan de rechters aldaar, en op basis van het verkregen oordeel spraken zij zelf vonnis in de zaak. In de costumen van Wittem, die in 1551 op schrift zijn gesteld, wordt Baelen twee maal genoemd, waaronder een vermelding van een 'leering' van 6 juni 1551.²³¹ In 1560 werd de traditionele hoofdvaart op Baelen in een oorkonde bevestigd: 'seekeren hoefft farde ende belerongen als dat die twee gerichs banke vanden lande van Witthem, nemlich Mechelen ende Epen, mit allen anderen bencken daer onder resorterende, nae alder gewoenheijt ende hercoemen geplegen ende over minschen gedencken geuseert moeghen hebben aendie bancke ende Gerichten van Baelen'.²³² Maar in het midden van de zestiende eeuw waren er blijkbaar conflicten gerezen tussen de schepenbanken van Epen en Mechelen en die van Baelen. Een aanwijzing hiervoor is te vinden in het gedingregister van de schepenbank van Epen. Op 28 maart 1549 werd schout Jan Spechs uit zijn functie ontheven, onder andere omdat hij openlijk had verklaard dat hij niet naar Baelen wilde gaan, omdat men daar juridisch te kort werd gedaan.²³³ Hij was het dus niet eens met de rechtspraak in Baelen. De vermelding in de costumen van het jaar 1551 dat de rechters in Baelen smaad niet met geldboeten wilden bestraffen ('Die schepen van Baelen halden van allen bruecken wech') zou ook gelezen kunnen worden als een inbreuk op in de heerlijkheid bestaande rechtsgewoonten. De oorkonde van 1560 is op dit punt expliciet: in Baelen werd te mild geoordeeld en men week er af van het landrecht van de heerlijkheid. De zwaarste kritiek betrof echter de bevoegdheden die de schepenen van Baelen zich aanmatigden. Blijkbaar deed de algemene ontwikkeling van het instituut van hoofdvaart naar dat van beroep zich ook voor met betrekking tot Baelen, maar de heer van Wittem was niet bereid dit te accepteren. In Baelen was men zich gaan gedragen als appelinstantie. Het begrip 'appellatie' was sinds enige jaren in gebruik geraakt voor de processen, men accepteerde beroep van partijen zelf (terwijl bij hoofdvaart alleen de schepenen konden besluiten naar Baelen te gaan) en men deed ook bevelen uitgaan ('eenige bevelschrifften oder mandementen'). Daarop had de heer van Wittem de rechtsgang naar Baelen verboden totdat de juridische verhoudingen duidelijk waren ('in sulcken schijn nae Baelen nijet trecken'). Uiteindelijk kwamen op 5 mei 1560 de graaf van Oost-Friesland, stadhouder van de landen van Overmaze, Jan van Eynatten, stadhouder van Limburg, en enige schepenen van Baelen naar Wittem, waar zij met de graaf van Culemborg en zijn vertegenwoordigers onderhandelden. De uitkomst werd vastgelegd in een oorkonde van 11 mei, welk stuk als het 'Accordt van Baelen' werd betiteld. (Zie bijlage 3) De schepenen van Baelen moesten door het stof. Zij verklaarden fouten te hebben gemaakt en 'gheen recht noch vuege te hebben eenige mandamenten off bevelschrifften (...) tegen die van Witthem over te schrij-

Fragment van een kaart van Christian Sgrooten uit de 'Atlas Madrilensis' (1596). In de heerlijkheid Wittem staan alleen vermeld het kasteel ('Wythum'), Mechelen met de Commanderie ('Commenduirie') en Partij. Baelen ('Baleen'), waar men vanuit Wittem ter hoofdvaart ging, is onderaan nog zichtbaar.

ven'. Zij verzochten 'oitmoedelick' dat de graaf hun 'einfeldicheijt' (onnozelheid) 'ende des schrijvers inadvertention' (onzorgvuldigheid) voor deze maal zou willen vergeven. Zij verklaarden 'dat sij nijet anders en begeren dan dat die hoffarden ende lerongen mochten gehalten wordden in alsulcker manieren wie van alders gewoonlick'. Er zou voortaan alleen hoofdvaart van de gerechten van Wittem en niet van partijen zelf toegelaten worden,

en het recht van Wittem zou van toepassing zijn. Onder deze voorwaarden was de heer van Wittem bereid te bevorderen dat de hoofdvaaft vanuit Wittem weer zou plaatsvinden.

De heer van Wittem wenste dus de soevereiniteit van Wittem ten opzichte van Baelen te verdedigen en deed dit met succes. De bijzondere positie van Wittem ten opzichte van Baelen en de beperkte rechtsmacht van deze hoofdbank over de heerlijkheid Wittem, werden bevestigd. Hoofdvaaft vanuit Wittem was dus een recht van de schepenen van Mechelen en Epen. Partijen in een geschil konden dit niet afdwingen. De schepenen van Baelen moesten hun 'lering' geven naar het recht van de heerlijkheid. De schepenen van Baelen hadden geen bevoegdheid tot het opleggen van enig gebod of verbod in de heerlijkheid.

In een 'requeste' van het leenhof van Limburg aan de Raad van Brabant in Brussel uit het jaar 1660 wordt gesteld dat Baelen appelinstantie was voor de gerechten van de heerlijkheid Wittem:

'(...) waarvan men is in vredelijcke possessie van over die hondert jaeren ende soo lange datter geene memorie en is ter contrarie, jae dat dickwils de justitie van Mechelen ende Epen voorschreven t'seffens ende op eenen keer tot Baelen hebben overgebracht drie, vier of meer processen van appellatien, die daernaer bij middele van voorder appel ende reformatie bij ordre sijn gecomen in het leenhoff van Limbourg ende van desen souvereynen hove. Gelijck sulcx die van Mechelen ende Epen niet ende souden derven ontkennen, ende ingeval van ontkentenisse met diversche exempelen ende andersints bij extracten uijt de rollen van Baelen ende van het leenhoff van Limbourg ende van desen hove souden cunnen bethoont worden.'²³⁴

Het 'Accordt van Baelen' wordt hier volledig genegeerd. Beweringen in juridische procedures zijn vaak niet zonder meer te vertrouwen, maar deze stellingen, hoewel schijnbaar in strijd met hetgeen hierboven beschreven is, zijn toch ten minste voor een deel juist. De ontwikkelingen zijn niet exact te reconstrueren door het ontbreken van stukken, vooral voor de periode 1568-1600, maar het is aannemelijk dat Baelen in deze periode de facto appelinstantie werd voor Wittem. Hierin zal waarschijnlijk de confiscatie van de heerlijkheid in 1568 een grote rol gespeeld hebben. Door de behoefte bij procederende partijen aan een appelinstantie, de ambitie en bereidheid van Baelen om deze rol te vervullen en het wegvalen van de heer van Wittem als verdediger van zijn oude, in 1560 nog bevestigde rechten, kan de ontwikkeling na de confiscatie er al snel, ook zonder enig formeel besluit, toe geleid hebben dat Baelen appelinstantie werd. Dat in 1592 nog een door schepenen van Baelen gecollationeerd afschrift werd gemaakt van het 'Accordt', betekende blijkbaar niet dat deze overeenkomst ook werd nageleefd.

Een eerste voorbeeld van een appelprocedure biedt een proces van Jan Rave, voormalig drost van Wittem.²³⁵ Rave voerde vanaf 1592 verschillende processen in de heerlijkheid, voor de schepenbanken van Mechelen en Epen en voor het leenhof. Van vonnissen van de schepenbanken van Mechelen en Epen wilde Rave in 1605 in appel gaan bij de schepenen

in Baelen. Zijn opponenten waren jonker Balthazar van Laureten (toen inmiddels ook voormalig drost van Wittem), jonker Johan van den Hove tot Berlieren (grootgrondbezitter in de heerlijkheid en juridisch adviseur) en Wilhem Cockart. Volgens Rave was de gang naar Baelen gefrustreerd door Van Laureten, en Rave wendde zich tot de Raad van Brabant. Deze steunde hem en stelde hem in 1607 alsnog in de gelegenheid te appelleren in Baelen. In 1610 deden de schepenen van Baelen uitspraak en stelden hem in het ongelijk.²³⁶ Verdere voorbeelden zijn opgenomen in bijlage 4.

Wat de Commandeursbank betreft, zoals eerder vermeld stelde de Commandeur aan het begin van de zeventiende eeuw dat er van vonnissen van de Commandeursbank in appel was gegaan op Baelen. Voor twee concrete voorbeelden van latere datum zie bijlage 4.

Uit deze voorbeelden blijkt de betekenis van Baelen voor de rechtsgang vanuit Wittem. In de tweede helft van de zeventiende eeuw zou daaraan een einde komen, lang voor de verbreking van de leenband met Brabant. Zoals de graven van Waldeck appelprocedures vanuit Weisweiler naar het Rijkskamergerecht leidden in het kader van een bewust streven naar een rijksonmiddellijke status, zouden zij er na 1650 voor kiezen de gang naar Baelen expliciet aan hun Wittemse onderdanen te verbieden (in dit geval echter zonder de gang naar het Rijkskamergerecht te stimuleren).

De rol van het leenhof van het hertogdom Limburg met betrekking tot Wittem is onduidelijk. Zoals al vermeld, werd de heerlijkheid gereleveerd in Brussel en niet in Limbourg. Juridische kwesties met betrekking tot de heerlijkheid als zodanig werden voor het leenhof in Brussel behandeld. Met betrekking tot geschillen over leengoederen in de heerlijkheid is er geen duidelijkheid. Voormalig drost Jan Rave wilde in 1602 van een uitspraak van het leenhof van Wittem in appel gaan bij de mankamer van het Limburgse leenhof in Limbourg.²³⁷ Van hem werd geëist dat hij borg zou staan voor de kosten jegens de stadhouder van lenen in Wittem, 'naer landt ende banckrecht'. Hij weigerde dit, vertrok 'met karren en paarden' uit Wittem en wendde zich tot de Raad van Brabant in Brussel.²³⁸ Drost Van Laureten (drost van Wittem van ca. 1599 tot 1604) legde in een memorandum zonder datum het volgende vast:

'Puncte van zwarigheden bevonden bij Jo. Balthazar van Laureten als drost. Van Hoofvaert van een vonnis van leenmannen: Hier staet noch te delibereeren in cas datter van eenich vonnis bij den leenmannen van Wittem gewesen, worde geappelleert, waer dat 't selve soude moeten te hoofft gaen, te weeten eerst voir die mankamer van Lemborg (gelijck eenige mejnen) oftwel immediate voer 't leenhoff van Brabant daerunder 't lant van Withem verheft.'²³⁹

Men wist dus niet of aan het leenhof van Limbourg een rol toekwam. In 1577 had voor het leenhof van Brabant een proces gediend tussen Balthasar Weyms en Jan van de Hoeff over een leengoed in Wittem gelegen, genaamd 'het goed van Sinte-Merten'.²⁴⁰ Uit de stukken blijkt geen voorafgaande rechtsgang op Limbourg en zelfs geen voorafgaande rechtsgang in Wittem.

Een andere onduidelijkheid is de rol van het leenhof van Limbourg in appelzaken van de schepenbanken van Wittem. De Belgische auteur A. de Ryckel neemt Mechelen en Epen op in zijn lijst van schepenbanken waarvan men in appel kon gaan in Baelen en daarna weer in hoger beroep bij het leenhof van Limbourg.²⁴¹ Voorbeelden van een dergelijke procesgang via Baelen naar het leenhof en eventueel verder naar de Raad van Brabant zijn echter niet bekend. Men wendde zich vanuit Wittem graag rechtstreeks tot de Raad van Brabant, en de Raad van Brabant lijkt hiertegen in de praktijk geen enkele drempel te hebben opgeworpen.

Wittem en de Raad van Brabant te Brussel

De Raad van Brabant, het hoogste rechtscollege voor de gebieden van de Brabantse hertogen, was in 1430 in het leven geroepen. Janssen de Limpens zegt hierover:

‘Omstreeks 1400, vóór de oprichting van de Raad van Brabant hadden zowel het hertogdom Limburg als ieder der drie Landen van Overmaze een eigen hoofdgerecht. De taak dezer hoofdgerechten was tweeledig: a. consultatief (hoofdvaart); b. crimineel (alleen de hoofdgerechten waren bevoegd te oordelen over de zware delicten). (...) Hoger beroep in eigenlijken zin was in de middeleeuwen geheel onbekend en ontwikkelde zich eerst uit het instituut der hoofdlering op het einde der XVe en begin XVIe eeuw. Vanaf 1430 bestaat de Raad van Brabant onder die naam (eerste reglement). Het hertogdom Limburg erkende aanvankelijk de Raad niet als oppergerecht.’²⁴²

Al door de ‘Gouden Brabantse Bul’ van 1349 hadden hoven buiten de territoria van de Brabantse hertog hun eventuele bevoegdheden verloren. Jan II, hertog van Brabant, had toen voor zijn hertogdommen Lotharingen, Brabant en Limburg, het Markgraafschap (Antwerpen) en hun aanhorigheden dit privilege verkregen van keizer (toen nog Rooms Koning) Karel IV. In 1512 is dit privilege door keizer Maximiliaan voor het laatst bekrachtigd en nog uitgebreid. De inwoners van Lotharingen, Brabant, Limburg, het Markgraafschap, het land van Rode en Kerpen en daartoe behorende gebieden kregen een onbeperkt privilege *de non appellando* op de opperste rijksgerichten, wat betekende dat de Raad van Brabant ook na de oprichting van het Rijkskamergerecht voor de inwoners van deze gebieden rechter in laatste instantie was.²⁴³ In 1530 schrijven de gezanten van landvoogdes Margareta aan keizer Karel V dat alleen Lotharingen, Brabant en Limburg in de Gouden Bul van Karel IV worden genoemd, maar dat ‘neantmoins les autres pays de pardeca sont exemptz de usance et coustume et par droit de prescription’.²⁴⁴

Het hertogdom Limburg heeft zich lang verzet tegen de Raad van Brabant als oppergerecht, maar moest dit verzet in de zestiende eeuw opgeven. In principe waren vonnissen uitgesproken in de Landen van Overmaze voor de Raad van Brabant echter niet appellabel maar alleen reformabel (bij reformatie werd de executie van het beroepen vonnis niet geschorst, maar mocht plaats hebben onder cautie).²⁴⁵

De bevoegdheid van de Raad van Brabant was niet exact afgebakend. De Raad behan-

delde appelzaken maar ook zaken in eerste aanleg. Dit laatste gold bijvoorbeeld voor processen van abten, godshuizen, religieuze stichtingen, en processen van adellijke personen. Lagere rechtbanken konden om diverse redenen door de Raad gepasseerd worden. De Raad van Brabant beschouwde zich als competent voor alle gebieden die Brabantse lenen waren. De vergaande bevoegdheden die de Raad zich zo aanmatigde, leidden aan het eind van de zestiende eeuw tot een stroom klachten uit de Nederrijns-Westfaalse Kreits over ‘brabantische Prozesse und Evokationen’. Zo werd de hertog van Gulik voor de Raad van Brabant in een proces verwickeld over het bezit van de heerlijkheid Monschau (Monjoie) en zag de stad Keulen zich in een conflict met Wilhelm von Harf en vervolgens Anton von Harf, heren te Hurt, geconfronteerd met vonnissen en maatregelen van de Raad tegen Keulse onderdanen.²⁴⁶

Ook van vonnissen van het Brabants leenhof te Brussel kon men in beroep gaan bij de Raad van Brabant. Gezien de bijzondere positie van Wittem als Brabants leen met mogelijk rijksonmiddellijke status, is de specifieke rechtsgang met betrekking tot de zogenaamde ‘buitenlenen’ van Valkenburg interessant, voor zover deze buiten het gebied van de Landen van Overmaze gelegen waren. Nève schetst deze rechtsgang als volgt:

‘De Raad van Brabant te Brussel fungeerde als beroepscollege, maar kon niet tot executie van zijn sententies buiten het territoire van de Bourgondische Kreits overgaan, net zomin als de leenhoven dat konden. De overwinnende partij in een rechtszaak vroeg derhalve aan de Raad van Brabant requisitoriaalbrieven aan het adres van het RKG. Daar werd de zaak opnieuw onderzocht, en, indien het RKG met de Brusselse uitspraak akkoord kon gaan, hechtte het zijn ‘brieven van attache’ aan de requisitoriaalbrieven. Indien na betekening van deze stukken de onderliggende partij niet gehoorzaamde, kon bevel tot executie bij het RKG worden aangevraagd. Deze werd in de titels 48 en 49 van deel III van de *Reichskammergerichtsordnung* geregeld, en viel in laatste instantie op de kreitsen terug.’²⁴⁷

De Raad van Brabant fungeerde tot 1689 ook als hoogste college van appel voor leenrechtelijke kwesties die in Wittem opkwamen, maar van enige beperking van de bevoegdheid of van enige noodzaak het Rijkskamergerecht in te schakelen om tot executie te geraken, was in het geval van Wittem geen sprake.

Tot slot is nog te noemen dat notarissen om hun ambt te kunnen uitoefenen in Brabants gebied een toelating van de Raad van Brabant moesten verkrijgen. Het zijn deze ‘by den Raede van Brabant geadmitteerde’ notarissen die, in elk geval tot en met de eerste helft van de zeventiende eeuw, meestal worden ingeschakeld in Wittem, en niet de keizerlijke notarissen.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw was de Raad van Brabant onbetwist de opmerste rechtsinstantie voor de heerlijkheid Wittem. Een reeks van processen laat hierover geen twijfel bestaan.²⁴⁸ Hoe ver deze rechtsmacht van de Raad in de tijd teruggaat, blijft onduidelijk. Mogelijk heeft de confiscatie van de heerlijkheid in 1568 de positie van de Raad

versterkt.²⁴⁹ Een vroeg spoor van het optreden van de deurwaarders van de Raad in de heerlijkheid vinden wij in de rekening van de rentmeester van Wittem over het jaar 1591-1592: 'Item alsoe Marten de Man, deurwarder vande Raede van Brabant, heeft (...) geïnvventariseert de goederen van Michiel Driesser (...) gevaceert negen daegen'.²⁵⁰ De deurwaarders van de Raad opereerden tot ver in de zeventiende eeuw vrijelijk in de heerlijkheid, zonder tussenkomst van de plaatselijke schepenbanken.

Voor korte beschrijvingen van een reeks processen zie bijlage 4. De Raad van Brabant blijkt in deze processen bereid om snel een voorlopige voorziening te treffen, zoals instructies tot het vrijlaten van gevangenen, het stopzetten van procedures voor lagere hoven of het teruggeven van goederen die door executie zijn getroffen. Dit lijkt in strijd met de hiervoor beschreven formele bevoegdheid om alleen te oordelen 'bij reformatie'.

Op te merken is dat de heren van Eijs regelmatig voor de Raad van Brabant hebben geprocedeerd. Het proces tegen de justitie van Wittem in 1612 is al behandeld. In een reeks verdere processen voor de Raad van Brabant tussen 1582 en 1640 lijkt het steeds om geschillen tussen adellijke heren te gaan.²⁵¹ In een proces voor de Raad in 1653 beriepen de heren van Eijs zich nadrukkelijk op privileges als ingezetenen en als adellijke heren van de Landen van Overmaze:

'Verthoonen reverentelijck Joncker Wijnand ende Johan Reinier van Breijll respectie ouder ende jongen vrijheere van Eijs, dat alhoewel sij luijden tegens die notoire privilegien den ingesetenen van Brabant ende Overmase vergundt, ende die dispositie vande geschreven rechten in personalibus elders en sijn convenibel als in loco domicilij off hier te hove, als schildtbortich, vele min buijtenlands, soo ist nochtans dat eenen Henrich Hauft, inwoonder der Rijcx Stadt van Aken, sich heeft vervoordert de huijsinge off goederen vande voors. tweeden suppliant binnen Aeken gelegen, aen te spreken tot verhael van die voors. personaliteijt, alles nulliter (...)'²⁵²

Dit is een beroep op de Gouden Bul en op het privilege om als adellijke voor de Raad van Brabant te procederen.

Conclusies

De schepenbanken van Wittem gingen traditioneel ter hoofdvaart naar Baelen. Voor de Akense schepenstoel of het Rijkskamergerecht was geen rol weggelegd. Dit veranderde niet na de verheffing tot vrijheerlijkheid in 1520. Met het opkomen van appel in de loop van de zestiende eeuw, leek Baelen zich tot appelinstantie voor Wittem te gaan ontwikkelen, maar het vasthouden aan het plaatselijke landrecht en het verdedigen van de privileges van de heer van Wittem, maakten aan die ontwikkeling voor korte tijd een eind. Aan het eind van de zestiende eeuw en in de eerste helft van de zeventiende eeuw blijkt Baelen toch als appelinstantie voor de schepenbanken van de heerlijkheid te fungeren. Over de verhouding

tot de Raad van Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw ontbreken alle gegevens, maar in de eerste helft van de zeventiende eeuw was de Raad van Brabant onbetwist het hoogste rechtscollege voor de heerlijkheid Wittem.²⁵³ Deze bevindingen zijn volledig in tegenpraak met rijksonmiddellijkheid of een positie als rijksstand en bevestigen dat Wittem tot de Brabantse invloedssfeer behoorde.

De heerlijkheid Wittem van 1568 tot 1639

Floris I werd in januari 1567 voor de Raad van Beroerte gedaagd. Op 28 mei 1568 werd hij bij verstek veroordeeld tot verbanning (en de doodstraf, mocht hij toch naar de Nederlanden terugkeren) wegens majesteitsschennis, het opnemen van de wapenen tegen zijn soeverein en het op de been brengen van troepen.²⁵⁴ Zijn bezittingen in de Nederlanden werden verbeurd verklaard. Zijn huis te Brussel, de Hof van Culemborg genaamd, werd met de grond gelijk gemaakt, het graafschap Culemborg en de heerlijkheid Wittem werden geconfisqueerd.

Floris was in 1564 in het huwelijk getreden met Elisabeth, gravin van Manderscheid-Schleiden, die Luthers was.²⁵⁵ Na haar dood trad hij in 1571 in het huwelijk met Philippa Sidonia, gravin van Manderscheid-Blankenheim-Gerolstein, die katholiek was. Uit dit tweede huwelijk werd in 1577 zijn zoon Floris (II) geboren.

Wittem werd na de confiscatie aanvankelijk door Spaanse commissarissen bestuurd. Gedurende bijna 40 jaar, van 1566 tot en met 1604, werden de rekeningen van de rentmeester steeds voor de rekenkamer in Brussel afgehoord. Een vonnis van het Brabantse leenhof wees in 1581 het vruchtgebruik van de heerlijkheid toe aan Anna, een zus van Floris I, vanwege achterstallige rentebetalingen.²⁵⁶ Zij had bij haar huwelijk in 1556 met Philip van Stavele (die al in 1563 of 1564 overleed) een bruidsschat ontvangen in de vorm van een jaarrente van 2.000 carolusguldens (wat overeenkwam met een kapitaal van 32.000 gulden), waarvoor de heerlijkheid Wittem als onderpand diende.²⁵⁷

Floris I overleed in 1598 en zijn zoon volgde hem op. Door de veroveringen van Maurits in het laatste decennium van de zestiende eeuw was het graafschap Culemborg buiten de Spaanse militaire invloedssfeer gekomen. Floris II kon als een gerespecteerd edelman in de noordelijke Nederlanden leven. Hij zorgde ook al snel voor contacten met de heerlijkheid Wittem.²⁵⁸ Floris II trad in 1601 in het huwelijk met Catharina, oudste dochter van wijlen graaf Willem IV van Bergh. Dit huwelijk, waarvoor toestemming was verkregen van de aartshertogen, is opmerkelijk voor een edelman die toch tot het protestantse kamp behoorde.²⁵⁹ Graaf Willem IV van Bergh had in de eerste jaren van de opstand een actieve rol gespeeld in het kamp van Oranje en was op dezelfde dag als Floris door de Raad van Beroerte veroordeeld, maar na enige jaren van geheime contacten met de Spanjaarden koos hij in 1584 de Spaanse zijde. Hij overleed in 1586. Vier van zijn zoons bekleedden daarna belangrijke militaire posities in Spaanse dienst. Eén van hen, Herman, werd in 1593 tot (Spaans) stadhouder van Gelre benoemd. Het huwelijk van Floris kon dus een belangrijk

Portret voorstellende Floris I van Pallant op zijn doodsbed, 1598. Olieverf op doek, door een onbekend schilder. (Museum Elisabeth Weeshuis, Culemborg)

edelman vaster aan het Spaanse kamp binden.²⁶⁰ Familieleden van Floris zoals zijn tante Anna waren altijd katholiek gebleven en trouw aan het Spaanse gezag.

In 1604 verleenden de aartshertogen aan Floris II het *mainlevée* met betrekking tot Wittem, dat wil zeggen de opheffing van de confiscatie en het herstel van Floris in zijn rechten met betrekking tot de heerlijkheid.²⁶¹ Het spreekt vanzelf dat dit niet uit weekhartigheid zal zijn gebeurd, maar uit berekenend politiek handelen. En van de zijde van Floris zal er lange tijd naar toegewerkt zijn. Maastricht en de Landen van

Overmaze waren toen stevig in handen van de Spanjaarden, Kreits en Rijk hadden geen invloed van betekenis, zodat de Spaanse landvoogden hun voorwaarden konden dicteren, maar de oorkonde van *mainlevée* bevat toch passages die de wenkbrauwen kunnen doen fronsen. Volgens de tekst had Floris een verzoek gericht tot de aartshertogen waarin hij betoogde dat noch hij, noch zijn vader vóór hem de wapenen hadden opgenomen tegen de Spaanse koning, dat zijn vader zich na de pacificatie van Gent (1576) niet meer in de zaken van de opstandige provincies had gemengd, en dat hijzelf de intentie had de aartshertogen te dienen, als zijn 'soevereine prins en natuurlijke heren'. Op de hem gestelde vraag welke religie hij aanhing, gaf Floris diplomatiek ten antwoord dat hij niet katholiek was opgevoed en hij verzocht de aartshertogen om hem dit niet kwalijk te nemen. De oorkonde is gedateerd 26 februari 1604. Floris werd in zijn rechten met betrekking tot Wittem hersteld, maar onder diverse voorwaarden. Hij beloofde dat hij de vrede zou bewaren en niets ten nadele van de aartshertogen zou doen. Floris verplichtte zich om in Wittem een katholieke rentmeester en drossaard aan te stellen. Er was dus geen sprake van een teruggave van een ten onrechte geconfisqueerde vrije rijksheerlijkheid, maar van het weer in genade aannemen van een vazal door het Spaans gezag, onder de voorwaarden die de Spaanse kroon behaagden.

Floris moest nog diverse processen voeren voor het leenhof van Brabant tegen zijn tante Anna, alvorens hij daadwerkelijk bezit kon nemen van zijn heerlijkheid. Zij werd door een vonnis van het Brabantse leenhof in 1607 gedwongen kasteel en heerlijkheid over te dragen aan Floris, waarna de deurwaarder van het leenhof Floris op 19 juli 1607 formeel in het bezit ervan stelde.²⁶² Pas vijf jaar later zou een volgend vonnis van het leenhof haar rechten definitief regelen.²⁶³ Na haar dood zou Floris in 1621 haar testament nog aanvechten, in een poging verlost te worden van de rente waarvoor Wittem als onderpand diende, maar zonder succes.²⁶⁴

Van Staatse zijde verkreeg Wittem al vroeg bescherming door het verlenen van sauvegardes, waarvan de oudste wordt vermeld met betrekking tot het jaar 1592. De reden voor deze sauvegarde was waarschijnlijk (gezien de afwezigheid van Staatse troepen in de omgeving) dat in de jaren '90 Staatse bendes, opererend vanuit het toen protestantse Aken, de Landen van Overmaze enige tijd onveilig maakten. Het volgende bewaard gebleven stuk dat een dergelijke sauvegarde betreft, is een brief van 8 oktober 1600 waarin schepen Caldenborn van Mechelen aan Floris II verzocht om de Staten Generaal een hernieuwde sauvegarde te vragen voor de heerlijkheid Wittem.²⁶⁵ Dergelijke verzoeken zouden zich nog vele malen herhalen en het verkrijgen ervan was voor Floris II, gezien zijn positie van aanzien in de noordelijke provincies, blijkbaar geen probleem.²⁶⁶

Aan inkwartiering ontkwam Wittem niet altijd. Zo lag in 1594 een compagnie ruiters in Wittem, in 1595 waren er 'Duijsche soldaten' en in 1596 lagen troepen op het kasteel.²⁶⁷ Overlast van doortrekkende of rondzwervende troepen, soms muitende, bleef zich ook altijd voordoen, buiten alle kaders van sauvegardes en reguliere contributie-eisen. Zo vermeldt drost Laureten in 1600 zelfs de 'inname' van kasteel Wittem door muitende Spaanse troepen.²⁶⁸ Maar Wittem bleef van groter onheil en van substantiële contributies gespaard.

Tot de inname van Maastricht door Frederik Hendrik in 1632 kon de Spaanse overheid onbelemmerd beden opleggen aan de Landen van Overmaze.²⁶⁹ De gebruikelijke verdeelsleutel was drie zevenden voor Limburg, twee zevenden voor Valkenburg, en voor Daelhem en Hertogenrade elk één zevende deel van de totale bede. Wittem vormde binnen de landen van Overmaze een enclave die zich op grond van haar oude privileges aan het leveren van een bijdrage kon onttrekken, al stond deze positie wel regelmatig onder druk. Het heffen van belastingen ten behoeve van de bede was een proces dat misbruik mogelijk maakte in de kleine gemeenschappen, die soms gedomineerd werden door een kleine groep van, vaak verwante, bestuurders. In 1605 had het Spaans gezag, na ernstige klachten ontvangen te hebben, een onderzoek laten instellen naar misstanden in de Landen van Overmaze.²⁷⁰ Dit onderzoek richtte zich met name op de heffing van belastingen en de verdeling van de lasten, en de rol van schepenen, schatheffers en ambtenaren van de justitie hierin. De aangewezen onderzoekers stuitten op veel verzet, maar kwam uiteindelijk toch tot conclusies. In verschillende plaatsen bleek het proces van schatheffing nauwelijks gedocumenteerd. Sommige personen wisten zich geheel of gedeeltelijk aan schatheffing te onttrekken, anderen droegen veel te hoge lasten. Bij de inkwartiering van soldaten was er sprake van willekeur en vriendjespolitiek. Een poging in 1608 om diverse schatheffers en bestuurders juridisch aan te pakken, mislukte. Aanhoudende klachten leidden uiteindelijk tot het uitvaardigen van een reglement door de Spaanse landvoogden in 1622 met betrekking tot het lichten van de beden.²⁷¹ Het was een poging om centraal regels vast te stellen die een inbreuk vormden op de lokale autonomie van de schepenbanken. Deze poging tot reglementering bleef uiteindelijk een dode letter. Voor Wittem dreigde het reglement echter even gevolgen te hebben. Johan van den Hove tot

Portret van Floris II, graaf van Culemborg en heer van Wittem. Gravure door W.J. Delff, 1627. (Collectie dr. J.H. van Heek, Stichting Huis Bergh, 's-Heerenberg)

Berlieren, een van de voornaamste grond-eigenaren, verzette zich tegen het opleggen van belastingen. Hij voerde daarover in 1624 een proces voor de Raad van Brabant in Brussel, waarbij hij het reglement van 1622 voor de Landen van Overmaze als uitgangspunt nam, hoewel Wittem daarin niet werd genoemd. Op grond van het reglement stelde hij, dat de heer van Wittem slechts een bede mocht opleggen met een koninklijke machtiging daartoe (een 'octrooi') en na consultatie van de standen van de heerlijkheid. Verder vocht hij het recht van de gemeenschap aan, om zonder consultatie van de standen belasting te kunnen opleggen (de 'schat'). Hij verloor het proces, maar de procureur-generaal en de advocaat-fiscaal, functionarissen van de Raad van Brabant, besloten, waarschijnlijk op instigatie van Van den Hove, een onderzoek in te stellen naar mogelijke misstanden in de heerlijkheid Wittem.

In een brief aan de advocaat-fiscaal be-toogde Floris uitvoerig dat het reglement van 1622 niet van toepassing was op zijn

heerlijkheid Wittem, zonder dat hij de bevoegdheid van de Raad van Brabant bestreed.²⁷²

De advocaat-fiscaal droeg het onderzoek in Wittem op aan enkele 'particuliere personen', en dit raakte aan de privileges van de heerlijkheid en de rechten van de heer van Wittem. Drost Van Belven richtte zich daarom met een brief tot de advocaat-fiscaal, waarin hij aangaf met een dilemma geconfronteerd te worden: enerzijds kon een onderzoek in de heerlijkheid alleen in opdracht van de heer van Wittem geschieden (en Floris had geen opdracht daartoe gegeven), anderzijds wilde hij het verzoek van de advocaat-fiscaal niet weigeren.²⁷³ In een ontmoeting met de advocaat-fiscaal in Maastricht werd op dit punt een compromis gevonden, zodat het horen van getuigen in de heerlijkheid door externe onderzoekers achterwege bleef, maar de advocaat-fiscaal wel de gevraagde informatie kreeg. Op 3 juli 1624 werd ten overstaan van notaris Steven Merckelbach, 'openbaer Notaris bijden Raede van Brabant geadmitteert', een verklaring afgelegd:

'Op huijden den derden dach der Maent Julij in de jaere onses heeren 1624 voor mij openbaeren notaris ende die naegenoemde getuijgen sijn persoonlijk gecomp-

reert den Heere Drossart van Witthem nomine officij, voort Stathoudere Schepenen Schattheffers ende Momboir der naeburen van Mechelen ende Schepenen van Epen onder die vrijherrlicheijt ende lande van Witthem, te kennen gevende dat alsoo sij comparanten ende alle ingesetenen der voors. vrijherrlicheijt ende lande van Witthem hebben alijt geweest en oock noch sijn exempt en affgesondert van de vier landen van Overmaese, sonder dat sij ooit hebben mette selve in eenicherleij manieren getaixeert off inbegrepen moegen weerden off sijn gecomprenhendert geweest, oock dat den [hertog van Brabant] eeniche beede off regalia binen denselven lande ende vrijheerlicheijt is hebbende off treckende, noch oijt in tijde van confiscatie off anders getrocken (...) ²⁷⁴

Deze verklaring werd vervolgens op 4 juli aan de advocaat-fiscaal gepresenteerd in Clermont in het hertogdom Limburg, samen met twee specificaties van alle uitgaven die sedert 3 december 1622 in de vorm van belasting over de inwoners en grondbezitters van Mechelen respectievelijk Epen waren omgeslagen. Op 7 augustus schreef Floris in een instructie:

‘Belangende de saecke vanden procureur generael, zijn seer verwondert dat men ons souckt te perturberen in onse oude hoocheijt ende gerechticheijt die wij van meeninge zijn in alle manieren te defenderen. (...) Wij hebben goet gevonden eenen courtoisen brieffe aen hem te schrijven ende hierbij doen vougen, wiers inhoude blijktt uijt de ingeleijde copie. Ghij hebt hem bij overleveringe van dien te verhaelen, dat Wittem is een olde vrijheerlickheijt des Rijcx, ende nergens anders contribuabel als onder het Rijck. Dat oock niet bewesen sal worden dat deselve oijt zedert menschen memorien onder Brabant off die vier landen van Overmaes heft gecontribueert gehadt. Gelijck oock die hertogen van Brabant, als kennelick is, sulcken vrijheijt voor ouden tijden hebben erkent, zegel ende brieven daerof gegeven, ‘twelck oock in vervolch van tijden bij den Raedt van Staten in Brabant soo is gecognosseert. Ende omme alle voirdere moeijten, costen ende onlusten te vermijden, sult ghij den voorn. procureur generael van onsent wegen een goede vereeringe toeseggen indien wij uijt uwe wedervaren cunnen verstaen, dat hij de saecke sal laeten berusten.’ ²⁷⁵

Opvallend is de stelling ‘dat Wittem is een olde vrijheerlickheijt des Rijcx, ende nergens anders contribuabel als onder het Rijck’, omdat, zoals hierna te beschrijven, pogingen vanuit het Rijk om enige contributie of belasting te eisen, werden gepareerd met een verwijzing naar het behoren tot Brabant.

Floris stuurde op 23 augustus 1624 nog een brief aan de procureur-generaal van de Raad van Brabant met het verzoek dat zijn heerlijkheid ‘puisse demeurer exempte de toutes turbations contraires à ses droits, franchises et immémoriale possession’. Daarna kwam het onderzoek blijkbaar stil te liggen, zonder dat er een principiële uitspraak werd gedaan door de Raad van Brabant. Misschien had de ‘goede vereeringe’ die Floris bereid was te betalen aan de procureur-generaal, effect gesorteerd.

Met het uitbreken van de Dertigjarige oorlog in 1618 werd de situatie voor Wittem complexer. De Nederrijns-Westfaalse Kreits was, na een voortvarende start in de zestiende eeuw, niet erg effectief gebleken in het incasseren van rijks- of kreitsbelastingen van de heerlijkheid Wittem. Militaire commandanten lieten zich echter door juridische argumentaties niet snel belemmeren en beschikten over middelen om hun eisen kracht bij te zetten. Het duurde enige tijd voor de effecten van de oorlog ook Wittem bereikten, maar in 1629 werden van Wittem contributies geëist door de keizerlijke veldmaarschalk graaf Johan van Nassau. Aartshertogin Isabella gaf hem vanuit Brussel echter opdracht om Wittem, als zijnde een Brabants leen, ongemoeid te laten (brief d.d. 9 januari 1630), waarna graaf Johan op 12 april 1630 een sauvegarde verleende aan 'la baronnie de Witthem'. Een jaar later, nu pas nadat vanuit Brussel een brief (d.d. 28 februari 1631) aan de keizer was geschreven, werd weer een sauvegarde verleend, die Mechelen en Epen maar ook Eijs omvatte.²⁷⁶

Na enkele jaren van rust kwam de oorlog opnieuw dichtbij, toen keizerlijke troepen Aken opzochten. Van februari tot juni 1636 lagen er Spaanse troepen in de stad. In maart 1638 dwong een beschieting de stad om de poorten te openen voor de troepen van de keizerlijke generaal Carretto Marquis de Grana. Tegelijkertijd lagen er Franse troepen bij Maastricht, die als bondgenoten van de Staten Generaal tegen de Spanjaarden opereerden. In december 1638 verscheen keizerlijk veldmaarschalk Piccolomini met zijn troepen in Aken, in de zomer daarna gevolgd door troepen van keizerlijk veldmaarschalk Von Hatzfeld, en in de jaren daarna moesten door Aken grote contributies betaald worden aan de keizerlijke *General-Feldkommissar* Von Boymer om de keizerlijke troepen uit de stad te houden. Deze gebeurtenissen lieten ook Wittem niet onberoerd. Eind 1637 richtten soldaten al vernielingen aan op kasteel Wittem. In het voorjaar van 1638 bezetten 50 keizerlijke soldaten het kasteel. Van keizerlijke zijde werd gesteld, dat Wittem een vrije rijksheerlijkheid was en dat de bezetting bedoeld was als bescherming tegen de Franse troepen. Van Wittem, Eijs en Wylre werd contributie geëist, onder dreiging van executie met geweld. Floris berichtte op 26 april dat de keurvorst van Keulen op verzoek van de Staten Generaal de neutraliteit van de heerlijkheid zou bepleiten bij keizerlijk veldmaarschalk Piccolomini, terwijl de Staten ook voor een sauvegarde van de Franse troepen hadden gezorgd.²⁷⁷ De tussenkomst van de keurvorst sorteerde echter geen effect, want een onderhandelaar namens Wittem berichtte op 1 mei 1638 dat hij op audiëntie was geweest bij de commandant van de keizerlijke troepen in Aken, de Marquis de Caretto, die niet bereid bleek met minder dan 2.000 gulden contributie genoeg te nemen, maar wel een schriftelijke verklaring wilde afgeven, die de status van Wittem en Eijs in het midden liet:

'(...) onder acte van non prejudicie in geschrifte van t'selve nijet te trecken in consequentie ende dat alles t'gene wes desen aengaende gehandelt is geworden maer en is bij voege van gratiuteijt, blijvende die van Witthem ende van Eijs geheel ende onvermindert in allen heure gerechticheden ende privilegien'.²⁷⁸

Aan de angst dat er een juridisch precedent zou worden geschapen, wilde de markies dus tegemoet komen met een verklaring. Omdat betaling uitbleef, werden de Wittemse drost Schwartzenberg en rentmeester Johan de Vaels in Aken gevangen gezet, waarna de inwoners van Wittem en Eijs uiteindelijk 1.800 gulden betaalden, tegen afgifte van de beloofde schriftelijk verklaring door de markies. In 1639 bleef bezetting van kasteel Wittem aanvankelijk achterwege, maar moest de heerlijkheid een veertigtal ruiters, die in Aken ingekwartierd waren, onderhouden, wat de heerlijkheid volgens de drost aan geld, hooi en haver 4.000 gulden kostte.²⁷⁹ Op 21 juni verscheen toch een tiental keizerlijke soldaten uit Aken, die kasteel Wittem weer bezetten en tot hun vertrek op 20 oktober onderhouden moesten worden.²⁸⁰

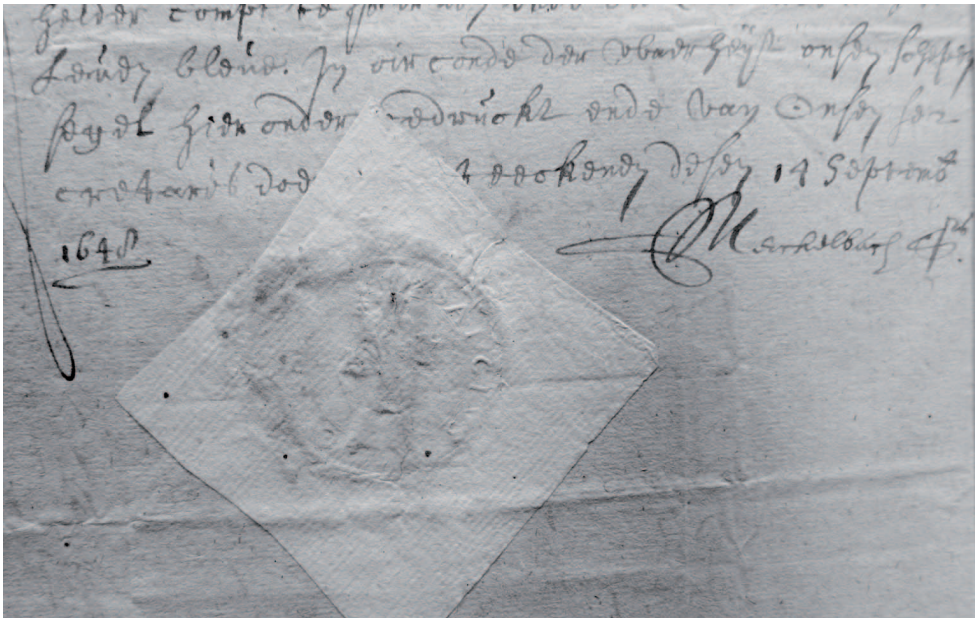
Intussen was in 1637 van de zijde van het Rijk ook nog eens een poging gedaan om Wittem te laten contribueren in de rijksbelastingen. In een brief van keizerlijk commissaris Damian von Nideggen aan de drost van Wittem werd gesteld dat Wittem moest bijdragen aan de 120 *Römermonate* waartoe op de rijksdag van Regensburg was besloten. Graaf Floris richtte zich met een lange brief tot de keizer, waarin hij betoogde dat hij Wittem als Brabants leen hield en dat de verheffing in 1520 door Karel V niet ‘in qualitate eines Römischen Kaijsers’, maar als hertog van Brabant was geschied, weer een voorbeeld van hoe flexibel Floris was in het gebruiken van juridische argumenten.²⁸¹ Blijkbaar legden Rijk en Kreits zich hierbij neer. Een lijst uit deze tijd in het NWKA getiteld ‘Stenden so in den Niederr.-Westf. Kreis, vermög der Reichs Matricul vom Jahr 1521, gehörig undt sich nach und nach von dem selben separirt’ vermeldt Wittem (‘Herschafft Witten’) als een van de voor de Kreits verloren gebieden.²⁸²

Ondanks deze contributie-eisen van keizerlijke zijde en de overlast van soldaten van Spaanse en keizerlijke zijde, had de heerlijkheid in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een relatief gunstige positie tegenover alle partijen. Tegenover Brussel kon men zich op zijn privileges beroepen, zodat niet behoefde te worden bijgedragen aan de beden en zodat Wittem zich kon verzetten tegen militaire contributies en inkwartieringen van Spaanse zijde. De Staten Generaal verleenden *sauvegardes* aan de heerlijkheid, als bezitting van Floris I en Floris II, zodat de nabijheid van Staatse troepen en hun bondgenoten geen bedreiging vormde. Ook toen de Staatse troepen Maastricht en de Landen van Overmaze veroverden, bleef Wittem een enclave die ongemoeid werd gelaten. Tegenover het Duitse Rijk beriep Wittem zich erop, onderdeel te vormen van de gebieden van de Brabantse hertog, zodat geen bijdragen aan het Rijk verschuldigd waren. Deze neutrale positie werd weliswaar voortdurend bedreigd, maar vooralsnog steeds met succes verdedigd. Aan het met grote regelmaat terugkerende ongemak van doortrekkende troepen ontkwam ook Wittem niet, en in de nabije omgeving gelegerde troepen lieten de heerlijkheid niet ongemoeid, waarbij de keizerlijke troepen in de jaren 1637-1639 de zwaarste lasten veroorzaakten. Maar aan formele jaarlijkse contributies of aan grote inkwartieringen die de bevolking troffen, wist Wittem in deze periode te ontkomen.

In 1639 stierf Floris II kinderloos en Wittem vererfde aan de graven van Waldeck. Floris II had slechts één zus, Anna, die gehuwd was met Jacob, markgraaf van Baden. Uit dit huwelijk kwam een dochter Anna voort, die in 1607 Wolraet, graaf van Waldeck-Pyrmont huwde. Hun kleinzoon Hendrik Wolraet van Waldeck, geboren in 1642, erfde Wittem, maar stierf kinderloos in 1664, waarna Wittem aan zijn oom Georg Friedrich von Waldeck kwam. De graven van Waldeck erfdén een heerlijkheid die stevig verbonden leek met de Spaanse Nederlanden.

Slotbeschouwing

De heerlijkheid Wittem kende traditionele banden met de hertogdommen van Limburg en Brabant, maar had wel al vroeg een geprivilegieerde positie binnen de Brabantse invloedssfeer. Een rijksstand is de heer van Wittem vóór 1520 nooit geweest. De verheffing tot vrijheerlijkheid in 1520 bracht aanvankelijk geen verandering in de staatsrechtelijke status van de heerlijkheid. Als men deze verheffing als een keizerlijke rechtshandeling interpreteert en de intenties van Karel V als hertog van Brabant negeert, zou men Wittem op grond van de verheffing als rijksonmiddellijk territorium kunnen zien, zoals de Nederrijns-Westfaalse Kreits in de loop van de zestiende eeuw zou doen. In de eerste decennia na de verheffing was Wittem echter hoogstens een virtuele rijksstand (of, met een term van Berkvens, een quasi-rijksstand), niet formeel erkend als rijks- of kreitsstand en niet aangeslagen voor de rijksbelastingen. Na het verdrag van Augsburg van 1548 kon de heer van Wittem zich beschouwen als behorend tot de Bourgondische Kreits, zoals Floris I in het proces voor het Rijkskamergerecht vanaf 1562 ook betoogde. De confiscatie van de heerlijkheid in 1568 dreef de tot dan toe onwillige Floris in de armen van het Duitse Rijk, zodat hij ging argumenteren dat Wittem niet anders met Brabant verbonden was dan door een formele leenband. Daarmee bereikte Floris I echter niets, en de periode van confiscatie zag een versterking van de rol van de hoven van Limbourg en Brussel met betrekking tot de heerlijkheid. Zijn zoon Floris II koos voor onderwerping aan het Spaanse gezag, teneinde in 1604 restitutie van zijn heerlijkheid te bewerkstelligen. De Nederrijns-Westfaalse Kreits verloor in deze periode de belangstelling voor Wittem, zoals veel gebieden in de Nederlanden door de Kreits in de zeventiende eeuw noodgedwongen als verloren moesten worden beschouwd. In de eerste vier decennia van de zeventiende eeuw genoot de heerlijkheid Wittem van haar geprivilegieerde positie. De Raad van Brabant te Brussel was in deze periode zonder meer de hoogste rechtsinstantie voor de heerlijkheid. Wittem kan in deze periode als ‘vrij’ beschouwd worden, als ‘terre franche’, met name omdat het niet bijdroeg in de bede, terwijl het wel binnen de Brabantse invloedssfeer viel.²⁸³ Dat Wittem een vrije rijksheerlijkheid zou zijn, werd toen alleen als gelegenheidsargument gebruikt in discussies over financiële aanspraken vanuit Limbourg of Brussel. Floris II had geen intentie om rijksbelastingen te

Het schepenzegel van Mechelen. Afgebeeld is een onbekende bisschop. Van het randschrift is te ontcijferen: 'SANCTVS'. De kerk van Mechelen is gewijd aan Johannes de Doper, die hier zeker niet is afgebeeld. (Papierzegel, diameter 35 mm., aan een document uit 1648, RHCL Wittem inv.nr. 1166)

betalen of deel te nemen aan de activiteiten van de Nederrijns-Westfaalse Kreits. Het jaar 1639 zou echter een omslagpunt betekenen. De geprivilegieerde positie tussen de partijen in, zou van beide zijden (Spaanse en keizerlijke) onder toenemende druk komen te staan, en dit jaar kan gezien worden als het begin van een halve eeuw met regelmatig heftige strijd over de status van Wittem. Pas vijftig jaar later zou Wittem als vrije rijksheerlijkheid onbetwist een stand van het Duitse Rijk zijn.

Bijlage 1: Literatuur met betrekking tot de matrikel van 1521

1. *Deutsche Reichstagsakten Jüngere Reihe Bd. .2* (1896), Nr. 56, pag. 424-442.

Hierin is de matrikel voor de 'Romzughilfe' van 1521 opgenomen op basis van diverse documenten uit de archieven van onder andere Wenen, Würzburg en Düsseldorf. Zoals Zeumer (zie hierna) het formuleert: 'Diese Matrikel ist zusammengestellt aus den einzelnen überlieferten Romzugs-Anschlägen und Geldansschlägen'.

2. Zeumer, K., *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Reichsverfassung* (Tübingen, 1913), Nr. 181, pag. 313-317.

Zeumer neemt de matrikel uit de *Reichstagsakten* over. De zes standen die hier als toets worden gebruikt, staan bij Zeumer (evenals in de *Reichstagsakten*) als volgt vermeld:

- Der Graf von Virnberg
- Der von Mörss (mit der Herschaft Rodemach)
- Die von Deckelnburg
- Dietrich)
- Johan) Graven von Manderscheid
- Grave Wilhelms Sone von Manderscheedt (Her zu Keyl)

Dit is in overeenstemming met de feitelijke situatie in 1521. Wittem wordt in deze versie van de matrikel niet vermeld. Er staat wel een PM-post over nieuw gecreëerde graven en heren: 'Zu gedenken derjenigen, so sich neulich haben graven und herrn lassen, als Rogendorff, Kunigsecke, Diethrichsteiner, Ungnade und anderer'.

(Thorn staat PM vermeld onder de abdissen, zonder aanslag: 'Nota Ebtissin von Thoren'.)

3. Lünig, J. Chr. ed., *Teutsches Reichsarchiv* (Leipzig 1710-1722), Band 2.

Volgens deze versie van de matrikel zou Wittem tot de rijksstanden van 1521 hebben behoord. Lünig geeft met betrekking tot zijn bronnen aan: 'Aus denen berühmtesten Scribenten, raren Manuscriptis, und durch kostbare Correspondenz zusammengetragen'. Maar hoe authentiek is zijn versie van de matrikel? Lünig vermeldt de zes standen die hier als toets worden gebruikt, als volgt in zijn versie van de matrikel van 1521:

- Virneburg: Die Grafen von Virnberg und ihre Erben
(Dit gravengeslacht stierf uit in 1545.)
- Moers: Graf Hermann von Neuenar wegen Moers
(Graaf Herman volgde pas in 1553 zijn vader Wilhelm op.)
- Tecklenburg: Graf Conrads von Decklenburg Erben
(Conrad, opvolger van zijn vader Otto, overleed in 1557)
- Graf Dieterichs von Manderscheid Erben
(Dietrich IV overleed in 1551.)

- Graf Gerhard von Manderscheid
(Gerhard volgde zijn vader Johan op in 1524.)
- Graf Jacob von Manderscheid
(een Jacob was in 1521 regerend graaf, maar wordt deze Jacob bedoeld?)

De weergave van deze zes standen geeft dus sterke indicaties dat deze versie van ‘de matrikel van 1521’ van na 1550 dateert.²⁸⁴ Lünig neemt ook enkele standen in de matrikel op waarbij hij geen aanslag vermeldt. Voor de Nederrijns-Westfaalse Kreits zijn dat onder andere:

- Abtissin von Thorn
- Der Herr von Polland, Freyherr zu Wittin [sic]

Volgens Lünig zou Wittem dus tot de rijksstanden van 1521 behoord hebben, maar het ontbreken van een aanslag roept daarover weer twijfel op. Mogelijk geeft Lünig de situatie in de tweede helft van de zestiende eeuw weer.

4. Adamus Cortreius

De Duitse jurist Adamus Cortreius (1637-1706), die zich in zijn publicaties richtte op de staatsrechtelijke historie van het Duitse Rijk, heeft in zijn werken onder andere een matrikel van 1521 gepubliceerd. Deze matrikel is weer opgenomen in de *Neue und vollständigere Sammlung* uit 1727 (zie hierna Nr. 4) als ‘Reichs-Matricul von 1521 nach der Herausgabe Cortreii’.²⁸⁵

Deze versie van de matrikel, die allerlei ingevoegde aantekeningen bevat, dateert echter waarschijnlijk uit het jaar 1567. Zij bevat een verwijzing naar de rijksdag van 1559 te Augsburg, sinds welke acht jaren verstreken zouden zijn, en is voorzien van allerlei opmerkingen over tijdelijke verminderingen van de aanslagen (‘Moderation’). Verder bevat zij een verwijzing naar het verdrag van Augsburg van 1548 en wordt koning Philips II van Spanje vermeld als hertog van Bourgondië. Deze matrikel bevat ook de jaarlijkse bijdrage van elke rijksstand aan het Rijkskamergerecht, die pas in 1548 werd ingevoerd, de *Kammerzieler*. Ook hier hebben wij dus niet te maken met een authentieke matrikel van het jaar 1521. Onder de ‘Grafen und Herrn’ vinden wij hier:

- Die Grafen von Virnberg oder ihre Erben
- Graf Hermann, von wegen Neuenar zu Mörs
- Graf Conrads von Tecklenburg Erben
- Grafen Dieterichs von Manderscheid Erben
- Graf Gerhard und Arnold von Manderscheid
- Graf Jacob von Manderscheid

Thorn wordt in dit geval niet vermeld, maar wel Wittem: ‘Der Herr von Palland, Freyherr zu Wiethen’ met een aanslag van 1 zu Ross 4 zu Fuss (geen *Kammerzieler* vermeld bij Wittem). Dit geeft opnieuw een indicatie dat Wittem in de tweede helft van de zestiende eeuw wel op de matrikel voorkwam.

5. Senckenberg, H.C. von, en J.J. Schmauss ed.: *Neue und vollständigere Sammlung der Reichsabschiede, welche von den Zeiten Kayser Conrads des II bis jetzo, auf den Teutschen Reichs-Tägen abgefasst worden, sammt den wichtigsten Reichs-Schlüssen, so auf dem noch fürwährenden Reichstage zur Richtigkeit gekommen sind* (Frankfurt 1747; herdruk Osnabrück 1967).

Deze verzameling lijkt in principe dichter aan te willen sluiten bij authentieke bronnen, want in de inleiding wordt gesteld: ‘nach den haupt-Urkunden aus den fürnehmsten Archiven, alten Abdrucken und bewährtesten geschriebenen Büchern, theils von neuem übersehen, theils zum erstenmahl ans Licht gestellt, und auf Churfürstlich-Mayntzische gnädigste Genehmigung mit den in dem Reichs-Archiv befindlichen Originalien collationiret’. De samenstellers geven echter vaak niet aan wat hun bronnen voor specifieke weergegeven documenten zijn.

In deze *Neue Sammlung* zijn, behalve de al genoemde versie van ‘1521’ van Cortreius, diverse andere versies van de matrikel van 1521 opgenomen. Te noemen zijn de volgende: A. Een ‘Reichs-Matricul von Anno 1521’ (zonder bronvermelding)²⁸⁶ geeft voor het geselecteerde zestal standen:

- Die Grafen von Viernberg, und ihre Erben
- Graf Hermann von Neuenar wegen Moers
- Graf Conrads von Deckelburg Erben
- Graf Dieterichs von Manderscheid Erben
- Graf Gerhard und Arnold von Manderscheid
- Graf Jacob von Manderscheid

Ook deze versie is daarom als een reconstructie van de matrikel van 1521 te beschouwen uit de periode na 1550. ‘Der Herr von Palland, Freyherr zu Wittin’ wordt vermeld, ditmaal weer zonder aanslag.

B. Een stuk²⁸⁷ getiteld ‘Der Kayserlichen Majestät und gemeiner Stände des heil. Röm. Reichs Teutscher Nation, Ordnung der zehen Crays, unter welchen Crays ein jeder Stand gehöre, gemacht und aufgericht zu Wormbs 1521 (Wie dieselbe bey Herrn Schmausen zu befinden ist)’ bevat alleen namen, niet de hoogte van de aanslagen. Het is blijkbaar gebaseerd op een oudere bron, want de zes geselecteerde standen uit de ‘Niederländisch und Westphälisch Crays’ worden hier anders aangeduid:

- Grafe Philipps von Viernbergk (Philipp II was in 1521 regerend graaf)
- Wilhelm Grafe zu Mörs, Herr zu Radenach
- Grafen zu Decklenburgk
- Dietrich, Johann, Jacob, Grafen von Manderscheid

Dit geeft de situatie in 1521 correct weer. Wittem komt in deze lijst niet voor.

C. Tot slot is uit de *Neue Sammlung* te noemen een ‘Extract aus den Reichs-Matriculn des Römer-Zugs nach den zehen Kreysen (...) de Annis 1521, 1577, 1593’.²⁸⁸ Hierin vinden wij:

- Virneburg: Grafen von Firnberg
- Moers: Grafen zu Mörs, Herr zu Redenach
- Tecklenburg: Teckelnburg
- Manderscheid: Alle Grafen von Manderscheid

Wittem wordt niet vermeld in de aanslagen van 1521 en 1593, maar wel in die van 1577: ‘Herr von Baland [sic] zu Witten’ met een aanslag van 1 zu Ross en 4 zu Fuss.

6. Fabricius, W., *Die Karte von 1789. Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz*, 2 (Publikation der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde, 12/2). Herdruk 1965, oorspronkelijke uitgave: Bonn 1898

Als bron voor de matrikel van 1521 noemt Fabricius een: ‘Accurater Abdruck der nun zum ersten Mal aus dem Churfürstlichen Maynzischen Reichsarchiv erscheinenden authentischen und ächten Wormsischen Reichs-Matricul vom Jahre 1521. Anno 1758. (Von Kurmainzischen Archivbeamten als mit der Originalhandschrift gleichläutend beglaubigt.)’²⁸⁹ Hij maakt echter niet duidelijk waar hij deze bron heeft aangetroffen. Fabricius vermeldt Wittem niet in deze versie van de matrikel van 1521. Voor het jaar 1551 geeft hij een aanslag voor Wittem van ‘1 zu Ross en 4 zu Fuss’, maar stelt (in de ‘Tabellen über die Standschaftsverhältnisse’, pag. 628) dat Wittem ‘bis 1689 von Brabant eximirt’ en dus vrijgesteld zou zijn geweest.

7. Oestreich, G., en E. Holzer: ‘Übersicht über die Reichsstände’ in: Bruno Gebhardt ed., *Handbuch der Deutschen Geschichte*, 9. Auflage, Band 2. (Stuttgart. 1973) pag. 769-784. Deze auteurs geven alleen de namen van de standen in de rijksmatrikel van 1521 (niet het bedrag van de aanslag), met de latere wijzigingen in de samenstelling van de matrikel. Zij baseren zich voor de matrikel van 1521 echter op de al genoemde *Deutsche Reichstagsakten* (Nr. 2 hiervoor) en *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Reichsverfassung* (Nr. 1 hiervoor). Oestreich en Holzer hebben Witten/Wittem niet opgenomen in de matrikel van 1521, maar vermelden het in de categorie ‘bis 1755 neu’.

Naast de matrikels vindt men in de literatuur soms specifieke mededelingen over de positie van Wittem vóór de zeventiende eeuw. Te noemen zijn:

- A. Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis im 16. Jahrhundert: Geschichte, Struktur und Funktion eines Verfassungsorgans des Alten Reiches* (Düsseldorf 1985) 232 noot 29;
- C. Quix, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Aachen* (Aken 1841) Band 3, 145-146;
- H. Mosmans, *De Heeren van Wittem* (Venlo 1923), met name pag. 113-116;
- L. de Crassier, ‘Dictionnaire historique du Limbourg Neerlandais de la période féodale à nos jours’ in: *PSHAL* 73 (1937) 306.

Schneider geeft een lijst van de samenstelling van de Nederrijns-Westfaalse Kreits

gebaseerd op literatuur, op matrikels van de periode 1521-1560 en op de aanslag van 1551. Hij stelt dat Wittem in 1521 als rijksstand werd vermeld, maar niet in de kreitsindeling en meent dat Wittem tot 1689 door Brabant werd 'eximirt', dus in de aanslag voor de landsheer, de hertog van Brabant, was begrepen.²⁹⁰ Schneider heeft gebruik gemaakt van de 'Erläuterungen' van de hand van H.-J. Behr bij de *Geschichtlicher Handatlas von Westfalen*, en van de inleiding bij het 'Findbuch' van het NWKA (bewerkt door F.-W. Oediger, die gebruik heeft gemaakt van Lünig) en van de *Neue Sammlung*. Quix noemt aanslagen voor Wittem in de rijksmatrikels van 1431, 1467, 1471 en 1480. Quix stelt verder dat de heerlijkheden Palant en Wittem gezamenlijk op de rijksmatrikel werden aangeslagen in de periode dat beide heerlijkheden één heer hadden. Deze beweringen zijn onjuist en gebaseerd op de brochure 'Kurzer Bericht'. Mosmans stelt, zich daarbij baserend op Quix, dat Wittem in de vijftiende eeuw al bijdroeg in de rijkslasten, maar velt uiteindelijk geen oordeel over de vraag of Wittem rijksonmiddellijk gebied was. Crassier stelt het volgende: 'En 1520 Wittem doit fournir à l'armée du Cercle de Westphalie 7 et 1/3 fantassins [voetknechten], et aux dragons 2/3 d'homme; En 1682 le contingent est la même'. Hij geeft geen bron voor deze bewering, waarvoor verder nergens steun is te vinden, zodat deze hier terzijde wordt geschoven.²⁹¹

Bijlage 2: De *Niederländisch-Westfälische Kreis* in 1532

Bijlage bij een brief van Karel V aan de hertog van Gulik: 'Wir schicken dir auch beyligenden Zettel worin die Namen der Stende so im berürten Nyderlendischen und Westphalischen Krais gezalt und begriffen sein, und Aufzeichnung des Anschlags.²⁹² (De hoogte van de aanslag is in het bewaard gebleven afschrift niet opgenomen.)

Bischof:

Paderborn, Lüttich, Utrecht, Münster, Camerich, Osnabrück, Verden, Mynden

Abt:

Werden, Stabel, Cornelimünster, Echternach, Churfey, Abtissinnen, Herwoerden, Essen

Grafen und Herren

Hertzog Johannis zu Gulick und Berg

Hertzog Johannis zu Cleve und Marck

Marggraf Bernhardt von Baden zu Lutzemburg

Enno in Ostfrieslandt

Wilhelm von Nassau in Tilberg [Dillenburg]

Johann von Seyne

Philipps zu Virnberg

Dietrich von Manderscheid

Johans Erben von Manderscheid

Jacob Erben zu Manderscheid

Johann zu Wyd, Herr zu Runckel

Wilhelm Graf zu Moers, Herr zu Rodenach

Herr Jobst zu Brunckhorst

Graf Everwein von Bentheim

Graf Arnolt von Steinfurt

Inhaber weylent von Pirmont Gueter

Decklenburg Graven

Oldenburg Graf Johann

Rietperg Herr Ott[o]

Hoy Graf Jobst

Diffolt Graf Friderich

Schaumburg und Gemen

Der Herr von Winnenberg

Eberhardt und Ruprecht von der Marck, Herrn zu Arenberg

Chuno Graf zu Virnberg, Innhaber Someruf [Sombreffe]
Symon Herr zu der Lypp
Spiegelberg

Stedte

Cölln, Aach, Niderwesel, Dhurn [Düren], Camerich, Dortmund, Soist, Dussperg,
Herwerden, Brackel, Warburg, Lengaw, Verden

Bijlage 3: Het 'Accordt van Baelen' d.d. 5 mei 1560²⁹³

Ter oirsaecken van seekeren hoefftfarde ende beleringen als dat die twee gerichts banke vanden lande van Witthem, nemlich Mechelen ende Epen, mit allen anderen bencken daer onder resorterende, nae alder gewoenheijt ende hercoemen geplegen ende over minschen gedencken geuseert moeghen hebben aendie bancke ende Gerichten van Baelen, heeft sich binnen etzlicke jaeren eenige tweespaelt begeven, overmits die selve Gerichten van Baelen die voirs. hoefftvtart oft beleronge wat te milden voergenoemen, oder sunst interpreteert moegen hebben, soe dat sij, Gerichten van Baelen, voers. durch sulcke hoefftvarden oder beleeronge als haers bedunckens een richtelicke appellation solde zijn, wij oijck bij den voerspreecken jetzo binnen kortten jaeren den namen van Appellation ingevoert mach zijn, sich hebben moegen duncken laeten eenige macht oder auctoriteijt te hebben tot instantie van parthijen eenige bevelschriffen oder mandamenten aen die voirs. Wetthemsse Gerichten haer luijden overicheijt. Als den edelen waelgeborenen Graeffen tzo Culenborch, vrijheere tzo Palant, Wetthem etc, sulcx tzo kennen gegeven hebben doer den voirs. Gerichten, van dairop den voirs. Gerichten van Wetthem verordnet, ende bij sijne Genaeden bevoelen ist, in sulcken schijn nae Baelen nijet trecken ten zij ierst sijne Genaeden wettelick bericht worde van oirspronckel. aenfanck, wairom die van Wetthem tzo Baelen solden haer hoffart haelen oder sich solden laeten beleeren, soe dat midtler tijt uijt schriffen oder widerschriften des halven ten beijden sijden overgeschickt moegen sijn. Ende ten lesten eenen dach genoempt ende oijck gehalden ist ten beijden zijden bij den stadthelder ende Capiteijn generael Ko. Maijesteijt vanden landen van Overmaeze, den Graeff van Oistvrieslandt, mitten Stadtheldere van Limborch Jan van Enetten ende den Scheffen van Baelen aen eenen, ende Waelgeborenen Graeff tzo Culenborch mit sijnder Genaeden Raden ter anderen zijden, nemlich den vijffden Maij Anno 1560 opten huijs tot Witthem. Ende na bescheit ende andere erfaronghe als ten daghe voirs. schriftlich ende mondtlich overgedragen ist, ende nae redenen end wederredenen ten beijden zijden verhoert, hebben sich die voirs. Gerichten van Baelen voirs. weten te onderrichten ende dairop opentlick vercleert ende vercleeren mits desen, tot gheinder andere meijnonghe die mandament schriffen voirs. van sich gegeven te hebben dan tot eenige sollicitation van parthijen om der selver gebeurlicher wijze ontslagen tzo zijn ende die voirs. Wetthemsse Gerichten tzo induceren om tot gerieff van parthijen voirs. die processen over te bringen nae alder hercoemen, sonder te dencken oft te willen dencken den heere van Witthem in sijnder hoecheijt oft heerlicheijt te willen vercleinen oft te willen verachten in eeniger manieren. Dairop den van Baelen voirs. van sijnder Genaeden weegen ernstlick wordt voirgedragen, dat sijne Genaeden gheinssins te dulden oder te lijden en stontd iemants gebod oder verbot te gestaden in sijner Genaeden vrijheerlicheijt van Witthem voirs. dan sulcx van rechts wegen toe

queem, sunst worde sijne Genaeden daer durch veroirsaeckt sulcx te weren mit recht ende die overtredders tzo straeffen aen lijff ende goet, wie sich dat gebeurt. Soe dat som lesten die voirs. gerichten van Baelen sich lang ende breijt besproecken hebben ende nae sijnder Genaeden im antwoordt gegeven, in bijwesen als voirs., te weten dat sij nijet anders en begeren dan dat die hoffarden ende lerongen mochten gehalden worden in alsulcker manieren wie van alders gewoenlick. Deden oijck gestant ende gestaen mits desen gheen recht noch vuege te hebben eenige mandamenten oft bevel schriffthen, insonderheijt buijten landts oft tegen die van Witthem over te schrijven. Begeren ende bidden voirts oitmoedelick dat sijne Gen. sulcx heur einfeldicheijt ende des schrijvers inadventention op dit mael te keeren wolde. Sij en dechten sulcx nijet meer te doen oder te plegen, sonder alles te laeten bij den alden gebruijck ende hercommen, sonder eenige nuwicheijt in te rumen oder te gestaden eenichsins ingerumpt sol werdden, insonderheijt en sullen sij van Witthem gheen hoefferden oder leronghen anders dan vanden Gerichten ende nijet vanden parthijen aennemen. Als te weten bij voirgaende kundegongen des Gerichtsboeden van Witthem voers. Sullen oijck uijt den selven proces furmeert sijnde, als die voirs. Gerichte van Wetthem sulcx overbringen haer luijden hoffarden oder leerongen voirs. Dirigeren nae den Lantrechten, sonder to te laeten etwas van nues ingebracht werden, wie oijck van alders gewoenlick ende hercoemen ten zij in cas van abbuse, van ouder hercoemen ende gewoenheijt. Item oft parthijen nae alder hercoemen den Gerichten van Wetthem dairtoe nijet brengen en consten, dat sij wullich wordden te hoeff te trecken om laeronge als voeren, sullen parthijen voers. die dair bij meesten geintresseert sijn, sulcx moeghen welgemelten heeren van Wetthem, oder sijnder Gen. Amptman, te kennen gheven, dairmit die voirs. Gerichten nae alder hercommen willich gemaectt werden, als wel billich ende recht is, gemelter Graeff alsoe te doen oirbuettich is geweest ende noch ist, mit alsulcken bescheijt als inden alden gebruijck ende hercoemen.

Wije voirs. nijet expresselick bevonden en wordden, dat sijn Genaeden ende die voirs. Gerichten van Witthem dairmede wijders unbesweert sullen sijn ende blijven ten ewigen daghen. Volgende wilchen affscheijt ende verdrach soe sint zoe Baelen compareert wie oijck voir versproecken, walgemelter mijns G. heeren Graeff tzo Culenborch bevel hebbende mit namen Wolter van Elsrack, Dross. tot Witthem, end Liebrecht Moerhouts sijn Genaeden Raedt, als sijnder Genaeden volmechtigeren in deser saecken. Ende hebben alles gestanden wie voir verhaelt. In gelijcken hebben oijck gedaen die voirs. Gerichte van Baelen.

Oircondt der waerheijt hebben die voirs. Stadthelder van Limborch mit tzampt eenige gerichten van Baelen voirs., oijck wael gemeltes Graeffen tzo Culenborch volmechtigeren voers. deses onderteeckent in Baelen desen 11 Maij 1560 Tot Baelen

Jan van Enetten, Stadthelder tot Limborg Wolter van Elsrack, Drost tzo Witthem
Jan Cloecker der alde van Baelen
Wilhem Gatir Liebrecht Meerhouts
Merten Heuffman
Wilhem van Homburg
tsamen Scheffen toe Baelen

Aldus gedaen ende gecopieert tegen het originael ende bevindende de accordo desen 3
septembris Anno 1592.

Ende tot meerder verseeckerheijt haven wir Wilhem van Homburch ende Johan Koel,
beijde schepen tzo Baelen, dit mit eigener handt onderschreven. Actum ut supra.

Dese copije is gecollationeert metten originale berustende inde schepenen .p tot Mecellen
gedateert ende geteekent als boven ende is guet bevonden te accorderen van woorde tot
woorde opden 29 Jarij 1603 bij ons schepenen van Mechelen hebben dese onderteeckent.

Bijlage 4: Appellprocedures vanuit Wittem

Appel op Baelen

- ‘David Moes appellant contra Gerart Losberch. Proces in forme van appellation uns anbracht van Stathelder und Scheffen der Banck Epen den 28 Okt. 1609.’²⁹⁴
- David Moys [Moes?] contra Johan Vos tot Wilre: ‘Appellation vur Drossart und Scheffen van Baelen anbracht van den Drossart und Scheffen des Landts Witthem tuschen parthien hierna volgt ahm 24 Novembris 1610.’ De appellant werd in het gelijk gesteld.²⁹⁵
- ‘Appellation vanden her Drost und Scheffen van’t Landt Witthem zu Baelen overbracht op den 27 Nov. 1610. Joncker Johan Rave seiner kinder contra die Spechts parthien (...).’ (Betreft pacht.)
- ‘Processe tuschen Hans van Werst appellant contra den heeren Drost van Witthem.’ (z.d., begin 1617) ‘Brieve van Relevement bij den Raedt van Brabant gewesen.’
- ‘Des heeren Droste van Witthems contra Clais Kirchoff, als momber Rose Jans erffgenaemen, appellant’ (z.d., begin 1617).²⁹⁶
- ‘Jan Knops, appellant, contra Jan Schoonbroodt, 23 nov. 1621.’ Proces in eerste aanleg in Epen gevoerd. Betreft een mud rogge, een vat haver en drie capuijne ‘aen ‘t huys Witthem’.
- ‘Wilhem Johae ende consorten, appellant, contra weduwe van wijlen Peeter Schoonbroot.’ Proces in eerste instantie voor schout en schepenen van Epen, waar 4 juli 1630 vonnis was gewezen. Vonnis Baelen d.d. 20 augustus 1641, appel afgewezen.²⁹⁷

Appel van de Commandeursbank:

- ‘Robert Dues, als momboir vande weduwe van wijlen Claes ..(?), appellant, contra Jan Mercx.’ Betreft een aandeel in een ‘bempt’ op de Geul bij ‘Bamberg’ (Bommerig). Vonnis Commandeursbank d.d. 20 juli 1639. Vonnis Baelen d.d. 30 juli 1641, appellant in het gelijk gesteld.²⁹⁸
- ‘Johan Alket, Schoutet tot Holset, appellant contra Thijs Smets.’ Proces in eerste instantie voor de Commandeursbank van Mechelen. Vonnis Baelen d.d. 18-10-1647, appellant in het gelijk gesteld.²⁹⁹

Appel bij de Raad van Brabant

- In de eerste jaren van de zeventiende eeuw vinden wij verwijzingen naar processen die lopen voor de Raad van Brabant, met de ingezetenen van Wittem zowel als ‘aenleggers als verweerders’ tegen Jan Rave, voormalig drost van de heerlijkheid.³⁰⁰
- Vervolgens procedeerde Rave in 1606-1607, zoals hiervoor al beschreven, omdat naar zijn mening een poging in appel te gaan in Baelen door de justitie van Wittem

gefrustreerd werd. De Raad stelde Rave in het gelijk en gaf opdracht aan de schepenen van Baelen zijn appel alsnog toe te laten.³⁰¹

- In 1612 procedeerde de heer van Eijs tegen de drost van Wittem over het hiervoor beschreven optreden van de schout van Wittem in de heerlijkheid Eijs en de gevangenneming van de schout van Eijs.³⁰²
- Gedurende tientallen jaren³⁰³ werd er voor de Raad van Brabant geprocedeerd tussen de Commandeur en de drost van Wittem over een reeks geschilpunten, te weten het onderhoud van de kerk van Mechelen,³⁰⁴ de verplichting tot het afleggen van een eed van trouw aan de heer van Wittem, vrijheid van lokale belastingen, armenzorg en, zoals hiervoor al beschreven, de verhouding tussen de Commandeursbank en de Hoofdbank van Mechelen. In deze laatste kwestie werd pas in 1635 vonnis gewezen door de Raad van Brabant.³⁰⁵
- Vanaf 1623 tot 1628 procedeerde Johan van den Hove tot Berlieren over het recht van de heer en de ingezetenen om zijn bezittingen in de heerlijkheid aan te slaan voor de lokale belastingen.³⁰⁶
- Op 25 mei 1624 verscheen Lenaert Rave voor de schepenen van Mechelen en verzocht ‘dat achtervolgende d’ordonantie vanden Raede van Brabant aen dese justitie geadresseerd sal vonnis worden genaempt tusschen hem ende Joncker Lennaert Meerssen’.³⁰⁷ Verdere gegevens over dit proces ontbreken.
- In 1626 verzocht drost Van Belven de Raad van Brabant om de inwoners van Wittem te veroordelen tot betaling van de door hem ingediende declaraties in verband met de diverse te Brussel ten behoeve van de ingezetenen gevoerde processen.³⁰⁸
- In 1640 procedureerden de ingezetenen van Epen eerst tegen hun eigen schout, van wie zij de executie van een vonnis tegen de heer van Beusdal eisten, en vervolgens tegen de heer van Beusdal over het opleggen van belasting met betrekking tot een recht van tiende en met betrekking tot de pachters van zijn gronden binnen de heerlijkheid Wittem.³⁰⁹
- In 1643 begonnen de erfgenamen van Leonard van Mersen, die was overleden op huis Nijswiller, voor de Raad van Brabant een proces tegen de heer van Wittem over het hem in Nijswiller toekomende oude recht van ‘haefstoot’, op grond waarvan de heer de roerende goederen van de overledene opeiste.³¹⁰
- In 1644-1645 procedeerde Johan van den Hove tot Berlieren voor de Raad van Brabant opnieuw tegen drossaard, schout en schepenen van Wittem, ditmaal in verband met restitutie van de schattingen en vergoeding van de mandiensten (in de vorm van wacht lopen) opgelegd aan zijn pachter te Nijswiller.³¹¹
- In 1645 begonnen ‘Drossard, Scholtis, Schepenen ende gemeijne ingesetenen der hoocher justitie van Mechelen’ een proces voor de Raad van Brabant tegen de erfgenamen van Leonard van Mersen omdat dezen in Maastricht een proces tegen hen voerden over betaling van een schuld van de gemeente, en inwoners van de heerlijkheid met arrest bedreigden.³¹²

- In 1646 vorderden de erfgenamen van Leonard van Mersen voor de Raad van Brabant betalingen van uitstaande schulden tegen een reeks personen in de landen van Overmaze en ook in Wittem. Zij stelden dat zij de lokale schepenbanken oversloegen en zich rechtstreeks tot de Raad van Brabant wendden, omdat vele debiteuren zelf schepenen dan wel heren van de genoemde gebieden waren.³¹³
- In 1650 procedeerde Catherina van Elreborn, weduwe van Willem van Schaesberg tot Strijthagen, voor de Raad van Brabant tegen de ingezetenen van Wittem omdat zij voor haar huis Nijswiller met aanhorigheden vrijheid van lasten en inkwartiering eiste.³¹⁴
- In 1656 voerde een schuldeiser een proces voor de Raad van Brabant tegen ‘Wolraedt, in zijn leven Grave van Waldeck’ en verkreeg aldaar een arrest op alle bezittingen van de graaf in de heerlijkheid Wittem. De schuldenaar bleek echter niet de heer van Wittem te zijn, maar diens oom.³¹⁵

Bijlage 5: Het *mainlevée* van Wittem (1604)³¹⁶

Acte de mainlevée de la terre de Wetthem au prouffict du comte de Culembourgh. Comme de la part de Floris Comte de Culembourgh auroit par requeste esté remonstré aux Archiducqz, nos Princes Souverains et Seigneurs naturels, que combien il soit esté élevé et ait continuellement tenu sa residence en la Maison de feu son frere [père?] audict Culembourg, situé en provinces d'hollande, ... sera neantmoins trouvé que jusques il se soit mesler de leur querelles, ni porté les armes contre feue sa Majesté Catholique de Glorieuse memoire, nij de leur Altezes comme n'auroit aussij faict feu son dit père, qui doiz la pacification de ... (estant lors remis en la possession de ses biens) ne seroit esté trouvé d'avoir presté la main auz affaires desdicts d'Hollande, ains rendu devoir pour empescher les desseings au deservice de sa Majesté et parvenu ce suppliant en learge d'homme passe environ trois ans, il se seroit allié par mariage du sceu et permission d'icelles leurs Altezes avecq la soeur aisnee des comtes Herman vanden Berch et aultres ses freres en intention d'avoir tousjours à coeur le service et advancement des affaires de leurs Altezes, comme ses Princes souverains, et naturels seigneurs, combien que le lieu de sa residence soit esloignée d'icelles, ce que ne luij doibt estre imputé pour faute, considéré que tous ses biens sont qu'asij situez esdictes Provinces d'Hollande excepté seulement la Baronie de Wetthem, scitué au paijs d'oultremeuze, chargé de deux mille florins par an au prouffict de la dame de Glazon³¹⁷ sa tante, à titre de dot nuptial, et se confiant icelluij remonstrant, que leurs dictes Altezes le voudront traicter selon leur clemence et benignité accoustumée, mesmes en faveur de ses aliez par ledict mariage, et que de son costé, il ne faudra porter tout honneur, respect et obeijssance, il s'estoit venu prosterner et supplier avec la mesme humilité, que pleust à leurs dicts Altezes le recevoir en leur protection et sauvegarde et le tenir pour reconcilié avec permission de pouvoir jouijr de sadicte baronie de Wetthem, appendences et dependences d'icelles, à telle intention, que ladicte Dame sa tante ij aura son action et paijement desdictes deux milles florins, que luij seract comtez par de receveur et officier, que ledict suppliant ij commetera personnage de qualité, d'honneur, et de vie Catholique Appostolicque, Romaine, surquoij aijant esté ordonné audict suppliant de 23 de ces mois de feburier, de declairer de quelle religion il estoit pour ij satisfaire il auroit declairé n'avoir oncques esté instruit, enseigné, nij endoctriné d'on son enfance jusques à present en ladicte Religion Catholique Romaine, et supplioit tres humblement, que sans prendre esgard à ce, que dict est, leurs Altezes soijent servies le recevoir en leur dicte protection et sauvegarde et luij en faire depescher acte reconciliation en tel cas pertinent. Les Archiducqz ve que dessus considéré, et aijans de tout eu rapport, n'estant leur intention aultre, que de traicter en toute clemence et douceur leur subjects et vassaulx, qui se veulent à eulx reconcilier, onr déclaré et declairent par cettes, qu'ilz tiennent d'icij en avant ledict comte de Culembourg suppliant pour leur bon et ... vassal, et subject et comme tel le recoipvent

en grace soubz leur protection et sauvegarde, luij accordant qu'il puist continuer sa residence au dict Culembourg, ou en aultre lieu reconcilié ou non reconcilié, mesmes en lieu neutre, si commes au paijs de Juilliers et Cleves avecq sa Compaigne et famille, selon que les occasions, pour la tuition et garde de son bien il trouvera necessaire, sans pour ce mesprendre, moijennant, qu'il s'ij contienne pacifiquement et ne fait rien prejudiciable à leur service, et quant à la baronie et Terre de Wetthem le remettant en droictz qu'il avoit en icelle, sans prejudice toutes fois des droicts et que ladicte Dame de Glazon ij a presentement, et dont elle jouijra paisiblement.

Ordonnans leurs dictes Altezes à tous qu'appartienera de selon ce eulx regler, et conduire sans en ce, que dict est, donner audict Comte de Culembourg sa compaigne et famille aucun trouble, obstacle ou empechement au contraire, car tel est le plaisir de leurs dictes Altezes.

Faict à Bruxelles soubz la signature et cachet secret d'icelles le 26 de feburier 1604.

Paraphé Rich. soubz escrit Albert et plus bas Par ordonnance de leurs Altezes signé A. de la Loo avecq le cachet de leurs Altezes ij apposé en cire vermeille, encor plus bas estoit, il est ainsij audict Registre par moij Auditeur ordinaire de la Chambre des Comptes du Roiij aijant signé cette, et estoit sousignée P.B. Richard.

Bijlage 6: De heren van Wittem

Onderstaande lijst is grotendeels gebaseerd op Mosmans.³¹⁸ De leden van het geslacht Julémont die zich vóór 1344 heer van Wittem mochten noemen, zijn hier niet vermeld omdat ‘Wittem’ toen nog een geheel andere omvang had dan de latere heerlijkheid en omdat de gegevens over deze eerste heren schaars zijn en onzeker. Met Jan van Cosselaer, die Mechelen en Wahlwiller kon toevoegen aan het bezit van Wittem en Epen, krijgt de heerlijkheid in het midden van de veertiende eeuw zijn vorm.

Jan I van Cosselaer	1344-1373	
Jan II	1373-1406	
Jan III	1406-1443	
Frederik van Wittem	1444-1466	
Diederik van Palant	1466-1480	
Emond van Palant	1481-1493	(regentschap t.b.v. Jan van Palant)
Jan van Palant	1493-1515	
Andreas van Palant	1515-1525	(regentschap t.b.v. Erard van Palant)
Erard van Palant	1525-1540	
Floris I van Palant	1540-1568	
<i>Periode van confiscatie</i>	1568-1604	
Floris II van Palant	1604-1639	
Wolrad (IV) van Waldeck	1639-1640	
Philip Theodor van Waldeck	1640-1645	
Georg Friedrich van Waldeck	1648-1663	(regentschap t.b.v. Heinrich Wolrad van Waldeck)
Heinrich Wolrad van Waldeck	1664	
Georg Friedrich van Waldeck	1664-1692	
Erfgenamen G.F. van Waldeck	1692-1718	(zijn dochters Sophie Henriette en Albertine Elisabeth)
Johan Rudolf van Pretlack	1718-1720	
Karl Godfried van Giech	1720-1722	
Ferdinand-Adolf van Plettenberg	1722-1737	
Frans Jozef van Plettenberg	1737-1779	
	1779-1794	(regentschap t.b.v. Maximiliaan Frederik van Plettenberg)
<i>Frans bestuur</i>	1794-	

Noten

- 1 De termen 'rijksstand' (*Reichsstand*), 'kreitsstand', 'standschap', 'rijksstandschap' en 'kreitsstandschap', hoewel niet in Van Dale, zullen hierna gebruikt worden.
- 2 De *Grafenbänke*, vier in getal, konden elk één (collectieve) stem, een zogenaamde Kuriatstimme, in de *Fürstenkurie* uitbrengen, een van de drie Kurien waarin de leden van de rijksdag verdeeld waren. De Rijksdag had een complexe besluitvormingsstructuur en de stemrechten van de leden hadden een verschillend gewicht. Er werd tijdens de Rijksdag in drie gescheiden *Kurien* over voorstellen onderhandeld: die van de keurvorsten (met de acht, tijdelijk negen, keurvorsten als leden), die van de vorsten (94 *Viril-* en *Kuriatstimmen*) en die van de rijkssteden (hun aantal was 87 in 1521, 49 in 1755 en nog maar 37 steden aan het einde van de achttiende eeuw). De vorsten hadden zogenaamde *Virilstimmen* en konden hun stemrecht zelfstandig uitoefenen. Daarnaast waren er de *Kuriatstimmen*, die door meerderen gezamenlijk werden uitgeoefend. Dit gold bijvoorbeeld voor de geestelijken die geen vorsten waren (de prelaten) en ook voor bepaalde groepen van rijksgraven. Zo konden de 40 leden van de *schwäbische und rheinische Prälatenbank* (abten en proosten van rijksnonnendale abdijen) als het op stemmen aankwam twee *Kuriatstimmen* uitbrengen. De graven en andere wereldlijke heren, voor zover vertegenwoordigd, behoorden tot de *Kurie* van de vorsten. Binnen een *Kurie* besliste de meerderheid. Daarna werden de beslissingen op elkaar afgestemd in een niet erg transparant proces dat 'Relation und Korrelation' werd genoemd. Eerst stemden de keurvorsten af met de vorsten, daarna werd dit resultaat afgestemd met de rijkssteden. Dit leidde uiteindelijk tot het *conclusum trium collegiorum* en tot slot het *conclusum Imperii* of *Reichsschluss*. Dit besluit had kracht van wet binnen het Rijk, na openbaar te zijn geworden door een keizerlijke bekendmaking.
- 3 Berkvens, A.M.J.A., 'De vrije rijksheerlijkheid Kessenich, van Brabants en Guliks leen tot Gelders "Territoir", 1699-1715' in: *PSHAL* CXXI (1986) 149-177.
- 4 Ernst, S.P., *Histoire du Limbourg* Tome VI (Luik 1840) 185.
- 5 De ontstaansgeschiedenis van de heerlijkheid is geschetst door K.J.Th. Janssen de Limpens in zijn artikel 'De Territoriale ontwikkeling der heerlijkheid Wittem' in: *De Maasgouw* 84 (1965) 23-28.
- 6 'Inden eersten is te weten dat het landt van Wetthem oever drij, vier ende vijff hondert jaeren is geweest een landt geheel gesepareert vande vier landen van Oevermaeze, roerende ende ge-releveert zijnde vanden heere van Monjoije als heere van Monjoije, gelijk heer Jan heer van Wetthem inden jaere 1354 't selve landt heeft verheven ende ontfangen als leen vanden voors. heere van Monjoije, blijkende bij den beschedt hiermede gaende (...) heeft de voors. heere van Wetthem zijn landt beseten (...) sonder dat den heer van Wetthem in dijen tijdt den voors. hertoch Wenceslaus, zijnen neve, kende als heere oever den voors. lande van Wetthem. (...) Ende hoewel naederhandt geschiet is dat den heere van Monjoije ende van Valckenborch door Crieghe ende anderssints zijne landen verloeren heeft (...) nochtans soe is Monjoie ... gebleven gesepareert vande vier landen van Overmaze ende gebleven van het territoir des hertochdoms van Gulijck. Behoudelijck dat 't voors. landt van Wetthem is gesepareert van Monjoije ende aengaende alleenlijck het relieff ende verheff gemaect leenroerich aenden hertoch van Brabant. (...) den heere van Wetthem was in alles vrijheere ende aen nijmanden kennende eenighe regalien off de macht van te maecken oever zijnen lande eenighe wetten ende statuten.' Brief z.d. (ca. 1624) namens de heer van Wittem, gericht 'Aen de Heeren Fiscalen' (de procureur-generaal)

- van de Raad van Brabant te Brussel. RHCL, Archief van de vrije rijksheerlijkheid Wittem inv.nr. 1162.1.
- 7 Janssen de Limpens, K.J.Th., 'Het vierdel van Herle met den Gherichte ende met vieftien Mannen' in: *De Maasgouw* 86 (1967) 99-110.
 - 8 Regest in: 'Inventaris der oudste archieven van het kasteel Wittem', RHCL Wittem inv.nr. 1a. Dit is een bundeltje stukken in diverse handschriften, zonder datum, oorspronkelijk waarschijnlijk zestiende-eeuws. Ook beschreven in: Mosmans, H., *De Heeren van Wittem* (Venlo 1923) 143.
 - 9 Passage in de brief waaruit al eerder is geciteerd: 'Die heere Graeve van Culemborch (...) heeft wel willen demonstreren eenighe redenen waeromme d'ordonnantie ende reglemente van S[ij]ne]. M[ajestei]t. vanden jaere 1623 gemaectt noepende het lichten vande beden inden lande ende hertochdomme van Limborch, Valckenborch, Daelhem ende 's Hertoghenroede gheene plaetsche en heeft noch en can hebben inden lande van Wetthem. (...) Hebbende den heere van Wetthem macht ende autoriteijt gehadt in zijnen lande naer zijne gelieff't'exempteren eenighe van zijne ondersaeten van alle beden, belastinghen ende andere impositien ende lasten (...) Ende daeromme is oijck wel ende te rechte 't voors. reglemente noepende 't lichten vande bede alleenlijck gemaectt oever de voors. vier landen van Oevermnaeze sonder daerinne te mentioneren 't voors. landt van Wetthem ende andere heerlickheden recognoseerende den hertoch van Brabant alleenlijck in het point van verheffende voorders nijet.' Brief z.d. (ca. 1624) namens de heer van Wittem, gericht 'Aen de Heeren Fiscalen', RHCL Wittem inv.nr. 1162.1. Het reglement waarnaar verwezen wordt, is waarschijnlijk het 'Règlement et ordonnance du Roy sur le fait de la levée des aydes és Pays et Duché de Limbourg, Faulquemont, Dalhem et Rodeleeducq' van 3 december 1622.
 - 10 Een verdere bevestiging hiervan is te vinden nog kort voor het verbreken van de leenband in een advies van de Raad van Brabant aan de landvoogd d.d. 15 januari 1681 inzake de positie van Wittem, waarin gesteld wordt dat Wittem niet in de bede bijdroeg. Rijksarchief Anderlecht, Leenhof, Correspondentie, inv.nr. 510 fol. 13-17.
 - 11 Zoals Peter Neu het formuleert. Neu, Peter, 'Manderscheid und das Reich' in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* Jhrg. 36 (Bonn 1972).
 - 12 Een voorbeeld is de stad Lemgo, die, na één maal vermeld te zijn in een matrikel, ondanks goede argumenten voor het tegendeel toch opnieuw werd aangeslagen. Vajen, Christian, 'Die Durchsetzung der kaiserlichen Steuerpolitik vor dem Reichskammergericht, Dargestellt an einem Beispiel aus der Grafschaft Lippe' in: *Zeitenblicke* 3 (2004) Nr. 3, www.zeitenblicke.de.
 - 13 Oberländer, S., *Lexicon juridicum romano-teutonicum* (Nürnberg 1753, herdruk 2000 R. Polley ed.) 468 (Lemma: *Matricula Imperii*).
 - 14 Nève, P.L., *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden* (Assen 1972). De voornaamste door hem gebruikte bronnen komen in bijlage 1 aan de orde, met name de volgende twee werken: de *Neue und vollständigere Sammlung* van Senckenberg en Schmauss en de *Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des burgundischen Kreises*.
 - 15 'Die zehn Reichskreise werden in ihrem Bestand abermals recht detailliert, wenn auch noch immer erstaunlich unpräzise, vorgestellt. Erst auf dieser neuen Anstrengung zur Verbesserung der Übersicht über die regionale Zugehörigkeit der Stände beruht die von Senckenberg und Schmauss zusammengestellte bekannte Gliederung und Übersicht. [In de *Neue Sammlung*, zie bijlage.]' Dotzauer, Winfried, *Die Deutschen Reichskreise in der Verfassung des Alten Reiches und ihr Eigenleben (1500-1806)* (Darmstadt 1989) 15.

- 16 Schwennicke, D. ed., *Europäische Stammtafeln* Neue Folge VII (Marburg 1979) Tafel 143.
- 17 Idem, *Europäische Stammtafeln* Neue Folge IV (Marburg 1981) Tafel 1.
- 18 Idem, *Europäische Stammtafeln* Neue Folge XI (Marburg 1986) Tafel 4, 5 en 8.
- 19 Nève, *Rijkskamergerrecht*, 23 noot 52.
- 20 Munsters, A.J., 'Rijksnonmiddellijkheid en Kammerzieler' in: *PSHAL* CXI (1975) 191.
- 21 NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 484-485.
- 22 Fabricius, Wilhelm, *Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz* Band II. Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde XII/2 (Bonn 1898, herdruk 1965) 629.
- 23 Munsters, A.J., 'Rijksnonmiddellijkheid en Kammerzieler' in: *PSHAL* CXI (1975) 194-198. Fabricius vermeldt echter voor het jaar 1776 de 'Herrschaft [sic] Wittem und Eyss mit Schlenacken' met een aanslag van '45 Thaler und 63 ½ Kreuzer'.
- 24 De versie in het *Kreisprotokol* van het jaar 1667 draagt als opschriften: 'Cölln den 20 Octobris 1667' en 'Den 25 Octobris in dictatura distribuit und communicirt'. In de inhoudsopgave van het *Kreisprotokol* staat vermeld: 'Witthemsche Memorial umb vorschriften ad Imperatorem, ahns Kaijserl. Cammergericht und Marquisen Castel Rodrigo, sambt beilegendem bericht die Reichs immedietet der Baronie Wetthem betreffend (...) 20 okt. 1667.
Die hierauff abgangenen schreibens ligen beijm Kreistagsabscheidt sub Lit. P2 et J'. Landesarchiv NRW Abteilung Rheinland (voorheen 'Hauptstaatsarchiv Düsseldorf'), Niederrheinisch-Westfälisches Kreisarchiv (NWKA) VIII.14 Band VI.
- 25 De bron voor deze gegevens zou een mededeling zijn van de secretaris van de Nederrijns-Westfaalse Kreits: 'laut Beiilag lit. A. aus Constantin Francken, des Niederländischen Westphälischen Crais Secretarij beigefügten Bericht'.
- 26 Een 'Gleve' was een soort gevechtseenheid. Wat een 'Gleve' precies inhoudt is niet duidelijk of niet altijd gelijk geweest. Oidman geeft als mogelijkheden: een ruiter (ridder) met reis- en strijdros en twee of drie bereden knechten; drie ruiters; of een ruiter met diverse voetknechten. Oidman, Ernst von, *Die Schlacht bei Baesweiler am 22 August 1371* (Geilenkirchen 1905) 15.
- 27 'Anschlag auf allgemeine Stände des Reichs zu Nürnberg', *Neue Sammlung* Band I, Erster Theil, 139.
- 28 'Anschlag des Tags von 1467', *Neue Sammlung* Band I, Erster Theil, 221.
- 29 'Aneslagk der zehentusent Manne zu Regensburg Anno 1471', *Neue Sammlung* Band I, Erster Theil, 242.
- 30 'Anschlag auf 15.000 Mann auf dem Reichs-Tag zu Nürnberg Anno 1480 gemacht', *Neue Sammlung* Band I, Erster Theil, 266.
- 31 Mosmans, *Heeren van Wittem*, 49.
- 32 Zoals bijvoorbeeld blijkt uit de regesten van Culemborg in het Gelders Archief, waarin de naam Diederik van Palant frequent voorkomt, vóór en na 1466. Gelders Archief Arnhem, Archief van de Heren en graven van Culemborg, Regestenlijst.
- 33 Jacobs, I. ed., *Het hertogdom Gelre* (Utrecht 2003) 322.
- 34 Schwennicke, D. ed., *Europäische Stammtafeln* VIII (Marburg 1980), Tafel 78.
- 35 'Dederick, heer tot Wysch', achterneef van eerdergenoemde Dirk, wordt nog vermeld in 1460 en 1463. (Gelders Archief Arnhem, Archief Culemborg, Regestenlijst nrs. 1634 en 1731.) Gijsbert van Wisch behoorde tot de raadsheren van hertogin Catharina, nadat zij in 1477 het regentschap op zich had genomen. (Jacobs, *Het hertogdom Gelre*, 181.)
- 36 Moderation = 'das Verfahren zur Herabsetzung der Reichskriegssteuer'. Bayer, E. ed., *Wörterbuch zur Geschichte* (Stuttgart 1965).

- 37 Uit afschriften die de basis vormen voor deze bijlage B blijkt dat deze gegevens ontleend zijn aan een 'in der Cantzleij zu Aach erfindlichem register'. Diverse afschriften in RHCL Wittem inv.nr. 1167.2.
- 38 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlijn), I. HA Geheimer Rat, Rep. 11 Auswärtige Beziehungen, Akten Nr. 5289 fol. 54 verso en fol. 67 recto.
- 39 Frölichsthal, Georg Freiherr von, 'Nobilitierungen im Heiligen Römischen Reich' in: Freiherr von Elverfeldt-Ulm, S. ed., *Adelsrecht* (Limburg an der Lahn 2001) 69.
- 40 Duerloo, L., *Wapenboek van de Belgische adel: van de vijftiende tot de 20ste eeuw* Deel I (1992) 43.
- 41 Von Frölichsthal, 'Nobilitierungen', 84.
- 42 'Die Herrscher von Burgund - unabhängig davon, welcher Dynastie sie angehörten und ob sie auch anderswo herrschten oder nicht - haben im umfangreichem Ausmaß und weitaus häufiger als alle Nachbarn von der Verleihung höherer Gnaden Gebrauch gemacht; (...)' Von Frölichsthal, 'Nobilitierungen', 84.
- 43 Verder in 1518 onder andere de verheffing tot baronie van de heerlijkheid Havré (Henegouwen) en de verheffing tot markiezaat van de baronie Aarschot; in 1519 de verheffing tot graafschap van de Vlaamse heerlijkheid Gavere. Duerloo, L., *Wapenboek van de Belgische adel* Deel I, 624; Deel II, 513.
- 44 Nève, *Rijkskamergerecht*, 198-199.
- 45 Ibidem, 317.
- 46 Frank, K.F. von, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823* I (Schloß Senftenegg 1967) 131.
- 47 Nève, *Rijkskamergerecht*, 317. Nève verwijst naar Wouters en Chestret de Haneffe, die respectievelijk 1609 en 1608 als jaar aangeven voor de bevestiging door de aartshertogen en 1653 respectievelijk 1652 voor de bevestiging van de rijksnonmiddeljkheid, steeds zonder bronvermelding. Hij concludeert: 'Gronsveld verkeerde dus in de uitzonderlijke positie, dat zowel de regering te Brussel, als het Rijk de heerlijkheid als VRH, resp. rijksgraafschap erkennen.' Von Frank stelt dat op 30 april 1653 te Regensburg werd bevestigd dat Gronsveld een onmiddellijke rijksheerlijkheid was.
- 48 Nève, *Rijkskamergerecht*, 188-189.
- 49 Mosmans, *Heeren van Wittem*, 154-155. In het archief van Culemborg bevindt zich een afschrift van deze oorkonde dat in spelling afwijkt. Het betreft een afschrift uit 1603 van een afschrift van 20 mei 1602, waarvan de tekst begint met een verklaring, gegeven door 'Borgemeester, Schepenen ende Raedt der Stadt Culenborch', dat de oorkonde 'gans, geheel, ongeraseert ende ongancelleert' is bevonden. (Gelders Archief Arnhem, Archief Culemborg inv.nr. 6610.2)
- 50 'Inventaris der oudste archieven van het kasteel Wittem', RHCL Wittem inv.nr. 1a fol. 5.
- 51 Rijksarchief Anderlecht, Leenhof, Leenbrieven inv.nr. 1313, fol. 50. In de kantlijn (en in de inventaris) staat als datum 20 mei 1525 vermeld.
- 52 Afschrift z.d., RHCL Wittem inv.nr. 1184.
- 53 In het midden van de zeventiende eeuw was de oorspronkelijke oorkonde blijkbaar nog aanwezig. Een inventaris van het grafelijk archief in Culemborg uit 1645 vermeldt nog 'Fol. 185 Privilegiën Nr. 1. Brieven van Keyser Caerl den vyffde daerinne Pallant ende Wittem geërigert werden in vryheerlichheden, met eene copie daervan.' Gelders Archief Arnhem, Culemborgs Archief inv.nr. 7703a. Op te merken is dat de archieven van de graven van Culemborg vele stukken uit de vijftiende en zestiende eeuw bevatten over de positie van Wittem, maar dat afschrijf-

- ten van de oorkonde uit 1520 uitermate schaars zijn. In de gevoerde correspondentie en de diverse processen over de positie van Wittem, achtte men het blijkbaar raadzaam de oorspronkelijke tekst niet te overleggen, zelfs niet met weglating van het voorbehoud.
- 54 Zijn kroning tot Rooms Koning moest op dat moment nog plaatshebben. Vanaf 1520 noemde Karel zich graag gekozen Duitse keizer. De kroning door de paus vond pas in 1530 plaats.
- 55 Häfele, R. ed., *Handbuch der Deutschen Geschichte* Band 9 (Stuttgart 2001) 206.
- 56 Senckenberg, H.C. von, en J.J. Schmauss ed.: *Neue und vollständigere Sammlung der Reichsabschiede, welche von den Zeiten Kayser Conrads des II bis jetzo, auf den Teutschen Reichs-Tägen abgefasst worden, sammt den wichtigsten Reichs-Schlüssen, so auf dem noch fürwährenden Reichstage zur Richtigkeit gekommen sind* (Frankfurt 1747; herdruk Osnabrück 1967)) Dritter Theil 678.
- 57 Reinkingk, T., *Tractatus De Regimine Seculari Et Ecclesiastico* (Frankfurt am Main 1659), hoofdstuk IX (<http://de.wikisource.org>).
- 58 De puissant rijke familie Esterházy, die in 1687 door de keizer in de vorstenstand werd verheven, kon in de rijksdag alleen op grond van deze titel geen zitting nemen tussen de rijksvorsten. Pas toen zij in 1804 een passend rijksnadmiddellijk territorium, de ‘gefürstete Reichsgrafschaft Edelstetten’, wist te verwerven, gaf dit territorium het recht op de rijksdagen zetel en stemrecht te hebben als rijksvorst. Puhle, M. ed., *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation, 1495 bis 1806, Katalog* (Dresden 2006) 330.
- 59 Domke, W., ‘Die Virilstimmen im Reichsfürstenrat von 1495-1654’ in: *Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte Heft 11* (Breslau 1882).
- 60 Johann Jacob Moser (1701-1785) is een achttiende-eeuws jurist, vooral bekend vanwege zijn 48-delig werk *Teutsches Staats-Recht*.
- 61 Fabricius, *Erläuterungen*, Einleitung xxii-xxiii.
- 62 Ibidem, 343.
- 63 Volgens Fabricius, *Erläuterungen*, 626 en volgens Nève, *Rijkskamergerecht*, 228.
- 64 De achttiende-eeuwse jurist Johann Jacob Moser constateerde ook dat leenbanden het rijksstandschap traditioneel niet in de weg hadden gestaan, maar meende: ‘Jedoch (...) muss man sagen: Es könne keiner ein Stand des Reichs seyn, der zugleich so wohl in Ansehung seiner Person als Güter mittelbar seye; wohl aber gehe es an, das es an dem einen oder andern fehle’. Een graaf zou dan vanwege zijn rang als persoon een rijksnadmiddellijke rijksstand zijn geweest, ondanks het bezit van alleen leengoederen. Johann Jacob Moser, *Teutsches Staats-Recht* Achter Theil (Leipzig 1743) 476.
- 65 Brief van Peter Obernburger, *kaiserlicher Rat*, aan de hertog van Gulik d.d. 19 mei 1568. NWKA IX.1 Alte eingebundene Creishandlungen des 16ten Jahr., fol. 388-390.
- 66 ‘Soll auch durch eines oder andern unter Churfürsten und Ständen des Reichs Gesessenen und Begüterten zu höhern Stands Erhebung, dem jure territoriali nicht nachtheylig sein und die ihm zugehörige und in solchen Landen gelegene Güter (...) unter voriger Lands-Fürstlicher Jurisdiction verbleiben.’ Von Frölichsthal, ‘Nobilitierungen’, 71.
- 67 Gabel, Helmut, *Widerstand und Kooperation, Studien zur politischen Kultur rheinischer und maasländischer Kleinterritorien (1648-1794)* (Tübingen 1995) 69-72.
- 68 Gabel, *Widerstand und Kooperation*, 74-81.
- 69 Ook voogdij, indien niet uitgeoefend door de keizer, betekende een beperking van soevereiniteit. In 1581 betoogde een door de keizer aangestelde commissie dat de stad Aken geen vrije rijksstad was, omdat de hertog van Jülich de voogdij bezat en daarmee het recht om de voornaamste

- juridische functionarissen in de stad te benoemen. Schneider, Andreas, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis im 16. Jahrhundert: Geschichte, Struktur und Funktion eines Verfassungsorgans des Alten Reiches* (Düsseldorf 1985) 218.
- 70 Nadat de Spaanse koning in 1689 van zijn rechten als leenheer had afgezien, liet de heer van Wittem deze oorkonde bij het Rijkskamergerecht registreren, volgens het afschrift van een brief: '(...) die Spanische renuntiation bei dem kaißerl. Cammergericht in anno 1691 exhibiren und beuhrkunden lassen (...)'. Afschrift z.d., RHCL Wittem, inv.nr.296.2.
- 71 Brief uit 1653 van Arnold van Wachtendonk, heer van Wijlre, met het verzoek de heerlijkheid Wijlre 'einzuverleiben' in de Kreits (NWKA VIII.13, Fol. 406-407). Hernieuwde pogingen bij gelegenheid van de kreitsdag van 1667 (Isaacson, W., *Geschichte des Niederrheinisch-Westfälischen Kreises von 1648-1667* (Bonn 1933)) en in 1671 (Haberecht, Karl, *Geschichte des Niederrheinisch-Westfälischen Kreises in der Zeit der französischen Eroberungskriege (1667-1697)* (Düsseldorf 1935) 26). Wijlre is in de achttiende eeuw wel aangeslagen voor de *Kammerzieler*. (RHCL, Archief van de heerlijkheid Wijlre inv.nr. 5.)
- 72 In het *Kreisprotocol* van 1667 is een brochure van Wickrath opgenomen in verband met een verzoek om tot de vergaderingen van de Kreits toegelaten te worden (NWKA VIII.14, Band 6). Wickrath was wel op enig moment lid van het *Grafenkollegium*.
- 73 De heerlijkheid Reifferscheid zelf werd enige tijd tot de *Kurrheinische Kreis* gerekend, tot Luxemburg en de keurvorst van Keulen hun aanspraken geldend maakten.
- 74 Fabricius, *Erläuterungen*, 490-508. Hij rekent de minuscule heerlijkheid Schönau bij Aken tot de leden van de Kreits en meent dat aan Schönau een aanslag werd opgelegd. In de zestiende-eeuwse matrikels van de Kreits komt deze heerlijkheid niet voor. Fabricius baseert zich op het artikel van Joseph Hansen 'Beiträge zur Geschichte von Schönau' in: ZAGV 6 (1884) 81-108. Schönau zou voorkomen op een lijst van per 31 december 1756 openstaande 'Matrikularzahlungen der Reichsstände', maar mogelijk betrof het een aanslag voor de *Kammerzieler*.
- 75 Nève, *Rijkskamergerecht*, 292.
- 76 Alleen lijken in de zestiende eeuw de standen die zich tegen de opgelegde aanslag verzetten, niet altijd te zijn opgeroepen voor de vergaderingen van de Kreits. Volgens Schneider was ook een aanslag mogelijk zonder vertegenwoordiging in de kreitsvergadering: 'Der Besteuerung unterlagen nicht nur die dem Kreis unmittelbar angehörigen Stände, sondern auch diejenigen, die zwar dem jeweiligen Kreis Steuern zahlten, jedoch weder Sitz noch Stimme im Kreistag besaßen'. Hij geeft echter geen concrete voorbeelden hiervan. Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis*, 64.
- 77 Keyser-Schuurman, W.E.S.L., *Inventaris van het archief van de Schepenbank Rijckholt 1532-1792* (Maastricht 1988) 6-7.
- 78 'Generell waren Reichs- und Kreisstandschaft unterschiedliche Qualitäten, die allerdings auf den selben konstitutiven Voraussetzungen, einem reichsunmittelbaren geistlichen oder weltlichen Gebiet und einem standesgemässen Anschlag, beruhten.' Dotzauer, *Die Deutschen Reichskreise*, 41.
- 79 De matrikel van 1422, de 'Anslag des teglichen kriegs zu Beheim', omvatte in totaal '754 gleven, 777 gewappenter roß von den steten'.
- 80 '(...) auf den zehenden Pfennig solcher Zintz, Gult und Nuzung angeslagen und allewege von tausent Gulden solcher Zintz und Nuzung ein gewapneter zu Ross, oder zweene werliche Mann zu Fuss auf ein Jahr wider die Türcken zu kriegem bestellt werden.' 'Anschlag wider die Türcken

- wie selbiger erstlich auf dem gehaltenen Tage zu Regensburg Anno 1471 begriffen und darnach zu Augspurg Anno 1474 mit etlichen Artickeln vermehret und nachmals auf dem fernern Reichstag zu Augspurg angenommen worden', *Neue Sammlung* Band I, 252 e.v.
- 81 Zo verscheen de rijksabdijs Burtscheid bij Aken op verschillende rijksdagen als rijksstand, maar de abdijs werd nooit als lid van de Nederrijns-Westfaalse Kreits toegelaten, waarschijnlijk vanwege aanspraken van de stad Aken.
- 82 Vierenberg = Virneburg; Nieder-Eisenberg = graafschap Niederisenburg (later onderdeel van de Keur-Rijnse Kreits).
- 83 *Neue Sammlung* Band II, 58. De op de rijksdag van 1521 in Neurenberg opgestelde 'Erklärung des Land-Friedens' beschrijft in onderdeel II § 9 de Kreits als volgt: 'Der Bisschoff von Paderborn, Lüttich, Utrecht, Münster und Osnabrück, die Hertzogen von Gülich, Berg, Cleve, Geldern, und die Grafen von Nassau, Seyn, Viernberg und Nieder-Eisenburg, die Nederland hinab bis an die Mass, auch sonst alle andere Grafen, Prälaten, Herrn, Frey- und Reichs-Städt der Ort gesessen und gelegen, sollen auch einen Kreys haben'. *Neue Sammlung* Band II, 231.
- 84 'Erklärung des Land-Friedens' onderdeel II § 10. *Neue Sammlung* Band II, 231.
- 85 Volgens Schneider was 'Arenberg zwischen Kurrheinischem und NW Kreis strittig, 1576 endgültig zum Kurrheinischen Kreis'. Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis*, 232 noot 21.
- 86 De verhouding is berekend op 73,5 : 409. Schulze, W., 'Reichtstage und Reichssteuern im späten 16. Jahrhundert' in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 2 (1975) 44-45.
- 87 Hij wordt ook ook 'zu Luxemburg' genoemd, al is de precieze reden onduidelijk. Zijn vader Christoph I, die als markgraaf van Baden regeerde tot 1515, was vanaf 1488 gouverneur van Luxemburg geweest. Bernhard was gehuwd met Francisca van Luxemburg (dochter van Karel van Luxemburg, graaf van Gavre en heer van Fiennes).
- 88 De heerlijkheid Rodemachern (Frans: Rodemack), gelegen ten zuiden van Luxemburg, werd in de zestiende eeuw steeds tot de Nederrijns-Westfaalse Kreits gerekend. Luxemburg maakte aanspraak op de leenheerschappij. Nève rekent Rodemachern daarom na 1548 tot de Bourgondische Kreits. De heerlijkheid was tot 1492 in het bezit van de graaf van Moers, maar werd in dat jaar door de keizer geconfisqueerd. Daarna werd Christoffel van Baden, stadhouder van Luxemburg, ermee beleend, de vader van Bernhard (III). In 1516 herstelde de keizer echter de kleindochter van de graaf van Moers in de rechten van haar grootvader. (Nève, *Rijkskamergerrecht*, 224-227.) Het bezit van Rodemachern was daarna omstreden. Misschien dat vanwege deze omstreden status het graafschap Moers en de heerlijkheid Rodemachern samen in zowel de rijksmatrikel van 1521 als kreitsmatrikels van de eerste helft van de zestiende eeuw als kreitsstand genoemd bleven worden. De heerlijkheid ging in de zeventiende eeuw voor het Rijk verloren door Franse verovering.
- 89 Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis*, 231 noot 8.
- 90 Aanslag 1551: '6 zu Ross und 20 zu Fuss'. Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlijn), I. HA Geheimer Rat, Rep. 11 Auswärtige Beziehungen, Akten Nr. 5289 fol. 47 verso.
- 91 NWKA IX. 14 Bericht von den Anschlägen, fol. 3-5.
- 92 Nève, *Rijkskamergerrecht*, 177-178. Volgens een andere opsomming: Gendringen, Ulft, Didam, Westervoort, Bylandt met Millingen en Pannerden, Hedel, Boxmeer, Homoet, Haps, Sambeek, Ochten, Spalbeek, Stevensweert en de helft van de heerlijkheid Wisch, kasteel Vrienenstein bij Driel, kasteel Nijburg bij Heteren. (Gruting, R. van, *Tentoonstellingscatalogus Graaf Hendrik van den Bergh 1573-1638* (1988))

- 93 'Graf zu Bergen. Graf Oswald zu Bergen etc. hat kein sonder beschwerden fürpringen lassen. Es haben aber gemeine kraisverordenten sein jezige gelegenheit und vermögen erwegen und inen umb 4 zu ross und 20 zu fuss erhöhet, also das er hinfurter 8 zu ross und 40 zu fuss zu reichs anlage geben solle.' Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band I, 252.
- 94 'Ratliches Bedencken und Bescheidt' met betrekking tot tegen de aanslagen ingebrachte bezwaren, gedateerd augustus 1544. (NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 78.) Het verzoek had succes, want in het register van 1551 is de aanslag verlaagd tot '4 zu Ross und 25 zu Fuss'. (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlijn), I. HA Geheimer Rat, Rep. 11 Auswärtige Beziehungen, Akten Nr. 5289 fol. 49.)
- 95 Zie: Gabel, *Widerstand und Kooperation*, 123.
- 96 In 1800 omvatte Pyrmont een kasteel en tien dorpjes, met in totaal 4.500 inwoners.
- 97 In de matrikel van 1532. Zie bijlage 2.
- 98 Arndt, Johannes, *Das niederrheinisch-westfälische Reichsgrafenkollegium und seine Mitglieder 1653-1806* (Mainz 1991) 106.
- 99 Fabricius, *Erläuterungen*, 496.
- 100 Fabricius geeft de volgende opsomming: '1521 gehörten noch das Nasser Kirchspiel, die Herrschaft Ehrenburg an der Mosel mit Brodenbach, die Herrschaft Leiningen auf dem Hunsrück, Anteile an Rheinböllen und an der Stadt Simmern und andere Besitzungen (Bad Bertrich u.s.w.) dazu.' (Fabricius, *Erläuterung*, 635 noot 71.) Zij worden ook een tijd lang (ca. 1504-1520) genoemd als (mede-)eigenaren van Rekem. (Gerits, J. ed., *Historische steden in Limburg* (Gent, 1989) 187.) In een versie van de matrikel van 1521 (editie Lünig) vinden wij vermeld 'Inhaber der Herrschaft Pirmont und Reckeln sammt deroselbigen Güter'. Schneider vermeldt 'Pirmont und Reckheim' in zijn lijst van leden van de Kreits. (Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis*, 232.)
- 101 Zo lezen wij in een stuk uit 1548: 'Friedrich von Eltz, Herr zu Pyrmont, hat erlegen lassen (...) Antheil an 8 halber Ducaten (...) xiii gl. iii ort'. (NWKA IX.2 Alte Kreishandlungen vom Jahr '36 bis '54, fol. 268.) In 1558 beliep de betalingsachterstand 368 gulden.
- 102 Deze genealogische gegevens zijn ontleend aan: Möller, W., *Stamm-Tafeln Westdeutscher Adels-Geschlechter im Mittelalter* Band II (Darmstadt 1933) 202-204.
- 103 Volgens matrikels van 1521 (Fabricius, *Erläuterungen*, 626) en 1567 (NWKA IX.1, fol. 193-197). In 1532 staat '1 zu Ross und 6 zu Fuss' vermeld.
- 104 Biografische gegevens ontleend aan het artikel van A.P. van Schilfgaarde, 'De heren en graven van Bronckhorst' in: *De Nederlandsche Leeuw*, 74e jaargang (1957) kol. 67-75.
- 105 Borculo was in 1406 in leen opgedragen aan de bisschop van Munster. Ook Gelre had aanspraken. In 1616 werd Borculo door de Staten-Generaal bezet en aan Joost van Limburg-Styrum in leen gegeven. Nève, *Rijkskamergerecht*, 283-284.
- 106 NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 1-3.
- 107 'Nachfolgender Stend halber hat die Röm. Keis. Mayestät sich gegen dem keis. Fiscaln von wegen keis. Cammergerichts Unterhaltung und anderer Reichscontributionen mit schriftlicher Handlung am Reichscammergericht eingelassen und wil das dieselbige Stend Irer Mayestät Niedererblanden zugehörig und also nit dem Reich, sonder Irer Mayestät zu contribuieren schuldig sein sollen.' De lijst vermeldt: 'Abt zu Echternach, Graf zu Brunckhorst, Grave Oswaldis von Bergen seliger Sohn und Erben, Inhaber der Herrschaft Sombrefte, Graf Dietrich von Manderscheid, Inhaber der Herrschaft Predau, ist der Prinz von Oranien, Grave von Egmond

- und Eysselstein, Herrn von Bergen und Walen, Inhaber der Herrschaft Virnberg, Der Graf zu Reifferscheidt.' Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band II, 3 (Nr. 448).
- 108 NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 100.
- 109 De 'fiscaal' (*Fiskal* of *Fiscalis*) was de ambtenaar die ermee was belast om namens Rijk en keizer voor het RKG te procederen (te vergelijken met een officier van justitie of procureur-generaal).
- 110 Protocol van de processen in: NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 158-166.
- 111 NWKA IX.1 Alte eingebundene Creishandlungen des 16ten Jahrh., fol. 203.
- 112 Volgens Arndt slechts 14 vierkante kilometer groot. Eind achttiende eeuw circa 1.100 inwoners. Arndt, *Das niederrheinisch-westfälische Reichsgrafenkollegium*, 62.
- 113 Arndt stelt: 'Anholt gehörte fortan zu den vollberechtigten Mitgliedern des Westfälischen Kreises, auch wenn der frühere Lehnsherr Geldern zwischenzeitlich Truppen im Land stationiert hatte (1512-1540)'. (Arndt, *Das niederrheinisch-westfälische Reichsgrafenkollegium*, 63.) Deze stelling lijkt mij niet houdbaar.
- 114 Angeraen/Rönne was een heerlijkheid met kasteel, gelegen in het kerspel Niedermörmter bij Rees.
- 115 'Kreis Deputation Handlung zu Essen', NWKA IX.1 Alte eingebundene Creishandlungen des 16ten Jahrh., fol. 6.
- 116 NWKA IX.1 Alte eingebundene Creishandlungen des 16ten Jahrh., fol. 66 verso. Stein was een leen van het graafschap Loon én van Valkenburg. Nève, *Rijkskamergerucht*, 477-478.
- 117 NWKA IX.1 Alte eingebundene Creishandlungen des 16ten Jahrh., fol. 181 recto.
- 118 Met betrekking tot Gronsveld is tot en met 1585 geen vermelding in het NWKA te vinden. Zelfs in twee *Kreisabschiede* van het jaar 1585 komt Gronsveld nog niet voor, maar wel in het *Abschied* van 1598. Ter vergelijking: Rekem, sinds 1358 baronie, in 1623 tot rijksgraafschap verheven, komt in de tweede helft van de zestiende eeuw als territorium in het NWKA niet voor. In de eerste helft van de zestiende eeuw was de heerlijkheid eerst in de periode ca 1504-1520 (mede-)eigendom van de heren van Pirmont, daarna van 1520 tot 1545 een bezitting van de graven Van der Marck-Arenberg. Een afzonderlijke vermelding van Rekem als 'territorium' zou in deze periode niet passen bij het karakter van standschap (vergelijk de vermelding in de matrikel van 1532 van 'Eberhardt und Ruprecht von der Marck, Herrn zu Arnberg').
- 119 In 1669 meende het *Reichs Pfenning Amt* dat het 'graafschap' Bronckhorst en het graafschap Gronsveld één geheel vormden en wilde, blijkbaar op basis van oude zestiende-eeuwse aanslagen voor de graaf van Bronckhorst, voor Gronsveld van een basisaanslag van 152 gulden in plaats van 12 gulden uitgaan. De toen verschuldigde 150 Römermonate zouden dan in totaal 22.800 gulden bedragen. Specificatie van 8 oktober 1669, RHCL Gronsveld inv.nr. 77.
- 120 Neu, *Manderscheid und das Reich*, 121.
- 121 Meyer, G., *Die Familie von Palant in Mittelalter* (Göttingen 2004) beschrijft de geschiedenis van dit geslacht.
- 122 Zij was een dochter van Jaspar van Culemborg en Joanna van Bourgondië. Johanna was een dochter van Antoon, bastaardzoon van Philips de Goede.
- 123 Mosmans, *Heeren van Wittem*, 53.
- 124 Biografische gegevens ontleend aan: Schotel, G.D.J., *Floris I en II van Pallant, graven van Culemborg* (Arnhem 1846).
- 125 Mosmans, *Heeren van Wittem*, 54.
- 126 Te noemen zijn onder andere: Lienden, Eck en Wiel, Ommeren en Maurik in de Betuwe; Borsele

- in Zeeland; L(e)ede en Oudewaard in Gelderland; Werth en Wertherbruch in het Münsterland; Engelsdorff, Kintzweiler, Frechen, Bachem, Wildenborch en Dalhem in het land van Gulik.
- 127 In 1682 werd als basisaanslag voor Wittem '1 zu Ross und 2 zu Fuss' (20 gulden) genomen, maar in 1692 werd door een adviseur van de graaf van Waldeck betoogd dat de aanslag (weer?) 28 gulden bedroeg, maar oorspronkelijk ook op Palant betrekking zou hebben gehad. Aanslag 1682 in: Gelders Archief Arnhem, Culemborgs Archief inv.nr. 6591. Brief 1991 in: RHCL Wittem, inv.nr. 1106.1.
- 128 Volgens een rond 1660 uitgevoerde telling had de heerlijkheid Wittem 275 gezinshoofden. Dergelijke aantallen worden vaak met vijf vermenigvuldigd om het inwonertal bij benadering te bepalen.
- 129 Keizerlijke gezanten zouden in 1571 stellen dat Culemborg als rijksstand erkend was. (Nève, *Rijkskamergerucht*, 186-187.) Was Culemborg dus meegenomen bij het bepalen van de aanslag in 1551? In de zeventiende eeuw meende men dat Palant begrepen was in de aanslag voor Wittem.
- 130 De algemene historie van de Kreits is ontleend aan: Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis*.
- 131 'Wir schicken dir auch beyligenden Zettel worin die Namen der Stende so im berürten Nyderlendischen und Westphalischen Krais gezalt und begriffen sein, und Aufzeichnung des Anschlags.' NWKA IX.2 fol. 1-5. De brief verwijst naar de 'jüngste Abschied zu Augsburg'. De rijksdag van Augsburg in 1530 werd gevolgd door rijksdagen te Regensburg in 1532 en Worms in 1535. Volgens Schneider werd de eerste *Hauptmann* van de Kreits op de vergadering van juli 1532 benoemd. (Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis*, 43.)
- 132 Enkele bijzonderheden zijn op te merken. Horn en Friesland werden toegerekend aan de Bourgondische Kreits. Vermeld staan ook markgraaf Bernhard van Baden en 'Eberhardt und Ruprecht von der Marck, Herrn zu Arnberg', die niet in alle uitgaven van de genoemde rijksmatrikel als standen voorkomen, maar wel in de versie van Lünig, die 'Baden zu Lutzenburgh' en 'Arenberg' vermeldt als standen in de matrikel van 1521.
- 133 De anonieme en waarschijnlijk in Augsburg gedrukt rijksmatrikel is getiteld 'Hernach volgend die zehen Krayß, wie und auff welliche art die inn das gantz Reych aufgethaylt und im 1532. jar Röm. Kay. Maye. hilff wider den Türcken zu geschickt haben. Auch welliche Ständ in yeden Krayß gehörend nach altem herkommen.' De spelling is fonetisch en soms verhaspeld, maar de lijst is qua samenstelling en volgorde identiek aan die in de brief van keizer Karel. (Bron: Wikisource) Het graafschap Horn is ook in deze gedrukte Matrikel aan de Bourgondische Kreits toegerekend maar Friesland ontbreekt helemaal. Dotzauer geeft dezelfde opstelling voor de kreitsstanden van 1532, op één punt na: bij hem ontbreekt Minden. (Dotzauer, *Die Deutschen Reichskreise*, 264-265)
- 134 Het betrof een geschil tussen de graaf van Oost-Friesland en graaf Johann von Rietberg. De graaf van Rietberg gebruikte geweld om zijn doelen te bereiken en reageerde niet op een ultimatum van de Kreits. Een door de Kreits op de been gebrachte troepenmacht belegerde de graaf vanaf april 1557 in zijn kasteel en dwong hem in juni 1557 tot overgave.
- 135 De kwestie werd ook aangeduid als de *Grumbachsche Händel*. Het betrof overvallen van Wilhelm von Grumbach op het stift Würzburg. Op basis van een in Augsburg genomen besluit dienden vier kreitsen, waaronder de Nederrijns-Westfaalse, aan de actie deel te nemen. In 1567 werd het beleg geslagen voor Gotha en het slot Grimmenstein. Wilhelm von Grumbach capituleerde op 13 april 1567.

- 136 Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band II, 440-441 (Nr. 445).
- 137 Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band II, 442 (Nr. 445).
- 138 Dit is de 'Anslag des teglichen kriegs zu Beheim', opgelegd ten behoeve van de strijd tegen de Hussiten in Bohemen. Uit het gebied dat later de Nederrijns-Westfaalse en Bourgondische Kreitsen zou omvatten, vinden wij daarin vermeld: 'Der herre von Hurne; Johan herre zu Rodenmachen; Wilhelm und Craft, herren zu Saffenberg; Johan herre zu der Sleyden; Wilhelm von Blanckenstein; Der herre von Dyffolt; Der bischof von Utricht mit Deventer, Kampen und Swolle und Utricht'. *Neue Sammlung* Band I Ersther Theil, 117-120.
- 139 De kosten van een ruiter bedroegen toen 100 gulden per jaar, die van een voetsoldaat de helft (in de zestiende eeuw zou de verhouding van 2:1 naar 3:1 gaan).
- 140 '(...) gegriffen zu einem Anslag auf alle und igliche [jegliche] Habe und Gute in dem heiligen Reiche, die ein iglicher hat, in welchem Standte, Wirde oder Wesen er ist (...). §3: Item es sollen auch alle Prelaten, Graven, Herren, Ritter, Knecht, Burgermeister, Rethen, Stett, Commun und ander obgemelt Underthanen, in was Stands oder Wesen die sein, die dann jerlich Gult [grondrente], es sein Leipgedinge [vruchtgebruik] oder auf Widerkauf, oder erblich oder sunst zintzper oder nutzpar Heuser, Ecker, Wisen, Weingarten oder ander solch Güter haben, von denselben Zinsen, Gulten und Nutzungen auf den zehenden Pfennig solcher Zintz, Gult und Nuzung angeslagen und allewege von tausent Gulden solcher Zintz und Nuzung ein gewapneter zu Ross, oder zweene werliche Mann zu Fuss auf ein Jahr wider die Türcken zu kriegen bestellt werden. (...) § 5: (...) hat er aber nicht Zintz noch Gult, (...) dieselben Güter soll man schetzen, wes die wert sein, und allewegen auf eines Gulden, der dieselben Güter wert, nicht mehr denn einen Pfennig Landes Werung sla[g]hen. (...) § 19: Item von der Aepte, Aeptissin, Meister, Priorinn, und ander geistlicher geordenter Prelaten (...) all und Ir iglichs sollen mit den Gulten, Nuzungen, Zintzen auch gultbern und zintzpern Gutern in dem Anslage begriffen sein, wie vorsteet.' 'Anschlag wider die Türcken wie selbiger erstlich auf dem gehaltenen Tage zu Regensburg Anno 1471 begriffen und darnach zu Augspurg Anno 1474 mit etlichen Artickeln vermehret und nachmals auf dem fernern Reichs-Tag zu Augspurg angenommen worden.' *Neue Sammlung* Band I, 252 e.v.
- 141 In het verdrag van Augsburg nam Karel V in 1548 nog uitdrukkelijk op, dat de eventuele invoering van een *Gemeine Pfennig* geen betrekking zou hebben op de Bourgondische Kreits. Gross, *Urkunden und Aktenstücke*, 443.
- 142 Als *eximirte* (of *ausgezogene*) standen van de Nederrijns-Westfaalse Kreits werden toen genoemd: Utrecht (bisschop), Kamerijk (bisschop) en Kamerijk (stad) door Bourgondië; Dietrich von Manderscheid en Johan von Manderscheid door Luxemburg; Jacob von Manderscheid door *Kurtrier*; Corvey en Rietberg door Hessen; Virneburg door *Kurpfalz*; Moers, Wesel, Düren, Soest en Duisburg door Gulik; Lemgo door Lippe; Herford (stad) door Herford (abt); Warburg en Brakel door Paderborn (bisschop); Verden (stad) door Verden (bisschop). Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis*, 65.
- 143 Mogelijke werd Thorn al kort daarvoor als rijksstand in overweging genomen. Fabricius noemt een aanslag voor 1545 van '1 zu Ross' (Fabricius, *Erläuterungen*, 626). De abdis van Thorn wordt genoemd in een stuk getiteld 'Bericht der Verordneten der Kurfürsten wegen der Reichsanschläge', gedateerd 29 december 1547 te Augsburg, al is de strekking daarvan onduidelijk. (Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band I, 301 (Nr. 378).)
- 144 In een lijst van 'Stende so uff den 25 Febr. 1549 beschieben und erschienen' staat met betrekking

- tot 'Abtissin zu Thorn': 'hat sich entschuldigt (...) das sie zu diesem Kreis Standt nit gehörig'. (NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 100.)
- 145 'An die Herren Commissarij. Ursachen in welche Ansehung die Frawe zu Thorn in diesen Niederlendischen Kreiss nit soll gehören. (...) auffliegende Beschwerde zu erwegen (...) Margaretha von Breraet, Abdis zo Thoren (...) auff jetzigen Kreitztach obberürter Sachen halben verschrieben. (...) hundert Jahren und langer dan sich Menschen Gedencken erstrecken mach, (...) niehe einig Bürde, Steuer oder Beschwerung des Heiligen Reichs Anschlege betreffende auffgelegt worden. (...) Abdis und das Stifft Thorn keine Gueter überall unter diesen Niederländisch Westphälischen Kreis oder sonst dem Heil. Röm. Reich underworffen gehabt (...) ist dem Haus von Burgundien und sonst das Stift Lüttich underworffen.' NWKA IX.2 Alte Kreishandlungen vom Jahr '36 bis '54, fol. 361-362. Op de brief (z.d.) is aangetekend '16 Febr. 1549 Colonia'.
- 146 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlijn), I. HA Geheimer Rat, Rep. 11 Auswärtige Beziehungen, Akten Nr. 5289.
- 147 NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 130-131.
- 148 NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 142-143.
- 149 NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 147-148.
- 150 NWKA IX.2 Alte Kreishandlungen vom Jahr '36 bis '54, fol. 128.
- 151 NWKA IX.2 Alte Kreishandlungen vom Jahr '36 bis '54, fol. 541-543.
- 152 NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 411-412.
- 153 Er is slechts een afschrift bewaard gebleven. NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 478.
- 154 'Kurzer Auszug aus des Pfenningmeisters Dieterich Muntz Anzeichens und Bericht von des Kreis bewilligten Anschlegen seithen dem December des Jars '55 bis in Octobren Anno '59, was davon bei etlichen Stenden noch ausstendig und im Restant ist. (...) am 21 Martij Anno '58 uff dem Kreistag zu Collen (...) zu der Ritbergischen Expedition (...) bewilliget 13 Monat. Bezeichnet am 22 May Anno 1563' NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 3-5.
- 155 NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 44.
- 156 NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 65 recto.
- 157 NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 51 verso.
- 158 NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 47 recto.
- 159 NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 150 recto.
- 160 Lijst z.d., waarschijnlijk 1563. NWKA IX.14, Bericht von den Anschlägen, fol. 177-179.
- 161 Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis*, 137-138.
- 162 NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 179.
- 163 NWKA IX.1, fol. 193-197.
- 164 Fabricius neemt Weisweiler op onder de *Unterherrschaften* van Gulik. Fabricius, *Erläuterungen*, 272.
- 165 Notitie 'Pointen waerover met den heeren Raeden van Sijne hoochgraefel. Gen. van Waldeck Piermondt ende Culemborch mondeling te communicaeren' (z.d.) van Henrick van Ghoor, raad van de graaf. RHCL Wittem inv.nr. 1163.
- 166 Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band I, 93 (Nr. 188).
- 167 Dotzauer, *Die Deutschen Reichskreise*, 19.
- 168 Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band I, 158-159 (Nr. 256).

- 169 'Et combien que Cornille Sceperus a fait son extreme pour entendre et savoir quelz pays sont comprins audit kreys [de oude Bourgondische Kreits] (...) que icellui kreys s'extendoit par les pays bas de l'empereur jusques à la rivière de la Mose, il semble à aucuns que Luxembourg, Lembourg, les pays d'oultre Meuse comme Valkenburg, Dalem et semblables, doivent estre comprins soubz ledit kreys.' Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band I, 162 (Nr. 259).
- 170 Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band I, 168-172 (Nr. 263).
- 171 Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band I, 177 (Nr. 269).
- 172 'Nachfolgender Stend halber hat die Röm. Keis. Mayestät sich gegen dem keis. Fiscaln von wegen keis. Cammergerichts Unterhaltung und anderer Reichscontributionen mit schriftlicher Handlung am Reichscammergericht eingelassen und wil das dieselbige Stend Irer Mayestät Niedererblanden zugehörig und also nit dem Reich, sonder Irer Mayestät zu contribuiren schuldig sein sollen.' 'Reichsanschlag für die Unterhaltung des Reichscammergerichts', 1548. Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band II, 3 (Nr. 448).
- 173 Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band II, 126 (Nr. 554).
- 174 NWKA IX.11 Handlungen Kreistage 1541-1555, fol. 478.
- 175 A. Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis*, 80 en 139.
- 176 NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 134-135.
- 177 Dit blijkt uit de kopie van een processtuk d.d. 20-4-156 (RHCL Wittem inv.nr. 278). De betaling is later verwerkt in de rekening van de rentmeester van Wittem over 1565-1566 ('Aan de stad Keulen 308 gulden betaald i.v.m. de Kreits'). Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nr. 19428.
- 178 De lijst van 18 namen van aangeklaagde standen die in het protocol worden genoemd wijkt af van de 16 standen waaraan een *Monitorialbrief* werd bezorgd.
- 179 NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 158 recto.
- 180 NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 158-166.
- 181 Een kopie (z.d.) van een vertoogschrift, waarschijnlijk het op 13 juni 1562 gepresenteerde, bevat de volgende passages: 'Protestirt für erst und anfänglich, das sein Hr. Prinzipal (...) mit dieser und künfftig Erscheinung in dieses Cammergerichts Gerichtszwang und Jurisdiction nit ferner noch weiter zuwillig gemeint, dan er von rechtswegen zu thun schuldig, sondern vielmehr Meinung und Gemüths seinem Hr. Prinzipalen von diesem vermeinten vorgenommenen Process abzuführen und forum zu decliniren, (...) Übergibt Anwaldt gegen dem Hr. Michaelen Vollandt, Kaij. Cammergerichts Fiscalen berumbte Anklägen folgende Declinatorios Articulos, (...) 7. Und thuet hergegen nit hindern, das Burgundische Craijs in diesem Fahl, da die obb. Burgundische Niederlande des Reichs Ufferlegte Contribution in angesetzter Zeitt nit erlegen und darzu verseumig würde, dem Kaij. Cammergericht underworffen und daselbst wider sie durch den Kaij. Fiscal, gleich wie wider ander des Reichs Stände sie zu bebührender Bezahlung anzuhalten procedirt und gehandelt werden soll'. 8. (...) wahr, das solcher Vertrag allein Statt gewinnet, wannehr durch alle gemeine Ständt des Reichs gemeine anschläge bewilligt, dahin gezogen. 9. (...) wahr, wannehr den gantzen Burgundischen Craijs und Niederlanden ut univर्सij non ut singulij ein Anschlag und Contribution auferlegt wirdt abermahl dahin gezogen. Dieweijl dan deme also, demnach bitt undt begehrt Anwaldt in Nahmen wie oben mit Recht zu erlehren das diese Sache nit hieher gehörig, sondern vielmehr ahhn Anwaltdts Hr. Prinzipalen als Beklagten ordentliche Obrigkeith und Gericht zu remittiren undt Kaij. Fiscals anbracht undt verkundt Monitorium zu cassiren und die erlegte Summe von 308 Gulden wiederumb zuzustellen seije (...) Philip Seijblin'. RHCL Wittem inv.nr. 278.

- 182 NWKA IX.14 Bericht von den Anschlägen, fol. 196.
- 183 'Nachdem (...) etliche Stende, so durch andere eximirt werden, oder sich selbst von des Reichs Anschlege eximiren wollen, und fürgeben das sy nichts vom Reich zu Lehen haben und derwegen nicht schuldig seyen darein zu contribuiren. Desgleichen auch etliche andere gefunden werden, deren Inhabende Herrschafften villeicht wol von anderen Stenden zu Lehen wueren, aber daneb die Regaliën, hohe und nydere Gericht aintweder frey aigens oder doch vom Reich zu Lehen, und von altershero ire Untertanen selbst gesteuert, und dann ins Reich contribuiert haben, welches innen die Lehenherren verrer nit gestatten, oder sy auch zum Teil selbst nichts mehr contribuiren und dessen in possessione libertatis sein wollen. So ist darauf (...) vorigen und jedzigem Camer Procuratoren Fiscaln bevohlen worden, gegen denselben gepürlicher Weis zu procediern. Wie dan auch lange Jahr und zeithero von vilen Fiscaln beschehen. Dieweil uns aber (...) bey den fiscalischen Prothocollen grosser Mangel seye, daher (...) etliche derselben Sachen verlieren muessen.' NWKA IX.1 Alte eingebundene Creishandlungen des 16ten Jahrh., fol. 388-390. Uit deze brief is hiervóór al een passage aangehaald.
- 184 NWKA IX.1 Alte eingebundene Creishandlungen des 16ten Jahrh., fol. 390.
- 185 Het *Abschied* van 17 mei 1568 vermeldt: 'Was der Hertzog zue Alba den Stenden diesses Kreises auf beschehenen Verschreiben von den Graven zu Culenburg der Herligkeit Witthem halber geantwortet, der von Culenburg darauf replicirt und in abermalls am hochgedachten Von Alba geschrieben, ist aus den Copeien hiebei zu sehen'. Een volledig afschrift van dit *Abschied* met bijlagen bevindt zich in RHCL Wittem inv.nr. 1184.
- 186 'Deweill sich dan auch uff jetziger Versamblung etliche der Kreisstende, insonderheit die Bevelhaber der Graffschafft Bentheim und Steinforden, auch die Gebrueder Graven zu Ostfrieslandt, Graffen und Wittib zu Horn, Graff zu Culenbergs, als Freiherr zu Wittem, allerhandt, zum Theill zugefuegten und noch mehr besorgten, Überfals beclagt, als ist wolgedachts von Culenbergs halber an die Römische Kaij. Maij. [geschrieben], der von Ostfrieslandt und Horn [halber] an den Herzog von Alba geschrieben.' NWKA IX, 1 Alte eingebundene Creishandlungen des 16ten Jahrh., fol. 311.
- 187 'Auch allergnedigster Herr und Keyser. Sollen Kaij. Maij. (...) der wolgeborener Herr Floris von Palant, Grave zu Culenberg, Freiherr zu Witthem, bei dieses Kreis Stenden supplicirendt, angegeben wie das seine (...) Freyherligkeit Witthem, welcherhalb dieselb dem H. Reich und diesem Kreis contribuiren müste, durch der königlichen Maij. zu Hispanien Kriegsvolk geweltig eingenomen. Mit bidt (...) Herligkeit halb, ein Standt des H. Reichs und dieses Kreits were, ime deswegen die hilffliche Handt zu bieten (...). Ob wir (...) Alba zu schreiben und zu erbitten, dieweill angeregte Freiherligkeit im Bezirck des H. Reichs und dieses Kreits gelegen, (...) so hatt (...) doch solchs nitt gestehen wollen, sonder die Kreits Stende beantwort laut der Copei hiebey mit verzeichent.' Brief d.d. 20 juli 1568. NWKA IX.1 Alte eingebundene Creishandlungen des 16ten Jahrh., fol. 358.
- 188 Österreichisches Staatsarchiv, HHStA RHR Judicialia APA 29-12, Floris Graf von Culemburg, als Inhaber der Herrschaft Wittem, Promotorialium wegen Restitution der Herrschaft Withem, 1570.
- 189 'Instruktion für die Räte (...) als kais. Gesandte an den Herzog von Alba 14 Jan. 1571.' De afgevaardigden moesten verzoeken om Wittem te *restituiren* aan de graaf van Culemborg. Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band II, 238 (Nr. 640).
- 190 In de repliek gaf Alba reacties met betrekking tot Batenburg, Horn, Stablo en Bergh. In de du-

pliek bestreed Alva onder andere dat Culemborg tot het Rijk behoorde. Wittem wordt niet vermeld, voor zover te beoordelen op basis van de weergave in: Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band II, 225 (Nr. 633 en 646).

- 191 Een overzicht geeft het volgende verloop: 'Extracto Rubricarum in Sachen Fiscalis contra Culenburg. Introducta fuit haec causa Anno 1562. Anno 1569 Citatio ad vidend. incid. in poena. Anno 1573 Citatio (...) Anno 1578 Citatio (...) Anno 1584 (...) ad poena dupli.' RHCL Wittem inv.nr. 278. Een 'Copia Ladung ad videndum Anno 1569 (...) In Spire 21 Aprilis Anno 1569' eveneens in: RHCL Wittem inv.nr. 278.
- 192 '(...) das die freijherschafft Wittem von vilen unverdencklichenn jaren her je und allweg one alles mittel für ein baronat des heiligen Reichs erkandt und gehalten, auch dessweg von alters her und nochin den Niederlendischen und Westphelischen kreijs gehörig gewesen, freij (...) und noch ist wolermelter seiner Gn. freije herschafft Wittem ein reichs one mittel zugehörig und lehenn (...) Wie dan (...) die Reichsverordenete moderatore Iren Gnaden im Römerzugs Anschlag einen zu Ros und vier zu Fuss gemacht haben (...) Da aber etwann die erforderung der Reichs bewilligten hilffen gegen Irer Gnaden voreltern übersehen wordenn sein möchte, dan hetten Ire Gnaden sich gegen dem heiligen Reich vil mehr zu bedancken dann das sie jetzunder hiern ein vermeinde Possession vel quasi libertatis solcher Reichs bewilligten hulffen erzwungen wollen (...) So ist Kaijserlicher Fiscalis mit nichten geständig das dieser one mittel Reichs angehöriger Baronatus Wittem von weilandt Keijser Carolo quinto von des heiligen Reichs anschlegen und bewilligten Reichs hilff (...) gefreijet, eximirt, ausgezogen oder privilegiert seij, wie es dann mit einichem glaubwürdigen schein sonnder zweiffel vom hern gegenheil nit bewisenn würdt. Das aber beclagter Her (...) anzeicht das (...) Alva das Haus und Baronatum zu Wittem one einige vorgehendt Erkanndtnis gebürlichen Rechtens eingenommen haben solle, solches zuverantwortten hatt Kaij Fiscal keine bevelh, sonder glaubt (...) so wolgemelter beclagter Her solches der Rho. Kaij. Maij. und gemeinen Reichsstenden fürbringen. (...) Und were deswegen Iren Gnaden vil nutzer gewesen, sie hetten uff vorlengst erffordern des Niederlendischen und Westphelischen Kreijs von wegen der Riepergischen Expedition und anderer Kreis- und Reichshilffen sich gehorsamlichen erzezt und Erlegung und Hulff gethan, dardurch man Iren Gnaden so vil desto mehr zu solcher Restitution wiederumb helffen mögenn. (...) gegenheil selbst gestendig ist, das Wittem ein Reichs Lehenn und Baronatus seij (...). Michael Vollandt, Doctor, Kaij. Fiscal.' RHCL Wittem inv.nr. 1166.
- 193 RHCL Wittem inv.nr. 1166.
- 194 'Es thath aber D. Vometius, von damahligen könig in Hispanien den 26 May 1590 copeij gemeinen gewalts einbracht, gerichtliche ahnzeige das die von Culenburg alle zeit durch Hispanien ratione Wittum eximirt und von dem Kaijserl. Fiscal niemahlens einige exemptio intendirt werden können, zumahlen in possessione vel quasi begriffen, petendo zeith von 8 monathen umb sich besser zu informiren. Worauff ermelter Fiscal beijbracht, wie das aus der matricul anno 1521 zu Wormbs auffgericht zu erweisen, das die Hr von Wittumb immediate stände des Reichs und keine exemptio vorhanden.' RHCL Wittem inv.nr. 1167.2.
- 195 'Verzeichnis aller und jeder in des heil. Reichs Matrikel eingerissener und beim Fiskalatamt zu Speyer gefundener Mängel, Stritt und Irrungen, bei künftiger des heil. Reichs Versammlung zu emendieren, zu vergleichen oder gänztlich aufzuheben.' Gross, *Urkunden und Aktenstücke* II, 404-405 (Nr. 804).

- 196 Vergelijk de 'Herr von Baland' in de eerder aangehaalde matrikel van 1577 in: 'Extract aus den Reichs-Matriculn des Römer-Zugs nach den zehen Kreysen (...) de Annis 1521, 1577, 1593' (*Neue Sammlung*).
- 197 NWKA IX.60 Kreis Handlungen Cöln Jan. - Febr. 1583., fol. 98. Johan Steffen vertegenwoordigde tevens Manderscheid en Virneburg. In een lijst van 'Restanten' van februari 1583 staat Wittem vermeld met een betalingsachterstand van 444 gulden.
- 198 De drie genoemde *Abschiede* in: Gelders Archief Arnhem, Culemborgs Archief inv.nr. 378. De aanwezigheid van het *Abschied* van 1598 in het Culemborgs Archief getuigt wel nog van een zekere belangstelling voor de Kreits.
- 199 Gelders Archief Arnhem, Culemborgs Archief inv.nr. 6590.
- 200 De oorkonde van verheffing tot vrijheerlijkheid in 1520 bevestigt het recht van de heer: 'ende heeft ook Hoge Gerechtigheid, Put ende Galge'. De costumen van Wittem formuleren het als volgt: 'Der Heer van Witthem sal hebben binnen sijnder Heerlichheit ende lande van Witthem eenen scholtes en seven schepenen inder banck van Mechelen en der Heer mach rigten over hals en buijck na wijsdom der schepenen'. De costumen van Wittem zijn in 1551 op schrift gesteld. Kopie in RHCL Wittem inv.nr. 1162.1. Zie ook: J. Habets, *Limburgsche Wijsdommen, Dorpscostumen en Gewoonten, bevattende voornamelijk Bank-, Laat- en Boschrechten* ('s-Gravenhage 1891) 31-32.
- 201 De verklaring is als regest bewaard in 'Inventaris der oudste archieven van het kasteel Wittem', RHCL Wittem inv.nr. 1a.
- 202 Janssens de Limpens schijft hierover: 'Het schijnt, dat de Heren van Wittem rond 1350 door de hertogelijke ambtenaren van het hertogdom Limburg gestoord zijn in hun rustig bezit van het dorp Epen. In ieder geval moest Hendrik van Gronsveld, drossard van Limburg, in 1350 op bevel van de hertog een onderzoek instellen naar de omvang der rechten van de Heren van Wittem in Epen. De schepenen van Epen hierover gehoord, gaven volgende certificatie: "ten versoick van Henrich van Gruusselt, borchgrave van Lymborch certificeren (sy), dat Heer Arnold Heer van Witthem besidt ende holdt t'enen leen dat dorp ende gericht van Epen myt synen toebehoerten, ende dat Zy geseyn hebben by denselven Heere van Witthem daer geëxecuteert te zyn die hoege herlicheit over dieghene, die des lyffs hadden verbuert, als te delven, te richten myt vuer ende myt flamme, al totter tyt, dat des hertogen van Brabant ambachsluyden hem des onderwonden mochten hebben, sonder alleen die acht leenmannen in den dorpe van Epen voers. alle tydt den hertoch van Brabant toebehoerden." Na dit onderzoek van 1350 werd het bezit van Epen aan de Heren van Wittem niet meer betwist.' Janssen de Limpens, K.J.Th., 'De Territoriale ontwikkeling der heerlijkheid Wittem' in: *De Maasgouw* 84 (1965) 23-28
- 203 Rekening boekjaar 1569-1570 van de rentmeester van Wittem Nicolaes Canen. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nr. 19431.
- 204 Rekening boekjaar 1590-1591 van Jan Rave, rentmeester van Wittem. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nr. 19434.
- 205 Stukken in RHCL Wittem inv.nr. 1165.1. Zie ook: A.J.A. Flament, 'Doodvonnis te Epen in 1664' in: *PSHAL XXXVI* (1900) 449.
- 206 In 1683 meenden de ambtenaren van de heer dit aantal te moeten aantreffen, maar zij konden er slechts 36 traceren: 'Off de 50 leenmannen noch in wesen sijn. Na visitatie van het leenboek word bevonden dat anno 1640 bij de Grave van Cuijlenborghe (...) verheven sijn alleen 36 leenmannen'. Stuk getiteld 'Scherp ondersoek', RHCL Wittem inv.nr. 288.

- 207 Een lijst uit het begin van de zestiende eeuw noemt onder andere de ‘carten’ van Rosmeulen, Nijswiller, Hurpesch, Beusdal, Hilleslagen (abdis van Burtscheid) en Windenberg. RHCL Wittem inv.nr. 294.2.
- 208 ‘Extract uijtte generaele lantmaete der bancke Mechelen concernerende wie aldaer zijn goederen heeft gereclameert voor Commandeurs goederen. 1647-1651’, RHCL Wittem inv.nr. 1108.2. Het aantal percelen onder Epen schijnt minimaal te zijn geweest. In een lijst van belastingaanslagen voor Epen vormt de post ‘Commandeursgoet’ met een aanslag van twee en een halve stuiver slechts een fractie van het totaal. (‘Schatz zedul der Banck Epen verneuw den sevenden Maij 1667’, RHCL Wittem inv.nr. 1169.1)
- 209 Dit was het oude recht dat ‘haefstoot’ werd genoemd, op grond waarvan aan de heer de roerende goederen toekwamen van iemand die zonder echtgenoot en kinderen kwam te overlijden. De rest van de heerlijkheid kende dit recht niet of niet meer. Daar was ‘haefstoot’ de betaling die aan de heer verschuldigd was voor elk huis. De inwoners van Mechelen schijnen het oude recht van haefstoot op enig moment te hebben afgekocht of omgezet in de genoemde betaling. De rentmeester van Wittem stelt in zijn rekening over 1534/35 m.b.t. het in Nijswiller bestaande recht: ‘pliecht dit alsus als ich bericht ben, durch die gantze Banck van Mechelen zo syn, ende haven die undersassen sullichs vortyden an deme heer van Witthem affgedraigen’. (RHCL Wittem, inv.nr. 1168.1.) Janssen de Limpens stelt dat het recht van haefstoot in 1566 in Wittem zou zijn afgeschaft. Dit is niet juist. (Janssen de Limpens, K.J.Th., ‘Het recht van haefstoot in Limburg en Overmaze’ in: *De Maasgouw* 94 (1975) 187.)
- 210 In 1728 voegde de graaf van Plettenberg beide schepenbanken samen. In de decennia daarvoor had Mechelen blijkbaar wel als appelinstantie voor Epen gefungeerd. Besluit van de graaf van Plettenberg d.d. 22 mei 1728. RHCL Wittem inv.nr. 296.2.
- 211 ‘Inventaris der oudste archieven van het kasteel Wittem’, RHCL Wittem inv.nr. 1a.
- 212 De eerder genoemde lijst gebaseerd op het register van Niclas Kemp.
- 213 Afschrift van een oorkonde uit 1451. RHCL Wittem inv.nr. 1025.
- 214 ‘(.) eenige gerichtscosten die voerde schepenen van Mechelen, lande van Witthem, in materie van appellatie tusschen eenen Peter vande Wee ende den momboor der supplianten [de heren van Eijs] soude geresen sijn ende daervoer de voors. Schouteth van Eys, gelyck de voorschreven Drossart van Witthem pretendeert, soude borge gebleven syn (...).’ RHCL Wittem inv.nr. 1030.
- 215 ‘Wordt gesustineert dat vande Commandeurs banck moet geappelleert worden aen de hooftbanck tot Mechelen. In dit proces heeft de Commandeur verworven brieven van cassatie ten eijnden de drost soude casserern al t’gene hij in prejuditie van t’appel van wederpartijen gesustineert ter contrarie soude hebben gedaen. Daertegens heeft sich de drost gestelt in oppositie ende versocht redenen van voorsc. brieven van cassatie, die hem geleverd sijn bij 17 stucken hiermede gesonden. Sustinerende partijen dat men die brieven van cassatie absolutelijck sal affdoen off soo niet sal in de saecke ten principaelen procederen.’ ‘Cort verhael vande processen metten Commandeur tot Mechelen’ (stuk z.d.), RHCL Wittem inv.nr. 1167.1.
- 216 RHCL 02.01 Rijkskamerrecht inv.nr. 102.2 fol. 53.
- 217 ‘(...) verclaert dat den suppl. sijnen stadthouder ende schepenen der Bancke van Mechelen compeeteert die kennisse van alle reële actien ter saecke van goederen onder die voors. Bancke der Commandeurije resortierende, mitsgaeders van alle civiele personele actien ten regaerde van de personen op de voorschreven goederen woenende omme tegens deselve voor de voors. Bancke bij affbodt ende ingebodt te moegen geprocedert worden, ende dat deselve personen voor

- de voorschreven reële off oock vorde voors. civiele personele actien op de voors. goeden niet en sullen moegen ingeboeden off gedaeght woorden voor die Bancke van Wittem, (...)’ Kopieën in RHCL Wittem inv.nr. 1169.1 en RHCL 02.01 Rijkskamergerecht inv.nr. 102.1 fol. 61.
- 218 Zo bezat ‘s-Hertogenbosch het recht van ‘ingebod en uitpanding’ met betrekking tot een aantal dorpen in de Meierij die hun eigen schepenbank kenden. Voor uitvoering van contracten die waren geregistreerd voor de schepenen van de stad kon de vierschaar van ‘s-Hertogenbosch aan de plaatselijke rechtbank voorbijgaan en beslag leggen op goederen en een schuldenaar gijzelen.
- 219 Emstede, E. van, *Glossarium Juris Brabantici 1222-1781* (Deurne 1981), die het als ‘afgheboth’ vermeldt.
- 220 Hoofdvaart of ‘beleringhe’ was het vragen van advies door de schepenbank aan een ander rechtscollege ten behoeve van een door die schepenbank zelf te vellen vonnis. Volgens Schwabe (zie volgende noot) zou de omslag van hoofdvaart- naar appelinstantie voor de Akense schepenstoel rond 1560 liggen.
- 221 Schwabe, W., ‘Der Aachener Oberhof’ in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 47 (1925) 83-159 en 48/49 (1926/27) 61-120. Vermeldingen van Wittem: ZAGV 47, 102; ZAGV 48/49, 110-111.
- 222 Deze lijst, die gebaseerd zou zijn op een viertal registers die circa 80 jaren bestrijken in de periode 1415-1502, is in de negentiende eeuw opgesteld door de Duitse geleerde Hugo Loersch en, met aanvullingen, door Franquinet gepubliceerd in: *PSHAL IX* (1872) 296-310.
- 223 Deze lijst (z.d.), opgesteld door Wilhelm Adolf von Eys gen. Beusdal, schepen van Aken van 1672 tot 1729, is gepubliceerd door J. Meulleners, ‘Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de rijksheerlijkheden Obbicht en Leuth, benevens een bijdrage tot het hooger beroep naar Aken’, in: *PSHAL XXIV* (1887) 163-165. In de lijst staat wel ‘Mechelen über Maes’ (Mechelen aan de Maas) vermeld. Met betrekking tot Wijlre zijn 35 vermeldingen in het register van Kemp geteld, met betrekking tot Eijs vier.
- 224 Mosmans stelt: ‘Wat het hooger beroep aangaat in niet-feodale zaken: Wittem evenals Eys beriep zich zeker vóór 1600 op Aken’. Mosmans, *Heeren van Wittem*, 113.
- 225 ‘1557. 2 Januarij. - Floris, graaf van Cuilenburg vrijheer van Palant en van ‘t land van Wittem, enz. geeft volmacht aan Robert van Eylsrack, zijnen drossaard te Wittem, om namens hem in alle zaken en gedingen voor den Koninklijken stoel van Aken te verschijnen en te handelen, bijzonderlijk om de twee thans bouwvalige huizen en conventen, door zijne voorouders gesticht, ‘t eene in de Kölner Strasze, ‘t andere “under die Linde” te Aken, te verkoopen, en de daarvan komende gelden wederom ten behoeve der arme conventsvrouwen aan te leggen. - Orig. op perg. Eigenhandig door Floris ondertekend; zegel afgefallen.’ *De Maasgouw I* (1879) 98. Beschrijving van een in 1878 voor het archief in Maastricht verworven document waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is.
- 226 Rijksarchief Anderlecht, Leenhof, Correspondentie inv.nr. 509 fol. 257. Deze lijst lijkt de realiteit beter weer te geven dan het eveneens door Meulleners gepubliceerde ‘Extractum Protocolli Privilegiorum’ van Aken uit 1662, dat 16 steden en 55 heerlijkheden noemt (maar waarin Wittem weer niet voorkomt).
- 227 Appollonia von der Marck bleef na de dood van haar echtgenoot Dirk van Palant (1480) kasteel Wittem bewonen. Zij hertrouwde met Erkingen van Schwarzenberg. Mosmans, *Heeren van Wittem*, 61 en 132-133.
- 228 Het proces is alleen bekend uit de beschrijving in een inventaris, thans in Maastricht, die is opgesteld in het kader van de overdracht van dossiers van het Rijkskamergerecht aan Pruisen in

1847. Het dossier zelf blijkt zich op dit moment echter niet in Düsseldorf, Aken of Maastricht te bevinden. De inventaris is getiteld 'Special-Repertorium für das Herzogtum Limburg', RHCL, Documentatie-archief DOC.339b.
- 229 De in Aken gevestigde kloosterorden beriepen zich wellicht op een privilege waardoor zij niet voor de schepenbanken van Wittem hoefden te procederen. In 1408 had Johan, heer van Wittem verklaard: '(...) dat ich bynnen alle den landen, steden, slossen, vesten (...) die ich hain (...) die burgeren en ondersessen gemeynlike van Aiche myt yre lyven ind gueden, dar dorch vort inde weder varende ind komende; ind auch alle ind yeclike guede die sy bynnen myne landen lygende hedden allezyt (...) beschuden ind beschermen sal gelich myne selfe luden ind onderessen (...) ich ind die myne solen umb die anspraichen of wat (...) die sachen weren, scheffen ordel reicht ind herkomen der Stat van Aichen allezyt nemen ind geven ind dat eyrgens anderswo noch in egeyne andere wys soecken noch vorderen. (...)'. Oorkonde d.d. 25 juli 1408, Stadtarchiv Aachen, Urkunde Y 59.
- 230 Twee voorbeelden zijn: Inwoners van Epen contra de heer van Wittem, RKG 1716-1731, Signatur: 60-AA 002; Johanniters contra de heer van Wittem, RKG 1716-1808, Signatur: 101-AA 002.
- 231 Costumen van Wittem art. 83: 'XIII. Van aenrichtinge te doen van vervolgden offt erworren saecken, die met recht erworren syn. (...) 83. Als nun eene saeke te recht gaet, ende kondt ende kontscap verhort is ende eenige parteyen vermaenen, offt roeren dat hoyt, sullen die gerichten trecken op parthyen cost ende hunnen arbeit, ende indyen sy dat hoyt niet en roeren noch en vermaenen, ende laeten maenen om recht ende oordehl syn die gerichten schuldig syn ordehl te geven offt te trecken op henne costen, als ons dat hooft van Baelen geleerd heeft anno XVc LI den VI dag juny.' De tweede vermelding in de Costumen is: 'IX. Van geweltsaecken (...) Die schepen van Baelen halden van allen bruecken wech. (...)'. Volgens Habets betekent dit dat de schepenen van Baelen in plaats van met geldboeten met boetewegen of pelgrimagiën straffen. Costumen van Wittem, RHCL Wittem inv.nr. 1162.1 en Habets, *Limburgsche Wijsdommen*.
- 232 Zie bijlage 3 'Accordt van Baelen'.
- 233 '(...) dat he tzo Baelen niet komen en wulde daer doyr etzlyche hontz rechs verkort weerden.' Gedingregisters Epen 1542-1571, RHCL Wittem inv.nr. 325, fol. 131 verso.
- 234 'Requeste voor de mancamere des Leenhoffs Limbourgh' d.d. 6-3-1660. RHCL Wittem inv.nr. 215.
- 235 Jan Rave had op 30-11-1581 zijn commissie ontvangen als drost en rentmeester. In zijn rekening over het jaar 1596-1597 geeft hij herhaalde malen aan over zaken geen verantwoording te kunnen afleggen omdat drost Balthasar Laureten de registers onder zich hield. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, inv.nr. 19440.
- 236 Vonnis Raad van Brabant d.d. 8 februari 1607 en vonnis schepengerecht van Baelen d.d. 24 november 1610. RHCL Wittem inv.nr. 1176.2.
- 237 Vermeld in de rekening van drost en rentmeester Van Laureten over 1602-1603. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nr. 1944.
- 238 Proces vermeld in de rekening van drost en rentmeester Van Laureten over het jaar 1602-1603, Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nr. 19446. Declaraties van Johan van den Hove uit 1600 en 1602 in: RHCL Wittem inv.nr. 1167.1.
- 239 RHCL Wittem inv.nr. 299.2.
- 240 Rijksarchief Anderlecht, Leenhof, Processen inv.nr. 1115.

- 241 'Quant aux cours de justice subalternes, leurs jugements étaient, au contraire, parfois susceptibles d'un double appel. Ainsi les cours de justice de Mechelen, Epen, Bilstain et Villers ressortissaient en appel à la cour du chef banc de Baelen. Si les parties n'étaient pas satisfaites de la sentence prononcée par cette dernière juridiction, elles pouvaient en appeler une seconde fois devant la cour féodale de Limbourg. En vertu d'anciens usages, confirmés par Charles-Quint le 10 avril 1521, les sentences de la cour féodale elle-même étaient immédiatement exécutoires sans être sujettes à appel. Les parties pouvaient seulement plaider en réformation devant le souverain conseil de Brabant.' A. De Ryckel, 'La Cour féodale de l'ancien duché de Limbourg' in: *Bulletin de la Société d'Art et d'Histoire du diocèse de Liège* Tome 9 (1895) 279-281.
- 242 Janssen de Limpens, K.J.Th., 'Bijzondere Oppergerechten voor het Hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze' in: *De Maasgouw* 80 (1961) 65-82.
- 243 Nève, *Rijkskamergerecht*, 106-112.
- 244 Ibidem, 118-119.
- 245 Janssen de Limpens, K.J.Th., 'Bijzondere Oppergerechten voor het Hertogdom Limburg en de Landen van Overmaze' in: *De Maasgouw* 80 (1961) 66-69.
- 246 Gross, *Urkunden und Aktenstücke* Band I, onder andere de nrs. 771, 781 en 791.
- 247 Nève, *Rijkskamergerecht*, 365, die als bron verwijst naar J.L. Meulleners, 'Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de rijksheerlijkheden Obbicht en Leuth, benevens een bijdrage tot het hooger beroep naar Aken', in: *PSHAL* XXIV (1887) 67-166.
- 248 De huidige staat van inventarisatie van de archieven van de Raad van Brabant maakt systematisch onderzoek in deze Busselse archieven naar processen die Wittem raken praktisch onmogelijk. Zie voor een algemene inleiding: E. Put, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant* Deel 1 en 2 (Brussel 2001). De bevindingen in dit artikel zijn gebaseerd op de stukken in het archief van de heerlijkheid Wittem in het RHCL. Het spreekt voor zich dat daarin alleen stukken bewaard zijn gebleven over processen die op enigerlei wijze de heer van Wittem raken.
- 249 Een eerste voorbeeld van een (appel)zaak die Wittem raakte (maar een andere jurisdictie betrof), is een proces aangespannen door Floris I als heer van Wittem tegen de ingezetenen van Gulpen. De heer van Wittem meende dat aan zijn bij kasteel Wittem horende hoeve, de hof van Wittem, het recht verbonden was schapen te laten grazen op de gemene gronden van Gulpen 'op den berch van Gulpen ende aenden gemeyte daeromtrent'. In 1551 kwam hij hierover in conflict met de ingezetenen van Gulpen en Floris spande een proces aan voor de Raad van Brabant. Uit de rescriptie van de schout van Gulpen tegen de supplicatie van Floris blijkt dat het feitelijk een appel betrof van een vonnis van het hoofdgerecht van het Land van 's-Hertogenrade. De uitkomst is onbekend. Kopie van de supplicatie van de heer van Wittem en repliek van Hendrik van Eynatten, schout van Gulpen, in: RHCL Wittem inv.nr. 1167.1.
- 250 Respectievelijk een declaratie van Johan van den Hove (RHCL Wittem inv.nr. 1167.1) en de rekening van de rentmeester van Wittem 1591-1592 (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nr. 19435).
- 251 Breijl contra Collen (1582); Breijl contra Melchior van Zevel (1596-1597); Breijl contra de heer van Clermont (1619-1621); Breijl contra Van Eijnatten (1623); Breijl contra Millendonk (1632); Breijl contra Hoen van Cartils (over het jachtrecht); Breijl contra Segeraet, echtgenote van Wilh. van Strijthagen (1639); Breijl contra Breijl over een pachtrecht (1640). De eerste vijf in RHCL Wittem inv.nr. 1036, nummer zes in inv.nr. 1029.1, de laatste twee in inv.nr. 1037.
- 252 RHCL Wittem inv.nr. 1027.2 en 1038.2.

- 253 De vergelijking met de Baronie van Breda is te maken, die ook een hoge mate van soevereiniteit kende, maar zich nooit kon of wilde onttrekken aan de bevoegdheden van de Brusselse hoven in hoogste instantie. 'Hoewel de Bredase heren nagenoeg souverain waren, slaagden zij er niet in juist op het stuk van de rechterlijke organisatie volledig van de hertog los te geraken.' Nève, *Rijkskamergerecht*, 183.
- 254 '(...) chargé d'avoir commis crime de Leze Majesté et ayant puis naguères au contempt et vitupere de la litispence et procedures contre luy (...) non seulement pris les armes mais aussi commis et denommé plusieurs capitaines tant de gens de cheval que de pied, et iceulz mis et fait marcher en campagne à enseignes desployées contre sadicte Majesté ces estats, pays et subjects de pardecha, comme il est à chacun notoire et en laquelle rebellion il est encores actuellement peristant (...).' Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nr. 919, fol. 446 verso.
- 255 Mosmans, *Heeren van Wittem*, 55.
- 256 Mosmans, *Heeren van Wittem*, 101-102.
- 257 Anna stierf kinderloos en legateerde de rente aan diverse personen.
- 258 Balthazar van Laureten, sinds 1599 drost van Wittem, schreef op 11 december 1600 een brief aan de graaf, waarin hij hem bedankte voor een door Floris geregelde sauvegarde van de Staten Generaal voor Wittem. Hij sprak de verwachting uit dat een bedrag van 4.500 gulden, dat dringend nodig was om achterstallige betalingen aan Floris' tante Anna te voldoen, binnenkort beschikbaar zou komen. Hij bedankte de graaf ook voor zijn aanstelling ('vant goet d'welck mij geschiet is doer het insetten van mijn ampt ende officie'), al is niet duidelijke welke invloed Floris op zijn benoeming kon uitoefenen. Hij suggereerde ook dat de opstelling van Anna, die het juridisch steeds hard speelde, door iemand anders werd bepaald: 'het schijnt dat onder t'segel vanden naem van dese particuliere persoon ijemantz anders gheerne waere den heere vant Lant'. RHCL Wittem inv.nr. 1185.2.
- 259 De oorkonde van *mainlevée* uit 1604 stelt dat Floris 'se seroit allié par mariage du sceu et permission d'icelles leurs Altezes avecq la soeur aisnee des comtes Herman vanden Berch'. Zie bijlage 4.
- 260 De loyaliteit van deze adellijken bleef echter onzeker. Eén van Floris zwagers, Hendrik, wisselde in 1632 tegen betaling van partij en speelde de steden Venlo en Roermond in Staatse handen.
- 261 Afschrift in RHCL Wittem inv.nr. 1165.1. Zie bijlage 5 voor de volledige tekst.
- 262 *De Maasgouw* 1 (1879) 98-100 (beschrijving van aanwinsten, nr.8).
- 263 Galesloot, Louis, *Inventaire des Archives de la Cour Féodale de Brabant* II, 351. 'Décidé le 14 janvier 1612.'
- 264 Ibidem, 358.
- 265 Hij verwijst naar een kopie van de sauvegarde uit 1592 en een sauvegarde van latere (niet nader aangeduide) datum. RHCL Wittem inv.nr. 1184.
- 266 Bijvoorbeeld op 4 juli 1605 verlenging van de sauvegarde met betrekking tot Wittem met een jaar op verzoek van de graaf van Culemborg, gevolgd door een nieuw verzoek van de graaf van Culemborg om verlenging voor een jaar van 29 november 1606. *Resolutiën der Staten Generaal* Deel 13 (1602-1604) ('s-Gravenhage 1957) 275 en 605.
- 267 Betalingen door de halfwin van de hoeve Winneberg in de jaren 1594-1569. RHCL Archief huis Oost te Schin op Geul alsmede archieven der heren en heerlijkheid van Strucht inv.nr. 168.
- 268 'Scatteringen ende Contributiën: Item alzo die gemutineerde den 7den van September int jaer 1600 zijn gecomen voir 't huijs van Wittem ende die poorten ende bruggen met gewelt open

- geslagen, jae oock (...) gedreijght die schuren ende stallen aff te branden, van d'welcke te behouden heeft die Rendant (...) deselve opt huijs gelaeten ende van alles t'eeten ende te drincken, wijn ende bier, moeten stellen, d'welcke uijt sijnde, hebben den knecht eenen anderen halff fademe wijns naer Aeken doen haelen, met wittenbroot ende goet bier (...) heeft uijtgegeven 31 gulden ende 10 stuivers.' Rekening van Balthasar van Laureten voor het jaar 1600-1601, Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nr. 19444.
- 269 Een bedde van 72.000 gulden voor de periode van een jaar kwam in de jaren 1610-1630 regelmatig voor, bijvoorbeeld in de (boek)jaren aanvangend in 1611, 1619, 1620, 1621, 1624. RHCL Archief van de Landen van Overmaze inv.nr. 632.
- 270 Dumont, Bruno, *Aux origines des communes Les Communautés villageoises dans les Pays de Dalhem et de Limbourg XVI-XVIII siècle* (Brussel 1994) 241-245.
- 271 'Règlement et ordonnance du Roy sur le fait de la levée des aydes és Pays et Duché de Limbourg, Faulquemont, Dalhem et Roodeleducq', gepubliceerd op 3 december 1622. Dit stuk is gedrukt in: Anselmo, A.ed., *Placcaeten ende Ordonantien van de Hertoghen van Brabant princen van dese Nederlanden*, II (Antwerpen 1648).
- 272 Hij sluit af met de zin: 'Verhoopende de heere Graeve van Culemborch dat 't selve reglement nijet en sal bij interpretatie van mijnen heeren fiscalen geextendeert worden oever zijnen lande van Wethem ende dat mijnen heeren zich sullen en mits redenen voors. houden voor gecontenteert.' Kopie z.d., RHCL Wittem Nr. 1162.1. Zie ook de passages uit deze brief aangehaald in het hoofdstukje 'Het ontstaan van de heerlijkheid'.
- 273 'Eerwurdige Heere. Alsoo ick verstaen dat allenlijck vanwege het officie fiscal last is gegeven op eenighe particuliere persoonen om informatie ende enqueste te nemen aengaende de saecken concernerende den lande van Witthem, ende dat bij verhooringhe van ingesetenen desselfs lande, ende gemerckt dat ick om sulcke te gedoogen gheene volmacht en hebbe van mijnen Genadigen Heere den Grave van Cuijlenborch, die vastelijck meent dat in sijnen voors. lande gheene enquesten raeckende publique ende particuliere saecken en connen genoomen worden dan alleenlijck door sijne ordre ende van sijnentwegen, mits dat sijne Majest. als Hertogh van Brabant inden lande van Witthem gheen regalien en heeft noch voorderechte als simpel ontfanckenisse van relieff des voors. lants, sijnde t'selve oijck gesepareert vande vier landen van Overmaese, soo bevinde ick mij in perplexiteit, want permitterende sulcke enquesten, soo contraveniere ick expresse commandementen ende ordre van mijnen genadigen heere, ende in het wederstaen van deselve enquesten vrese eenighe indignatie t'incurreren van U.E.' Kopie z.d., RHCL Wittem inv.nr. 1184.
- 274 RHCL Wittem inv.nr. 1184.
- 275 RHCL Wittem inv.nr. 1166.
- 276 Sauvegarde uit 1630 in: RHCL Wittem inv.nr. 286. Overige stukken in: RHCL Wittem inv.nr. 1184. De brief d.d. 18 februari 1631 betrof mede het stift van St. Servaas.
- 277 RHCL Wittem inv.nr. 1185.2.
- 278 Brief van Rumoldus van Uden d.d. 1 mei 1638. RHCL Wittem inv.nr. 1185.2.
- 279 Drost Schwartzenberg beschrijft de gebeurtenissen in 1638 en 1639 in een brief d.d. 9 juli 1639. RHCL Wittem inv.nr. 1186.
- 280 Rekening van rentmeester Johan de Vaels over het jaar 1638-1639. RHCL Wittem inv.nr. 1179.
- 281 Afschrift z.d., RHCL Wittem inv.nr. 1184.
- 282 NWKA VIII.13, fol. 32.

- 283 Een studie met betrekking tot het fenomeen *terres franches* is: Adrienne Stengers-Limet, *Les terres franches, Une fiscalité particulière dans les anciens Pays-Bas* (Kortrijk-Heule 1985). Wittem wordt hierin slechts in de marge vermeld en voornamelijk in verband met pogingen van Spaanse zijde in de tweede helft van de zeventiende eeuw om inkwartiering of bijdragen op te leggen.
- 284 'Die älteren Drucke geben meist mit wesentlich richtigen Zahlen die namen von Fürsten aus der zweiten Hälfte des 16. Jhs., so Schmauss, Lünig, Neue Sammlung, dann Moser (...).' *Deutsche Reichstagsakten Jüngere Reihe II* (1896) 421.
- 285 *Neue Sammlung* Band I, Zweyter Theil, 221-229.
- 286 *Neue Sammlung* Band I, Zweyter Theil, 216-221.
- 287 *Neue Sammlung* Band I, Zweyter Theil, 211-216.
- 288 *Neue Sammlung* Band II, Zugabe zu dem Vierten Theil, 35-43.
- 289 Fabricius, *Erläuterungen*, xxiv.
- 290 Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis*, 232 noot 29.
- 291 Een matrikel van de kreitsdag in Duisburg in 1682 vermeldt als aanslag voor Wittem: '4 1/3 zu Pferdt, 8 3/4 zu Fuess'. Gelders Archief Arhem, Archief Culemborg inv.nr. 6591.
- 292 NWKA IX.2 Alte Kreishandlungen vom Jahr '36 bis '54, fol. 3-5.
- 293 RHCL Wittem inv.nr. 1102.1.
- 294 Archives de l'Etat à Liège, Haut Cour de Justice de Baelen inv.nr. 65 Régistre aux Sentences 1603-1628, fol. 67 verso - 68 recto.
- 295 Vonnis schepengerecht van Baelen d.d. 24 november 1610. RHCL Wittem inv.nr. 1176.2.
- 296 Deze drie processen in: Archives de l'Etat à Liège, Haut Cour de Justice de Baelen inv.nr. 65 Régistre aux Sentences 1603-1628, resp. fol. 88 recto - 90 recto, fol. 139 recto - 140 recto en fol. 140 recto.
- 297 Archives de l'Etat à Liège, Haut Cour de Justice de Baelen inv.nr. 66, Régistre aux Sentences 1640-1669, fol. 13 recto.
- 298 'Gesien (...) het processe der parthijen (...) ierst voir Scholtis ende Schepenen der Commandeursbanck tot Mechelen ende daernaer in materie van appellatie voor deze hooftjustitie (...).' Archives de l'Etat à Liège, Haut Cour de Justice de Baelen inv.nr. 66, Régistre aux Sentences 1640-1669, fol. 12 verso.
- 299 Archives de l'Etat à Liège, Haut Cour de Justice de Baelen inv.nr. 66, Régistre aux Sentences 1640-1669, fol. 66 recto.
- 300 Stuk d.d. 18-4-1600, RHCL Wittem inv.nr. 1167.1. Rekening van de rentmeester van Wittem over het jaar 1602-1603, Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer inv.nr. 19446.
- 301 Ordonnantie van 8 februari 1607 van de Raad van Brabant. RHCL Wittem inv.nr. 1176.2.
- 302 Stukken in: RHCL Wittem inv.nr. 1030 en 1033.
- 303 Mosmans stelt in zijn korte artikel 'Torenbouw te Mechelen 1634' (*De Maasgouw* 42 (1922) 94) dat al in de jaren 1594-1597 een (onbeslist gebleven) proces tegen de Commandeur werd gevoerd 'voor den Hoogen Raad te Brussel'. In zijn latere artikel 'De Johannieter-Commanderie te Mechelen' (*PSHAL* LXV (1929)) herhaalt hij deze stelling niet. Het eerste spoor van deze processen dat ik heb kunnen vinden is een declaratie in de acquiten bij de rekening van de rentmeester over 1609-1610. Deze declaratie van Johan van den Hove tot Berlieren betreft een reis naar Brussel in verband met een rechtszaak tegen de Commandeur (in 1607?). RHCL Wittem inv.nr. 1175.
- 304 Aanvankelijk was geprocedeerd over de verplichting tot het onderhoud van de kerk in

- Mechelen: '(...) onderhouden moet het schiep op de kercke, het corpus van kercke, item die groote clock daerinne te bestellen. Dit proces heeft eerst gehangen voor den Official ende gedeputeerden vande Archidiaeck van Luijck. Ende is de Commandeur aldaer gecondemneert. Dan heeft van daer geappelleert ad Nuntium Apostolicum. Daerna d'appellatie weder verlaeten ende den drost in deselfde materie betrocken voor de hove van Brabant, daer de saecke nu noch hangende is.' Uit: 'Cort verhael vande processen metten Commandeur tot Mechelen' (stuk z.d.). RHCL Wittem inv.nr. 1167.1.
- 305 Volgens Mosmans werd vonnis gewezen op 28 september 1616. Dit kan niet anders dan een tussenvonnis zijn. Mosmans, 'De Johannieter-Commanderie te Mechelen' in: *PSHAL* LXV (1929) 50-51.
- 306 Stukken in: RHCL Wittem inv.nr. 291, 1163, 1164 en met name in inv.nr. 1167.1.
- 307 'Genachtinge gehouden den 25 Maj 1624', Gedingenregister schepenbank Mechelen 1612 – 1651, RHCL Wittem inv.nr. 1041, fol. 269.
- 308 RHCL Wittem inv.nr. 1187.2.
- 309 RHCL Wittem inv.nr. 1186.
- 310 RHCL Wittem inv.nr. 215, 1167.1 en 1169.1.
- 311 RHCL Wittem inv.nr. 1166 en 1167.2.
- 312 RHCL Wittem inv.nr. 1102.1, 1167.1 en 1167.2.
- 313 RHCL Wittem inv.nr. 1167.2.
- 314 RHCL Wittem inv.nr. 1166 en 1167.2.
- 315 RCHL Wittem inv.nr. 1166.
- 316 Kopie in: RHCL Wittem inv.nr. 1165.1.
- 317 Anna, de tante van Floris, was vrouwe van Glason.
- 318 Mosmans, *Heeren van Wittem*, 31-75.